

ГЕОРГИ ХРИСТОВ МАРКОВ

ХРУПИЩКО

ДЪРЖАВЕН АРХИВ - ХАСКОВО
ИНТЕРФЕЙС

ХРУПИЩКО

Георги Марков

1876-1964

Този краеведчески труд е първото по-обхватно изследване на историко-политическите, географски, етнографски и езиковедски аспекти на развитието на Костурско от края на XIX в. до към 1914 г., когато след неуспешната за България Междусъюзническа война, османската власт е заменена от гръцкото господство. Въпреки популярния си характер и мемоарния си отенък той представлява ценен източник за историята, географията, етнографията, езиковедски и културни проблеми на Хрупишко. Главният акцент в него е поставен върху дългогодишните национално-освободителни борби на българското население срещу гърцизма и османската власт, съхранили и консолидирани българщината в този край.

ISBN 954-90993-1-8

Георги Христов Марков

ХРУПИЩКО

ДЪРЖАВЕН АРХИВ - Хасково

ИНТЕРФЕЙС

2002 г.

В ПАМЕТ НА ДЯДО И ЗА ПОУКА НА ПОТОМЦИТЕ НИ

С УВАЖЕНИЕ И БЛАГОДАРНОСТ КЪМ СЪСТАВИТЕЛЯ

ОТ ВНУЦИТЕ НА ГЕОРГИ МАРКОВ

Хрупищко

Георги Христов Марков

©Нели Дончева, съставител, увод

©ДЪРЖАВЕН АРХИВ - Хасково & ИНТЕРФЕЙС - София, 2002 г.

ISBN 954-90993-1-8

УВОД

Решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. превръщат стремежа към национално обединение на българския народ в негова съдба. Съединението на Княжество България и Източна Румелия и освобождаването и присъединяването на Македония и Одринско са основните задачи от българската националноосвободителна програма. Ако първата задача е решена успешно, то втората се оказва един дълъг процес преминал през жестока борба, както с вековния поробител, така и с не по-малкия враг гърцизма, завършила в крайна сметка без успех. Опитите за асимилация на българското население и разширяване влиянието на гръцката Патриаршия, особено силно се чувства в по-отдалечените от старите предели на България краища на Македония, какъвто е районът на Костурско. В преследване на тази цел - приобщаване на българите в лоното на Патриаршията, Гръцката Мегали еклия (Велика църква) се оказва дори поддръжник на турската власт в такъв решителен за българите християни момент, какъвто е Илинденското въстание - връх в национално-освободителните борби на българите от Македония. И когато след неуспешната за България Междусъюзническа война османската власт е заменена с гръцко господство, българите са принудени да напуснат родните си места, превръщайки се в бежанци. Съдбата им налага отново да водят борба, този път с чуждите пропаганди и политици отхвърляйки техните претенции и фалшификации, доказвайки за сетен път, че земята на предците им е българска, че те самите са българи и че преобладаващата част от населението в тези земи до войните е също българско.

През 1919 г. Костурското благотворително братство „Надежда“ в гр. Ксанти на български бежанци от Костурско, издава книгата на Бистрицки (Георги Константинов) „Българско Костурско“¹. В нея авторът привежда неоспорими доказателства, затова че преобладаващата част от населението в Костурска околия до войните е българско. Тези доказателства се базират както на изследвания и наблюдения на автора на книгата, така и на събрани сведения от други българи от този край. Същевременно Бистрицки в подкрепа на своята теза привежда и цитати от книги и статии на редица чуждестранни изследователи, учени и журналисти - Ами Буге, Артър Еванс, д-р Х.Н. Брайлсфорд и др. Съзнавайки добре, че неговата малка книга (59 страници) е в състояние само да запознае читателя, без да изчерпа въпроса за българския характер на Костурско, авторът споделя надеждата „... че с издаването ѝ ще може да ми се отдаде възможност... да туря началото за по-скорошното съставяне на една история от вещи работници (каквито Костурско има достатъчно) на тоя забравен македонски български кът“.

Бистрицки сам вероятно не е предполагал, как скоро след отпечатването на книгата му, няколко родолюбовиви българи - Георги Христов от Хрупища, костурският войвода Кирязо (Киряк) Шкуртов и Михаил Балючев от с. Старичени, Сребрен Янакиев от Хрупища и още няколко техни съмишленици

решават да съберат материали за история на родния им край, като с написването ѝ се заема Георги Христов².

Георги Христов Марков е роден на 18 януари 1876 г. в с. Шкрапар, Анаселичко, но е отраснал и живял в градеца Хрупища с малки прекъсвания до началото на 1914 г.

Учи в Солунската гимназия, а последния седми клас завършва в гимназията в Битоля. Още като ученик се включва в национално-освободителното движение на Македония. Петима ученици от шести клас Търпен Марков, Г. Баждаров, Г. Тодоров, Андрей Казепов и Г. Христов основават ученически революционен кръжок. С присъщия на възрастта им ентузиазъм те започват да агитират и пропагандират освободителната идея сред съучениците си. След завършване на гимназията Г. Христов става учител най-напред в с. Галища, а от 1901/2 уч. година в Хрупища, където поема ръководството на Хрупишкия революционен район, на мястото на Кузо Стефов, който попада в затвора.

Основните задачи на членовете на революционната организация е масовизиране на организацията и доставяне на оръжие. И като учител в с. Галища и после в Хрупища Г. Христов неуморно обикаля селата от района и създава селски революционни комитети и организира канали за оръжие.

С голям риск за живота си успява да организира повечето от българо-гъркоманските и българо-турските села, каквито има много в района на Хрупища. С цел разширяване на организацията в района, в помощ пристига Васил Чакаларов и четата на Митре Влаха, като Г. Христов го придружава при обиколката на селата. Тази обиколка спомага за укрепване на вече изградените и за създаване на нови организационни структури. По същото време при организиране на с. Старичени, Г. Христов се запознава и привлича към революционната борба бъдещия костурски войвода, тогава селски учител Килязо (Киряк) Шкуртов. Поради предателство, скоро след това - през юли 1902 г. Г. Христов е арестуван. Освободен е през февруари 1903 г. след дадената обща амнистия. Освободените политически затворници с нови сили се включват в освободителното дело. Г. Христов се среща в с. Жупанища с Пандо Кляшев и придружава него и четата на Митре Влаха при обиколката им из костурските села. На 22 април 1902 г. след среща с четата на Иван Попов е предупреден да мине в нелегалност и така остава в районната чета.

През Илинденско-Преображенското въстание е взето решение Костурският район да не въстава, защото в него има много турски и смесени села, при което българското население е обречено предварително на гибел. За отвлечане на вниманието и отклоняване на турски сили от въстаналите райони в определени пунктове са предвидени акции, като на Георги Христов се възлага с помощта на местни жители да хвърли няколко бомби върху обществените здания в Хрупища. Снабден с шест бомби той се промъква в града и се свързва с местните революционни дейци, но се оказва, че турците са взели извънредни мерки, извършили са и арести. От страх от турските изстъпления, местните

дейци отказват да съдействуват на Г. Христов и акцията се осуetyава, а самият той се завръща в четата. Ето какво пише за този момент Г. Христов: „Отказът им обаче не трябва да се приписва напълно на тяхното малодушие, проявено в един най-върховен момент за родината, очакваща в тоя момент от всеки най-малката и най-голямата жертва за свободата и каквато може да даде всеки според силите си. Неговото обяснение трябва да се търси в психологическата им неподготвеност, в липса на организация и план за действие, каквито всяка крупна въоръжена акция предполага и в обстоятелството, че те се намираха сред многоброен неприятел - турци и гърци, срещу който можеха да отправят само десетина пушки с няколко патрона. Каляване, за достигане до оная степен на душевно състояние, което прави революционера истински борец не можеше да стане в Хрупища поради етническия му състав и топографският му характер, освен това самото решение по същността си не налагаше непременно му изпълнение, реализирането му нямаше да произведе нужния ефект, който би оправдал напълно лошите резултати, поголовното клане на неумеющите, неподготвените и неорганизираните за самозащита българи пръснати из многобройния си вековен враг“.

След потушаване на въстанието Г. Христов с няколко свои другари заминава за Гърция, а оттам за България. Завръща се в Македония през март 1904 г. Едно от първите неща, с които се заема е да помири враждуващите войводи Нумо Желински и Кольо Добролитски действащи в Костурско. Среща се с Нумо и четата му на 17 май 1904 г. На следващия ден заминава за Костур, но е арестуван и освободен след една година. След освобождаването му властите му забраняват да упражнява учителската си професия като занимаващ се с революционна дейност. Въпреки проблемите, които изникват за препитание на семейството му, той не прекъсва работата си като районен ръководител на организацията. Попада в затвора отново на 13 декември 1907 г. като е осъден на 7 години затвор след залавянето на негово писмо до войводата П. Чулков. Пуснат е на свобода през юли 1908 г. поради провъзгласяване на Хуриета. Захваща се отново с учителство в Хрупища и три години работи неуморно в защита на българщината, срещу ширещото се гъркоманство не само в Хрупища, но и в съседните села. В края на уч. 1912/13 година преди годишното утро Георги Христов и още трима негови съграждани са арестувани в Костур и препратени в Солун. След няколко месеца са освободени. През м. януари 1914 г. Г. Христов напуска със семейството си родния си край и се установява на постоянно местожителство в Ксанти, където живеят много българи от Костурско. По негова инициатива и с общи усилия те основават Костурско благотворително братство. Оттогава започват дългите му митарства и преживелици на бежанец. Две години учителствува в с. Райково, Смолянско, след това през учебната 1921/22 година е учител в прогимназията в Асеновград. Наред с това работи главно по уреждане проблемите на бежанците в основаното Дружество на македонската федеративна организация, на което е пред-

седател до 1924 г. Доста грижи полага за изграждането на младежка организация, която през 1926 г. го обявява за свой почетен член. При разцеплението на македонската емиграция през 1920 г. минава на страната на федератистите. Само заслугите, които има в борбите за освобождение на Македония спасяват живота му от неговите противници. От Асеновград Г. Христов се премества в Симеоновград. От 1927 г. до 1948 г. живее в с. Малко Градище, а после се установява в Хасково. Почива на 29 октомври 1964 г. в Хасково.

Ръкописът на предложения на вниманието на читателите труд заедно с целия личен архив на Георги Христов от 1980 г. се съхранява в Държавен архив - Хасково³. Ръкописът няма дата на съставяне, но се предполага, че е написан от автора между 1927 и 1948 г., когато се установява на местожителство в с. Малко Градище, Свиленградско. От кореспонденцията⁴ на Георги Христов с Михаил Балючев и от сведения на негови близки става ясно, че той записва свой труд в две тетрадки. За съжаление до нас е достигнала само първата и всички усилия на съставителя да открие и втората тетрадка засега се оказаха неуспешни. Това породило колебания относно публикуването на ръкописа в този вид. Въпреки това обаче надделя мнението за публикация по следните причини:

1. Като изключим цитираната по-горе книга на Бистрички липсва друго цялостно проучване на този отдалечен български край, който остана извън сегашните предели на родината ни. Изследванията и публикациите досега са насочени главно към национално-освободителните борби. Този краеведчески труд е първото по-обхватно изследване на историко-политическите, географски, етнографски и езиковедски аспекти на развитието на Костурско от края на XIX в. до към 1914 г., когато след неуспешната за България Междусъюзническа война, османската власт е заменена от гръцкото господство. Въпреки популярния си характер и мемоарния си отенък той представлява ценен източник за историята, географията (положение, климат, води, население), етнографията (бит и душевност на хрупищани, обичаи, вярвания, игри и пр.), езиковедски и културни проблеми на Хрупишко. Главният акцент в него е поставен върху дългогодишните национално-освободителни борби (черковно-просветни и революционни) на българското население срещу гърцизма и османската власт, съхранили и консолидирали българщината в този край.

2. Въпреки, че не разполагаме със структурата на този труд, от съдържанието му можем да предположим какво включва останалата част от него. Без ни най-малко да омаловажаваме липсата ѝ, при евентуалното ѝ откриване тя би могла да бъде публикувана, като II част.

В раздел „Селища“⁵, авторът отбелязва, че ще разгледа селищата в Хрупишко в географски и исторически аспект и участието на населението им в революционните борби, съобразно разположението на селищата по бреговете на реките в района. Като вземем предвид посочените от автора географски граници на Хрупишко⁶ в него се включват селищата от басейните на реките

Езерна, Четирска, Белица, Галешово, Питарово и Бистрица с изключенията и допълненията посочени от автора⁷. Той посочва и първия подраздел - селища по течението на река Бистрица, като се спира в изложението си на три селища: Хрупища, чифлика Маняк и с. Жупанища (на стр. 166 има кратко описание и на с. Сливени). (С това завършва и първата тетрадка). Логично е да предположим, че в липсващата част от изложението авторът разглежда селищата по бреговете на посочените по-горе реки във вид аналогичен на I раздел. Освен това на същото място⁸ Г. Христов споменава, че при описанието на селищата прилага таблици за броя на къщите, жителите, и етническите им принадлежност. Тъй като тези таблици не се намериха, към приложенията прибавяме таблиците от книгата на Бистрицки, върху които Г. Христов е нанесъл поправки и допълнения с молив.

Този труд освен със своето безспорно значение за историците ще бъде полезен и за изследователите етнографи. Сам по себе си той представлява и интересен литературен паметник за изследване на българския език и народна култура. Не може да се отрече умението на автора увлекателно да разказва, използвайки много вещо езиковото богатство на нашия народ.

Ето защо според нас публикацията не бива повече да се отлага. Дори, можем да кажем, че е закъсняла.

Ръкописът на този труд както вече имахме възможност да споменем, представлява тетрадка с твърди корици с размер 20/16,5 см с гъсто изписани 165 листа с черно мастило, без да са спазвани редовете на листовите.

Съставителят среща най-голямо затруднение с разчитането на ръкописа, което се дължеше както на трудно четливия на места почерк на автора, така и на факта, че много често мастилото е разполявало върху листовите. На второ място затрудненията бяха породени от избора на принципите за нормализиране на текстовете с възможно по-малко промени и отдалечаване от оригинала.

Запазени изцяло са езиковите и стилови особености. По отношение на правописа:

- премахнат е Ъ в края на думите, с изключение на примерите при говор, народните песни, пословици и др.

- премахнат е буквеният знак Ъ и е предаден според днешното му съответствие;

- в думи, в които авторът е използвал е, а при съвременния правопис се използва я, е запазен авторовият правопис;

- явните правописни грешки са отстранени (напр. изписаните с малки букви наименования на реки, селища и др. са предадени с главни букви и т. н.);

- удвоени са съюзите „в“ и „с“ според съвременния правопис;

- коригирано е, където е било необходимо членуването с пълен член на съществителни и прилагателни от м.р. ед.ч.;

- коригирани са и следните по-често използвани от автора думи:

такъва, такъво, такъви = такава, такава, такива

треба = трябва

икономично = икономически

онищожат = унищожат

умраза = омраза

мухамедански = мохамедански

възстание = въстание

върх = връх

вълхви = вълхви

поддържник = поддръжник

току що = току-що

- непоследователността на автора при изписване на някои думи е избегната като:

Курещата, Корещата = Корещата; Несрам, Нестрам = Нестрам; Старицене, Старичане = Старицене; Добролицки, Добролитски, Блатцки, Блатски = Добролитски, Блатски;

- разделното писане на до колко, до толкова и др. подобни е дадено съгласно според съвременния правопис.

В тази част от текста, където Георги Христов разказва за себе си и своята дейност използва III л. ед. ч., но в някои случаи преминава в I л. Съставителят коригира тези различия и предаде този текст в III л. ед.ч.

В квадратни скоби са поставени всички езикови или стилистични добавки, недоизписани окончания или съкратени от автора думи, а така също и изпуснат от автора или неразчетен от съставителя текст.

Заглавието на изданието е поставено от съставителя.

Заглавията и подзаглавията поставени от автора, често и различно оформени графично, са изписани по един и същи начин.

Обяснителните бележки по текста са дадени в края на изданието.

За запълване до известна степен на липсващия основен текст съставителят включи в настоящето издание като приложения: описание на с. Нестрам, направено от Г. Христов в неговата автобиография⁹, две географски карти - на Хрупишко, изработени саморъчно от Г. Христов и на Костурско, изработена от Сребро Янакиев¹⁰ и таблиците за населението на Костурско от книгата на Бистрицки¹¹.

Изданието е снабдено с именен и географски указатели.

ХРУПИЩКО

ПОЛОЖЕНИЕ

Обширната Костурска околия, добре известна със своята корава и изпитана българщина и с живото си участие в Макед[онското] освоб[одително] движение, включва в своите предели живописните кътища: Кореща, Пополе, Хрупищко и Борбошко. Последните две покрайнини заемат ю[го]з[ападна] част на околията и със западните си пределни линии вървящи по подножието на величествения връх „Грамос“ и по билото на Денската пл[анина] северното чело на Пиндската план[инска] верига, очертават откъм тази страна не само административните граници на Костурско, но и географският предел между Македония и Албания и Епир.

От тези покрайнини първата ще съставлява главно обектът на нашия скромнен труд и то без с[еверо]з[ападна] ѝ част, заемаща северните склонове на Горуша и южните - на Гълъмбица пл[анина] изключващи се от сегашната етническа граница на Хрупищко. За тоя край, както и за Борбошката нахия, която обхваща южните склонове на Горуша пл[анина] ще се каже дотолкова, доколкото те представляват географски, топографски, исторически и етнически интерес в свързка с настоящето и миналото на Костенарията и Нестрамско. (Па и не можем да направим едно пълно описание за Горуша и Гълъмбица, защото много малко се знае за географското разположение и топографските форми на тези планини, както и за техните стари обитатели). Там не е стъпвал през най-близкото минало бълг[арски] крак с научна цел. Към края на въстанието от 1903 г. един революционен отряд прегазил тези дивни план[ински] местности и очерта границата на бъдещата самостоятелна М[акедони]я от към тоя край. Дотолкова, доколкото може да намери свое обяснение развитието на събитията в тези две страни през миналото ще се заговори в свързка с туй отношение и за страни, отстоящи на север, запад и юг още по-далече от тях.

Двете географски единици на Хрупищко: Костенарията и Нестрамско още не представляват едно цяло в етнически смисъл. За да приемат те такава форма трябва да откъснем от към и[зток] и з[апад] гръцките села: Богатско, Костурадже, Скъмско и Љнка, разположени първите две в югоз[ападните] склонове на Саракина планина, последните - при изворите на р. Галешово в подножието на Одре пл[анина] и да придадем от към юг, с[падащите] административно към Лепчишката (Анаселишката) околия бълг[арски] села, а именно: Песяк, Бела Църква, Шкрапар, Нестиме, Предмери, Бойни, Либишово, Жиковица и Лучища.

ГРАНИЦИ

Линията, вървяща по полите на Саракина планина, по южния предел на Пополе и Кореща, по източните склонове на Гълъмбица и Горуша пл[анина] и по землището на селата Осничени, Марчища, Жиковища, Бойне, Предмери, БелаЦърква и Песяк и коритото на [р.] Бистрица между последното село и устието на Езерната река, определя етническата граница на Хрупишко от към и[зток], с[евер], за[пад] и ю[г]. Така очертаното взема формата на неправилен четириъгълник¹², стеснен към изток и в този си вид обгръща басейните на реките Езерната, Четирската, Белица, Галешово, Питарова и Бистрица, до между устията на първите две реки. В тези си граници Хрупишко носи чисто бълг[арски] характер. Малкото смесени т[урско]бълг[арски] села не изменят последния.

Някога етническата граница на бълг[арското] племе обхващала не само всички покрайнини на М[акедония] откъм запад и юг, но прескачала географския предел на последната от към тези страни и се простираше далече из вътрешността на Албания, Епир и Тесалия. Дадените на повече планини, проходи, реки и селища от населените там през VII в[ек] бълг[арски] славянски племена названия, някои от които и до ден днешен са запазили напълно българското произношение, като Лясковец, Дряново, Пчелско и пр[очие] служат за неопровержимо доказателство, че в миналото и до немного отдавна бълг[арска] кръшна и звучна реч се е слушала на много места в тези области, особено в южна и средна Албания. Големите села Круша (Дарда), Бобощица и Дряново са още изцяло български. Неотколе цели две махали в Корча (Горица) говорили ясно и чисто на български. Сега в тоя град и в селата Еовани, Синица и Ръмбец се срещат отделни български къщи. В околността на Трикалско-Тесалия, няколко планински пастирски села още си служат с развален старобългарски език. Доскоро говорило на чист бълг[арски] диалект населението из почти цялата Анаселицка каза, а и из живописният кът „Загория“, криещ се в пазвите на Северния Пинд, югоизт[очно] от гр. Коница погърчените не се приспособили още към новото си национално положение. Техните носии, нрави, битови черти, религиозни, коледни, сурвакарски и сватбарски обичаи, които се изпълняват от жителите до р. Мраморица, пр[иток] на р. Бистрица, досущ така, както и в Хрупишко, издават българския им произход. Те още си служат с бълг[арските] названия на някои местности като напр[имер] с тези[като] „шумкес“, „падинес“, „равнинес“, „пеленес“ и още с много бълг[арски] думи, чиито съответни гръцки имена не са още усвоили. Видово, Божиград, Зеленград, Добрени, Борец, Градище (Кютеза), Коница, Старицени, Звезда, Градец, Чърчища, Виделуше, Трапатуш, Мислогоже, Царица, Лепчища, Сечища, Селца, Мокра, Морава, Каменица, Гора, Булчица, Снежник, Мецово, Ежово-поле, Сушица, Воюса, Беливод, Семени и пр[очие] са бълг[арски] имена на градове и

села, на разни местности и други топографски форми и на реки, още не са излезли от употреба.

Тая изобилна бълг[аро]-славянска номенклатура, издаваща бълг[арски] езикови особености, а не сръбски, не може да е плод на някаква случайност, а е историческа последица, създавана и поддържана в продължение на цели векове от едно население със закрепнало, национално, политическо и религиозно съзнание и издигнато високо в културно-просветно отношение. Само с такива морални и духовни добродетели, военни и граждански доблести, това население тръгнало да търси по-сносен личен и обществен живот, могло е да наложи покрай всичко и своя топонимия в новите си местожителства на разредените от северни нападения, албански и гръцки племена, по-после и на турците¹³.

По напредъка, упадъка и жестокото преследване на бълг[арското] население от гърци, турци и потурчени албанци, северно, западно и южно от Костурско ще се повърнем. Върху тия събития ще се спрем повече отколкото трябва, защото миналото и настоящето на Хрупишко до нац[ионалното] и полит[ическото] му възраждане намира в тях своето обяснение.

ПРОСТРАНСТВО И ПОВЪРХНИНА

Хрупишко, тъй както го очертахме по-горе, обхваща едно пространство от около 500 кв. км и обема в своите предели повечето от ниските и равни места на Костурската котловина. Издигнатата му площ с малки изключения на планински вид е хълмиста. Три клона, които се спускат паралелно и последователно от планините: Гълъмбица, Горуша и Одре от ю[го]з[апад] към с[еверо]и[зток], образуват нейния терен. Строго разграничени от речните долини и прорязани от многобройни долчини и дълбоки напречни и надлъжни долове. Клоновете с получените по такъв начин множество разнообразни географски и топографски форми, придават на простора, който заемат, вълнообразен и чудно красив изглед. [На] с[еверо]и[зток] от хълмистата площ се простира и се шири приветно ниската и равна част на Хрупишко, през която, под формата на фр[енската] б[уква] S протича, минава р. Бистрица и я разделя на две почти еднакво големи половинки с[еверо]з[ападна] и ю[го]и[зточна] и на която отделните стопански единици, без строго разграничение, носят имената на селата, чиито владения са. Така напр[имер] имаме Хрупишко, Желинско, Четирско, Бреженско, Цаконско, Ошенско и т.н. полета. Но обикновено и двете половини от равнината намират израз само в първите три понятия. По-голямата част от с[еверо]и[зток] се нарича Желинско поле, по-малката - Четирско и цялата ю[го]и[зточна] - Хрупишко поле.

Хрупишко със своя терен съставя седловината, която свързва Западно-македонската планинска верига с Пиндската и Албанските планини - Вич със

Смолика и Корбец с Грамос. Тази географска особеност представлява интерес и в геоложко отношение, защото всичките му земи ю[го]и[зточно] от коритото на р. Бистрица са продължение от разклоненията на първата пл[анинска] система, а останалите с[еверо]з[ападно] от същата река - на последните две пл[анински] групи. Според това имаме два главни наклона: един с посока от ю[го]з[апад] към с[еверо]и[зток], други - от с[еверо]з[апад] към ю[го]и[зток]. Център на течащите води по двата наклона е коритото на р. Бистрица, която определя общата насока на страната. Тези две образувания достатъчно се различават и по своя състав.

Докато варовитата почва на първото, особено областта на Беличкия басейн преобладава, тая на второто е червеникава, на места черно-глинеста¹⁴.

Планините Одре, Горуша, Гълъбница и излизащите от тях клонове, за които стана дума по-горе, са разположени последователно от ю[го]з[апад] към с[еверо]и[зток]. Тези предпланини, първите две на най-се[верния] клон от Пиндската пл[анинска] верига, последната на Грамос пл[анина], не влизат изцяло в състава на Хрупишко в административно и етническо отношение. При все това ще нахвърлим един бегъл поглед върху географското и топографското им положение при специалното описание на отделните по важни тери[т]ориални пунктове на страната. Не само защото те са географски неразривно свързани с нея, а и защото са представлявали в миналото, и сега представляват със своята запазена още бълг[аро]славянска номенклатура, голям етнически, може би, и исторически интерес. За голямо обаче, съжаление много малко се знае, както за тяхното минало, тъй и за настоящето им от географско и народностно гледище: отколе не е стъпил в тези дивни, славни план[ински] местности бълг[арски] крак с научна цел. Към края на голямото Илинд[енско] въстание един революционен отряд от разбунтуваното костурско население, прегази ги от единия до другия им край и тъй очерта границата на бъдещата независима и самостоятелна М[акедония] откъм тоя край. Благодарение на тоя въстанически поход, на който ще се повърнем, знае се нещо повече за едни планини, които са важни и по това, че съставят част от пограничния предел между М[акедония] и А[лбания] и Епир.

ОДРЕ ПЛ[АНИНА]

Два дълбоки дола, по които текат р. Галешово и един неин десен поток, опасват почти отвсякъде най-малката от трите поменати по-горе планини. Откъм тези страни тя има уединен вид на колосален пресечен купен. Поради равната площ на неговата горна основа получил е той, по всяка вероятност заслужено названието си „Одре“, от чисто бълг[аро]славянската дума одър - дървено легло. Само от към ю[го]и[зток] Одре пл[анина] се държи със своето единствено разклонение и се свързва чрез една къса и ниска седловина с едно

от продълженията на Смолика пл[анина]. Откъм тази страна се намира и нейният свободен вход и изход. Навсякъде другаде е непреходима, защото горната част на купена свършва с голи варовикови и издадени, като горницата на попова калимявка скали, които отвесно се спущат над стръмните му склонове и които имат изглед на монументална неразбиваема крепост, изградена и декорирана с различни чудовищни форми от природата-художник, сякаш[искала] да украси челото на своето създание и да запази неговата цялост от разрушителното влияние на световните стихийни сили.

Одре пл[анина] не е много по-ниска от своите съседки. Ако тя би си запазила своя връх, би доминирала над цялата околност. Впрочем, дали това чудно по своята форма природно проявление се е радвало някога на подобен венец и какво е станало с тая негова декорация, ако тя действително е съществувала - по тия два въпроса само геолозите могат да се произнесат. Голям интерес обаче представлява в геолошко отношение платото на Одре пл[анина], което обгръща едно пространство от около 6 кв. км. Навред то е осеяно с кръгли ями, една от друга по-големи и по-дълбоки. Междините посред тези тектонични явления зимат обикновено формата на могили, размерите на които зависят от широчината, дълбочината и разстоянието на разположението около тях дупки. С подобни ями - рупи, някои дълбоки няколко метра е прошарена и голата камениста местност около входа на планината, известна на местното население под наименованието „Рупите“.

Вода в достатъчно изобилие оросява долини, долове и склонове на Одре пл[анина]. Всред самото нейно плато се намира най-големия извор - „Глава вода“ на р. Галешово. За десните притоци на последната и за левите на р. Беливод планината със своето разклонение е водното хранилище. Питаровата р[ека] прибира водите си изключително от разклоненията.

Като венец над всичките природни хубости на Одре пл[анина] стоят буковите гори, които покриват отвътре нейното плато, нейните склонове и тия на доловете. Полите на планината са заети от пространни и девствени кестенови, лескови, габъррови и други храсталакови гори. Свободните места са обрасли с тучна трева. По тях пасе едрият и дребният добитък на околните села. Много стада овце и кози идват тук на летовище от по-далечни страни.

Одре пл[анина] със своите условия за живот представлява голямо удобство за прибежище на многоброен дивеч, единствен неин постоянен обитател. Освен мечката, вълка, лисицата, орела и други хищници, газии нейните непрестъпни скали дивата коза и прехвъркат ней[ните] гъсти гори фазани и дивият петел, който със своето пение нарушава и смущава нощната тишина. Одре планина оказвала прибежище през тъмното минало на разбойнически дружини, които върлували из страната и обирали местното население. По-после то радушно приемаше в своите обятия и грижливо укриваше от вражески поглед бълг[арските] революционни чети, дошли тук за разтуха и за отмора

след усилена работа и дълги походи. Това, осветено вече място, оскверни нечистив гръцки крак; многобройните елински банди направиха от него разбойнически вертеп. Действащи по свой начин и предначертан план, едни за удовлетворение лични и груби материални нужди; други за постигане общ идеал, чист като кристал - освобождението на мила родина от тежко турско робство; трети за насаждане отново на проваления елинизъм в чужди нему страни и възкръсване на Византия. Всички тези въоръжени от глава до пети хора с различни национални и политически разбирания, с кръст[ос]ващи се интереси, не могли да не дойдат до кървави и жестоки стълкновения помежду си с или без участието на местното мирно население, поддържайки едните или другите, според това чия кауза то възприе да защитава и според възможността, дали то не излага своята „лоялност“ спрямо турската власт с влизането в тия нежелани от него борби. Безспорно инициативата и предизвикателствата за прибягване до въоръжени разправии, до леене невинна човешка кръв, се дължи на гръцкия народ свободен и несвободен, главно на неговото правителство и духовенство. Така в миналото и най-новото време се разиграли и разиграват тук важни събития, които придават на Одре пл[анина] и нейната околност [ролята на] неми и вечни свидетели на една борба за свобода или смърт, борба на шовинизъм и патриотизъм, на заблуди и съзнание, на болна амбиция и права кауза, на отмъщение и защита, на правото и справедливото, за историческото значение, на които ще говорим на друго място.

Одре пл[анина] със своя единствен клон наподобява грамадно чудовищно пълзящо животно, чиято глава представлява самата планина, шията - стеснената от двата рова част, трупът - самия клон, а краищата - неговите многобройни напречни и надлъжни бърда, рътове и рътлини. Щом клонът напусне притисканото от двата дола място, сякаш да удушат чудовището, и се види свободен, простира се надлъж и шир и изпълва пространството между коритата на реките Галешово и Беливод, притоци на р. Бистрица до устията им. Главното било - гръбнакът на животното, върви по най-издигнатите му части. То представ[ляв]а удобен път, защото по продължението си не прави много стръмни наклони и опасни завои. Преди да изведе пътника на бистришката долина, тоя главен нерв на пътните междуселски съобщения навлиза в един дол от незначителна величина.

Главното било не представ[ляв]а една естествена справедлива разделителна линия между двете крила на клона, които взети наедно не съставляват едно по-пълно географско цяло. Два надлъжни противоположни дола, по които текат реките Чърчишката и Питаровата, нарушават тази единност, и като ги оформят, придават им по-естествено разграничение и по-определена самостоятелност. Очертани така, двата подклона, които се свързват помежду си чрез две ниски седловини при два пункта до селата Осничени и Жужелци, значително се различават по своята външност. Когато по-големият (с[еверо]з-

[ападният]), спускащ се към коритото на р. Галешово, нейните десни притоци и р. Бистрица, де стръмно, де терасовидно, почти по цялото си продължение, носи характер на малка и ниска планина, обрасла на много места с букови, кестенови, дъбови и храсталакови гори, по-малкият има вид повече на издигнатото голо плато, прорязано предимно с надлъжни долове, чиито стръмни склонове са обрасли с храсталакови и дъбови гори. Баирите, които обграждат долината на Чърчицката р[ека] са покрити главно с кестенови гори. По билото на първия подклон и по напречните му исполински бърда се издигат величествено няколко върха, от които по-важни са: Голешото орле, Гриженик, Витлото, Купо, Липовци, св. Атанас и Мона Костена. По втория, който постепенно се снишава и свършва към коритото на реките Беливод и Бистрица с ниски брегове и изходите на доловете се очертават тук-таме форми на хълмисти върхове.

Не би сбъркал човек, който познава добре географията на обширната Костурска околия, ако би казал, че няма в нея друг кът по-дивен и по-приветлив от Горуша пл[анина]. Изпъстрена навсякъде с многобройни и разнообразни топографски форми, една от друга по-очарователни и по-привлекателни. Обрасла надлъж и шир с просторни девствени букови и борови гори тя наистина представлява омайна гледка. Изобилните студени и бистри като сълза води, оросяващи всичките нейни прелестни гънки; шумът от водното монотон[n]о шуртене и клокочене на многобройните вадички и потоци; приятното пение на птиците допълват красотите на картината. Много щедра се е показала природата спрямо Горуша планина, която крие още мно[го] дивни хубости, неподдаващи се на описание. По нея няма кътче, няма урвичка, няма сипеи, няма височина, няма падина неизползвана богато. Навред е покрита с буйна дървениста и тревиста растителност, прошарена с разнообразни цветя, чийто сладък сок и прашец събират трудолюбивите пчели. Даже нейните малки скали и канари, които се издигат величествено най-високо и се спущат към север стръмно, едва ли не отвесно, са покрити с китни букови гори и усамотени стройни борове. Какво ли крие Горуша пл[анина] в своите недра? Дали подземните нейни богатства не съответствуват на надземните?

Не напразно и не незаслужено, бълг[аро]славяните, старите обитатели на тоя прелестен кът, нарекли го Горуша и облекли отделните негови части в подходящи кръшни и звучни езикови форми, изразяващи същевременно и тяхната силна обич и привързаност към родина, тяхното умение да ценят своето и да се наслаждават от неговите чаровни хубости. Тази богата откъм съдържание номенклатура, иде да потвърди най-очевидно още един истор[ически] факт: че нейният автор представлявал на времето едно мирно и трудолюбиво население с оформено национално съзнание, с възвишени народностни и човешки чувства, с издигната просвета и култура, с богата традиция и със силна в своето бъдеще тенденция за напредък към преуспяване. Но, за

голямо съжаление, засега знае се само за имената на селата: Котелци, сгушено като в птиче гнездо в една прекрасна котловинка, оросявано от водите на няколко клокочещи поточета и обкичена наоколо с буйни и китни борови и букови горички; Пчелско, разхвърлено на една полянка, която по нищо не отстъпва на своята съседка; Висанско, разположено на една живописна висина, която първа се наслаждава от картината на изгряващото слънце и изпитва неговите топли и животворни лъчи; Мириславица, потънало в зеленина, която покрива почти цялата му околност, най-живописната и най-очарователната от всички кътчета на Горуша пл[анина]; Пещера, кацнало на една малка терасовидна гънка, под една невисока и лесно проходима скала, над която планината се простира във вид на плато до селата Тухул и Мириславица, спускаща се стръмно към първото село, стъпалообразно към последното, чието землище обхваща най-долното стъпало на терасата. Откъм р. Белица по стръмнината мъчно, се изкачва за селото, сякаш по изправена на стена стълба. От него обаче много лесно се излиза на покритото с гъста борова гора плато от страна на пещерите. Недалече на същите стръмнини в един дълбок дол, по който тече един от притоците на р. Белица и на който склоновете са обрасли предимно с дрянови храсталаци лежи спокойно и скрито с. Дряново. Тези села, както и останалите поселища на Борбошката¹⁵ нахия, най-юг[о]з[ападната] и отдалечена административна единица на околията, днес са населени от диви потурчени и погърчени албанци, които, като вселини на деня, изтикали старите им обитатели. Кога и как се извършила, тая безчовечна и жестока неправда върху мирното и безропотно някогашно горушко население и де се е днало то след принудителното напущане на своя омаен край ще видим на друго място.

Между коритото на реките Галешово от към юг[о]и[зток], Белица и нейния приток, който събира водите си от землищата на селата Мириславица, Ливадите и Тухул откъм с[еверо]з[апад], Бистрица откъм с[еверо]и[зток] и Денската пл[анина] от запад лежи Горуша пл[анина] със своя клон. Последният почва да се очертава още от околностите на селата Лънка и Дряново и от самото си начало начева да се снишава и да оголява. Скоро той изгубва планинския си характер и се лишава от очарователните прелести на планината, чиято рожба е. В замяна на това обаче по него пороите са образували доста големи и плодородни напречни долини и долове и свършва на с[еверо]и[зток] с една равнина съставляваща най-голямата част от с[еверо]з[ападната] низина на Хрупишко.

Билото на клона държи повече страната на крилото, което се спуска стръмно към корито[то] на р. Белица. Другото крило, по-голямото, свършва над р. Галешово с по-ниски брегове. Равнината не се слива с долините на обикалящите я от три страни реки. Тя доминира над тях с няколко метра. Някъде полето свършва с пясъчни скали, като напр[имер] срещу Хрупишкото поле което се спуска почти отвесно. Изходите от вътрешността на клона към речни-

те долини и обратно лежат изобщо в напречните долове. Техният главен съобщителен център се намира на билото, което представлява удобен път.

Клонът не е лишен съвсем от гори. Стръмните склонове на долове и долини са обрасли с дъбрави и храсталаци. Стръмнините и висините под с. Дряново и р. Белица, които имат изглед на планински склонове са покрити с букови и кестенови гори, под техния пояс на които са дъбрави и храсталаци. Голите и необработени места хранят доста тучни треви и служат за пасища на дребен и едър местен добитък.

Гълъмбица не по-малко от южната си съседка удивлява и смайва със своите вълшебни красоти. Нейните кръстосващи се и преплитащи се, поради по-сложната ѝ структура, многочислени топографски форми, истински стихийни образи, със своето чаровно влияние, властно обхващат и пленяват. Гълъмбица, символ на невинност, не символизира ли още и възхитителна именяваща се пред очите ти всеки миг панорама, каквато представлява този райски кът? Не ли е израз тя на силно развита естетика, каквато може да прояви само едно с висока култура и просвета население, което в по-голямата си част изпита злата и горчивата участ на сънародниците си горушани и което не по-малко от тях разочаровано и отчаяно напускало своето родно място безвъзвратно?

Със [северо]з[ападния] си край Гълъмбица се свързва с Морава пл[анина]. Тук тя образува вододела между водите на реките Девол и Белица, която откъм юг и запад я отделя последователно от подножието на върха Грамос, от [северо]и[изток] разклонение на Денската пл[анина] и северното чело на Горуша пл[анина]. На изток до с. Калевица Гълъмбица се разклонява на [северо]и[изток] и ю[го]и[изток]. По билото на първия клон върви сегашната етническа и административна граница на Костурско откъм тази страна. Той не влиза в състава на Хрупишко нито етнически, нито административно. Другият по-големият, който заема териториално по-внушителен дял от Нестрамско - втората административна единица на Хрупишко - свършва на юг с върха „Воле“, издигащ се величествено над р. Белица и опиращ се до коритото ѝ със своите скалици и стръмни рътове, стърчащи над ограмна пропаст. От тук клонът извива почти под прав ъгъл и взима [северо]и[зточна] посока. Разстилайки се надлъж и шир, завладява мощно цялото пространство, което обхваща коритата на реките Белица, Бистрица и Четирска. Билото на клона, който в самото си начало носи истински планински характер, отслабващ постепенно по продължението му прави и други зигзаги и снишавайки се и издигайки се стръмно не представлява пълно удобство за надлежно пътуване. Образуваните по такъв начин обаче низини улесняват напречните пътни съобщения между речните долини. Склоновете още от начало рязко се снишават и тъй ясно се очертава гребена на клона и свършват повечето с ниски брегове. Над коритото на Четирската р[ека] до селата Г[орно] и Д[олно] Папратско и Ошени, сре-

щу ю[го]з[ападно] разклонение на Костолата. Клонът се спуска стръмно и образува с него Ошенската красива теснина. Югоиз[точно] от землището на с. Добролище той прави последното си снижение, което под прозвището Четирско поле стига коритото на р. Бистрица между устията на нейните при-тоци Четирската р[ека] и Белица и което заедно с известните под названието св. Неделско и Оршенско¹⁶ полета, последните и най-долните стъпала на пл[анината] Костолата и Жупанската, допълват с[еверо]з[ападната] половина на Хрупишката равнина.

Флората и фауна на Гълъмбица пл[анина], не се различават много от тия на Одре и Горуша. Простряни стройни борови, букови и храсталакови гори красят много по-голямата част на повърхнината на планината и нейния клон. Кестенови гори липсват отвсякъде. Югоизт[очните] им разклонения са слабо залесени. Склоновете на долове и долини по тях са облечени само и то предимно с храсталаци. Намират тук прибежище почти всички местни диви животни: мечката, вълкът, дивата свиня, заекът, лисицата, дивата коза, фазанът, дивия петел, горската яребица, пъдпъдъкът, гълъбът и др. диви птици.

Набеляза се по-горе, че Хрупишкото поле е продължение на Жупанската пл[анина] - южно разклонение на Вич. Поне по наклона му и по географската му връзка с нея може да се дойде до такова заключение. На с[еверо]з[апад] от полето се издигат от зап[ад] към изток два продълговати и скалисти хълма - Черната пл[анина] и Диминик. Една тесна падина разделя ги един от друг. Между коритата на р. Бистрица и Костурското езеро, откъдето хълмовете имат изглед на малки планини, под в[ръх] Бигла планината спуска към ю[го]и[зток] ниска седловина, която постепенно се издига и стига билото на хълма Черната планина на най-ниския му пункт. Под него полето се вдига и образува нещо като залив по с[еверо]и[зточния] бряг на който шосето Хрупища - Костур прави завой и излиза на билото до същия пункт. Хълмовете се спускат към вси страни стръмно, поради което са мъчно проходими. Съставени са единият от лесно трошливи черни скали с груба неравна външност, другият от варикови¹⁷ с приветен изглед, сякаш природните сили грижливо и равномерно действували и действуват, за да не набръкчат и огрозят повърхнината му. Уединени, не са ли те върхове на някогашен хълнат терен?

Ю[го]и[зточно] от тях се простира и приветно се шири Хрупишкото поле, което подобно на Желинското, доминира (властвува) над коритата на езерото и реките Езерната и Бистрица между които се включва. С[еверо]з[ападно] от Хрупища недалече от него в едно протежение от около 250-300 м то свършва с окаменели пясъчни скали, които отвесно се спускат над последната река. Един напречен дол наречен от гражданите „Скалки“ пробива тази естествена крепост. По скалистата тераса вдясно от него свободно се слиза на р[ечната] долина. В ляво на ъгъла се намира другата малка и безизходна тераса, в дъното на която лежат ниските входи на някои пещери, наречени „Сребрените

дупки“. Лазешком може човек да се провре в най-голямата от тях. До пещерите може да се добере козешки. Но слухът, че те са обиталище и свърталище на „зли духове“ прави промъкването на навътре рисковано. Никой от местните интелигенти не се заинтересувал да ги проучи. Според преданието входовете водели към големи подземия, които по правата линия стигат до с. Лагор отстоящо на 5 км. ю[го]и[зточно] от Хрупища, от които няма никакъв изход. Всяко подземие може безопасно за живота да се изходи, стига пътникът да носи запалена свещ и да кара свине, което непрекъснато да грухти. Престане ли то да цирика или изгасне ли свещта злите духове задушават „героя“, който се осмелил да ги обезпокои. Вляво от същия дол две противоположни тераси, снишаващи се постепенно, водят към най-големия в околията мост, който свързва градеца със селищата отатък реката.

Долът и стените, висящи страховито над своите подровени основи, със своя грозен, страшен и тайствен вид и зеещите дупки внушават у вярващите в зли духове мисълта, че това място действително е свърталище на тия духове. Затова те колчем минават през него, изпълват се особено нощно време преди първи петли да попеят, с благоговееен страх и произнасят тихичко някоя молитва. Дано бог ги запази докато минат тоя дяволски вертеп. Така и става винаги: Господната молитва парализира лошите намерения на злите духове. Тежко и горко обаче на онзи, който при подобен случай забрави да спомене името Господне. Той според народното вярване безследно и безвъзвратно ще изчезне. Вярването в обитаването на зли духове в дола „Скалки“, предавано от поколение на поколение, се подкрепяло и поддържало във въображението и чрез факти. Мнозина, на които им се случвало да минават нощно време, преди да попеят първи петли, през тоя дол са виждали духове, преобразени на лисица, котка, квачка с пилета и други животни. Избавилите се като по чудо от явна погибел, разправят за видяното толкова сериозно и самоуверено, щото не могат да не вземат създадените от застрашеното им въображение образи за дело на дяволите.

КЛИМАТ

Хрупищко, макар и да се намира доста на юг, спада поради планинския си характер и отдалечено[ст] от море, към с[еверо]з[ападна] Македония в климатично отношение. Планините, които го обграждат омекотяват суровостта на студения и сухия с[еверо]и[зточен] вятър и намаляват влажността на[юго]и[изток].

Благодар[ение] на това планинско влияние климатът в страната е умерен и здрав, зимата мека, лятото горещо с достатъчно валежи, повече зимни. Рядко настъпва сурова зима и сухо лято. Ветрове духат от вси страни, господстващи са обаче западни и с[еверо]западните. През м. юни понякогаш духа сух и топъл вятър (Ливанът), както го зове местното население и поврежда житата, които преждевременно узряват.

НАПОЯВАНЕ

Бистрица е главната река на Хрупишко. Тя прибира отдясно водите на реките Четирската, Белица, Галешово, Питарова и Беливод, които текат успоредно от запад към изток и разграничават, както се каза по-горе планините Одре, Горуша и Гълъмбица и техните клонове, а отляво приема Езерната река. Бистрица току-що прибрала водите на планинска Кореща, навлиза в тесния скалист пролом „Берик“ между ниските разклонения на Костолата и Жупанската пл[анина]. Под селото Сливени тя разлива в Хрупишката равнина бистрата си като сълза вода. Тук приема Четирската р[ека] и взима от северна югоиз[точна] посока, върви по полите на Жупанската пл[анина], стига тия на хълма Черната пл[анина] извива на юг, мие западното подножие на същия хълм и при изхода от него прибира р. Белица. Лъкатушейки под формата на фр[енската] б[уква] „S“ и като описва няколко такива зигзази стига с[еверо]и[зточните] поли на Одренския клон, дето приема р. Галешово и отдето под гр. Хрупища извива още по на ю[го]и[зток]. Тук най-много се шири долината на реката, за да почне отново да се стеснява, докато най-после се изгуби съвсем, когато реката под устието на Езерния ѝ приток се гмурне в тясното и дълбоко корито между хълмистите разклонения на Саракина пл[анина], Люрик и Снежник отляво и Гребенските възвишения отдясно.

Залесените ѝ брегове и вдаващите се в коритото ѝ стръчащи над него с[еверо]и[източно] и ю[го]з[ападно] крайнини на Желинското и Хрупишкото полета карат р. Бистрица често да мени посоката си ту към една ту към друга страна. Тя още е в горното си течение, затова тече бързо и буйно, особено когато навлиза в коритото си със скалистите брегове, недалече от гр. Хрупища. Тук вдясно яростно удря на скалата сякаш да я пробие, по-бясна от неуспеха си, отбива се и се отправя към срещната скала с още по-голяма ярост, като че ли опита ѝ да отвори права посока, тоя път ще сполучи. Но стената, без да почувствува нейната сила, леко отблъска нейната атака. Тя посрамена с разбити надежди помирява се, почва да тече тихо и смирено непосредствено край непобедимия си вечен враг, милва го гальовно, сякаш търси прошка от него за неразумната си дързост. Под моста реката прави малка извивка, за да не залива пасището под града и така да се издължи срещу безразсъдната си буйност. Страшна е нейната сила когато придойде. Тогава тя изпълва доста широкото си корито. Като се почувствува много уголемена с неимоверно пораснали сили, забравя постоянните и вечните си поражения и влиза отново в борба с неприятелите си - скалите. Въннува се, пени се, реве, като разярен звяр при все това нейните непрекъснати нападения и удари остават безрезултатни. Бистрица, посрамена, но не отчаяна, отбива се и върви по старото си корито, за да излее яда си върху беззащитните ѝ брегове, залива ги и ги покрива с пясъчна и чакълова утайка, осеяна тук-таме и с каменни блокове. При големите наводнения тя често пъти

променя коритото си и подобни пакости прави на много места по течението си, дето не може да се обуздае нейната сила.

Р[ека] Бистрица току-що напуснала Хрупишко и веднага се изгубва от погледа на костурчани, които не без скръб я изпращат. Вечната им другарка не пристига да вземе последно сбогом от първоначалната си роднина Костурско, гмурка се в дълбокото си и тесно корито и тъй вечно се губят последните ѝ води, за да бъдат замествани с идващите непрекъснато след тях.

Притокът ѝ р. Четирска води началото си от ъгъла между разклоненията на Гълъмбица планина, върви на с[евер] по дълбок неподлежащ на описание пролом, извира над с. Невеселени полукръгло и като приема водите на големия извор под с. Лабаница зима ю[го]и[източна] посока при с. Г[орно] Папратско, образува втория си по-малък завой, навлиза в красивото Ошанско дефиле и запазвайки източното си направление среща се с р. Бистрица на чийто грижи предава водите си. Четирската р[ека], която тече по очарователни проломи, долове и долини влиза в Хрупишко изцяло само със земите около коритото ѝ и десните ѝ притоци.

Най-голям приток на р. Бистрица е Белица. Тя прибира водите си от подножието на връх Грамос от западните склонове на Гълъмбица пл[анина] и и[зточни]те разклонения на Денската пл[анина] и Горуша. Скоро зап[адната] си посока заменя с южна, и блъскайки се безнадежно за покой по високите си стръмни на много места скалисти брегове, които я тласкат ту вляво ту вдясно, тя среща под с. Дряново най-големия си противник - началото на Горушкия клон. Излезла от тесния и великолепен пролом победена, но по-малко обезпокоявана, свивайки тънката си девствена снага към изток, Белица влиза в друг по-широк кръгзор. Под с. Нестрам тя претърпява почти под прав ъгъл още две пречупвания: едното от Червената стена, разклонение на Воле пл[анина], другото от Горушкия клон. От тук надолу Белица тече волно по широкото си корито,менявайки безпрепятствено посоката си. Рязка промяна в последната настъпва под с. Цакони - от с[еверо]и[изток] се обръща на ю[го]и[изток]. При изхода на р. Бистрица от подножието на хълма Черната пл[анина] тя се нахвърля в нейните обятия и се изгубва. Белица от с. Цакони до устието си отделя Четирското, Тиквенското, Маняшкото полета от Цакоюнското, Желинското и Изглиболското.

Басейнът на р. Галешово лежи почти изцяло по ю[го]и[зточни]те склонове на Горуша и по с[еверо]з[ападните] на Одре пл[анина] и техните клонове. Коритото ѝ отначалото стеснено по горното ѝ течение все повече и повече се разширява и се обръща около селата Старичени и Госно на красива и плодородна долина, посред която дълбоко тече. Интересна е р. Галешово по своите почти правилни криволичения, каквито е принудена да прави поради високите ѝ брегове от изворите дори до устието ѝ. Гледана от птичи полет нейното корито наподобява формата на движеща се огромна змия, с обърната към ю[го]и[зток] глава, бълваща водите си в р. Бистрица недалече от гр. Хрупища.

Питаровата река е по-скоро поток, който не е лишен от малко вода и през летния сезон. Само при голямо прииждане след продължителни поройни дъждове тя взема характера на река, която буйно и яростно тече влачейки със себе си откъртените по пътя ѝ дънери и каменни блокове. Може би на тази нейна стихийна сила се дължи огромността на порязания до дъното на Одр[енския] клон от нея пролом, който в главните си свойства не се различава от проломите на планинските реки. Първите води на Питарова[та] р[ека] извираят под селата Нестиме и Предмери, текат през разтилящата се приветно пред тях долина, съединяват се и навлизат в пролома, постепенно увеличаващ се. Склоновете му стръмно се спускат над тясното корито, което се спуска на прагове де по-ниски, де по-високи. Такъв е скалист и непроходим проломът докато излезе от землището на с. Нестиме. Влезе ли в околността на с. Шкрапар той се разширява, склоновете от двете му страни с малки изключения се издигат полегато, а дъното му незабелязано се снишава, рядко по него се намират ниски, но широки прагове. Под същото село до воденицата дъното на реката се прекъсва, водата пада от високо и се гмурка в тесен и скалист пролом, който под с. Бела Църква губи много от тоя си характер. От тук след няколко още лъкатушения, лавирания, реката под село Песяк се разлива в долината на р. Бистрица, прекосява я и се предава в прегръдките на последната. Склоновете на дола и бреговете на реката са обрасли почти непрекъснато по цялото им продължение, отначалото с кестенови, после с дъбови и лескови гори. Тясната ѝ долина тук-таме е пригодна за обработване.

Южните разклонения на Одре пл[анина] дават първите извори на р. Беливод. Тя с р. Галешово включват Одр[енския] клон. Десните ѝ притоци лежат по Гребенските възвишения. Тече по красива тясна долина с нетолкова стръмни склонове, обрасли тук-таме с дъбрави и храсталаци. Срещат се по нея плодородни места за обработване. Реката е във от етническата граница на Хрупишко. Само горното течение[на] главния ѝ приток Чърчишката река до завоя и под с. Жиковища носи бълг[арски] характер. Притокът прибира водите си из околностите на селата Бойни, Чърчища и Либишово, тече към запад през живописна долина, чиито баири и ридища са обрасли с кестенови, дъбови и храсталакови гори. Още от село Жиковища тя почва да си мени посоката и под ю[го]и[зточна] такава при селото Лучища излива се в Беливод.

Недалеко от устието на последния р. Бистрица прибира Езерните води. Езерната река всякога пълноводна и постоянно бистра, тече изцяло из равнина тихо по дълбочко корито, почти непроходимо. Тесен коридор го дели от голата камениста и скалиста Саракина планина.

Всичките реки в Хрупишко, освен Езерната, която има вид повече на канал, не излизат от горното си течение, докато текат през неговата територия. Те са къси, тесни, плитки, малководни и много бързотечни, особено при прииждане след продължителни проливни дъждове, каквито рядко се случват да ваят. При-

дошлите тогава реки проявяват стихийна сила, влачат изкъртените из пътя си дънери, каменни блокове, чакъл и пясък, които уронват по зялтите от тях корита и брегове. Най-буйна е р. Галешово. Почти до самото ѝ устие стигат влачените от нея блокове. Благодарение на дълбокото ѝ корито само при извънредно голямо наводнение тя руши и залива бреговете си. Нейната долина осеяна с ниви, а склоновете ѝ с кестенови, дъбови и храсталакови гори е запазена от големи рушения и пакости. Голяма част от долината на р. Белица, най-големият приток на Бистрица е пустиня. При всяко нейно прииждане залива я и утайва влачените чакъл и пясък по повърхнината ѝ. Плиткото корито на реката често се мени. Така долината от с. Нестрам до с. Желин е неплодна. Растат тук-там върбалаци и търнаци. Около последното село и селата Изглибе и Тиквени, Белица се обуздава. Големите тук брегове отнемат ѝ възможността да своеволничи прекалено и да пакости. Коритото ѝ расте в дълбочина вместо в шир. Още по-големи опустошения прави, особено след като напуска залесените си брегове и пролома между Хрупишкото и Желинското полета, р. Бистрица, чийто разрушителна сила също не е ограничена. Голяма част от долината с почти голи склонове ю[го]из[точно] от гр. Хрупища, обръща в пустиня. Долините на реките Четирска и Беливод, прошарени с ниви, а склоновете им на места с дъбрави и храсталаци, по са защитени поради обстоятелството, че са маловодни и с дълбоки корита.

Освен реките Бистрица и Езерна, които остават през цялата година пълноводни, останалите рано през пролетта значително намаляват, а през летния сезон едва ли не пресъхват. По ниските планини, от които прибират водите си няма постоянни снегове, пък и годишните валежи не са много големи.

В Хрупишко се срещат и пресноводни извори, които поради многоводността си заслужават отбелязване. Такова внимание заслужават напълно Коловрийските извори, в които се крие творчески каприз на природата. Когато много баири и голяма част от полетата страдат от безводие, тук няколко извора при полите на Жупанската планина бликат из хладни недра под ниски скали води, чиято енергия може да кара 6 воденични камъни. Голяма част от тази студена и бистра като сълза вода, след като дава живот на близката воденица и тепавица по изкуствени вади, вървяща успоредно с коритото на река Бистрица и недалеко от него, отива да изпитва своята сила в новопостроените мелници и вальовица¹⁸. Под шосето Хрупища - Костур събират се три полски дола при самото начало на красива приветно разстилаща се долина. Няколко извори пръснати из ниските ѝ склонове допълват нейните красоти и оросяват околността ѝ. В момент на творчество природата и тук прояви своеволие (своеенравие) дарява добре долината „Арминор“ с вода, която разпределена правилно по главните пунктове на Хрупишкото поле би задоволила нуждите на населението. Една изкуствена вада води енергията на половината от всичката таз вода в една воденица, за да движи единствения ѝ камък. Другата половина се разлива свободно в отстоящата недалеко Бистрица. Още върху един из-

вор, поради изобилността на бликащите от студените подземия на повърхнината вода, заслужава нашето внимание. Това природно украшение и съкровище, което утолява жаждата на орачи, жетвари, овчари и животни, оросява и краси и без това живописната долина, се намира там където дъното на дола „Пикри“ е още плитко недалече от пътя Хрупища-Желин. След и край пътя се издига могила „Джума“. Вървиш ли под прав ъгъл от това единствено възвишено място посред разляното като тепсия Желинско поле, след 200-300 крачки ще се отзовеш при извора, който със своята студена и кристална вода ще те уталожи и разхлади. По дола с ю[го]из[точна] посока, който става все по-дълбок и по-широк изворот излива изобилната си вода в р. Галешово. Зад долината и дола „Пикри“ се простира неравното прорязано от няколко сухи долове Саракиново, по-нататък - Гладно поле.

Слабо се използва изобилната вода, с как[ва]то е надарено Хрупищко от природата, като средство за изкуствено напояване на страната. С такова напояване си служи населението там, където са прокарани воденични бентове и вади и където може лесно и без големи разходи да се отбие вода из реките за тази цел. При съществуващото днес невежество на властта и населението по отношение разрешаването на въпроси от икономически и стопански характер, засягащи общото благосъстояние на страната и по отношение уменията да се използва общия труд и общите средства на кооперативни начала, за изкуствено напояване на Хрупищкото и Желинското полета (възможно при по-големи разходи) и дума не може да стане поради господстващото им положение, което държат над речните долини. Видният и слабограмотният българин Георги Бабулев, сега покойник с инженерни и други способности, с опита си е доказал възможността за реализирането на подобно предприятие. По своя инициатива и свое ръководство, със средствата на съгражданина си Джамил бей, един от собствениците на чифлика Маняк и „Коловри“ можал да довлече по-голямото количество от водата на Коловрийските извори, до с[еверо]з[ападния] край на Хрупищкото поле. „Дайте ми средства“ - казвал инженерът, без съответно обръщение - „да докарам водата всред града (Хрупища)“.

Най-добре се напояват земите между устията на реките Четирска и Белица и долината на последната откъм селата Желин, Изглибе и местността „Сопот“. Голяма част от тоя благодетелствуван от твореца междуречен кът е обрасла с китен лес, конгломерат на всички родове и видове растения, каквито виреят из Хрупищко. Водите, които се събират тук, подпомогнати от ветровете, птиците па и от самия човек изпълняват ролята на истински сеяч. Разните растителни семена влачени от страните, от които идат с помощниците си грижливо ги засяват и поливат. Лесът, това чародейно природно създание, чиято райска красота в контраст със сухите голи Желинско и Четирско полета със също голите и скалисти склонове на Жупанската пл[анина] и хълма Черната пл[анина], още по-силно изпъква пред очи е повече от естествен парк, с ис-

тинска ботаническа градина. Ботаник, който се интересува от флората на страната, тук може да я проучи. Гнездото и венецът на всичките красоти в Хрупищко, си има и своя фонтан. Всред буйна растителност на пътя Маняк-Изглибе блика из хладните недра бистра студена балканска вода в изобилие. Отде си води началото този безценен бисер на природата, който попълва последната нужда на леса, за да получи той напълно вида на истински парк, не се знае. Само може да се каже, че той иде от далече, от някоя гора. Студената му и лека вода и буковите листа, които както уверяват манячени, бълва от време на време, подкрепват вероятността на това предложение.

Намиращ се между градовете Костур и Хрупища и недалече от тях Манякски орман¹⁹, при една истинска свобода би дал най-приятното и привлекателно място за разходка и развлечение на гражданите. Разхлаждаван от водите на двете реки Бистрица и притокът ѝ Белица, между които се простира и разгласяван с приятните песни на птиците, той би служил и за курорт. Учащите се в прогимназията в Костур обикновено тук празнували Св.Св. К[ирил] и Методий.

Лесът известен под названието „Манякски Орман“, уголемяващ се надлъж и шир под грижите на своите собственици бегове „е забележителен не само като едно небивало за страната украшение“, като поминъчно средство, но и с това, че той добил и историческо значение през освобод[ителното] движение, служейки на местните чети за приют, за скривалище и за стания²⁰ при преминаването им от Хрупищко за Корещата и обратно. По това му ново приложение (служба) до пътя²¹.

Слабо се използва водата и като двигателната сила. Освен една дъско-резница при полите на в[ръх] Грамос до с. Грамица и простите тепавици и мелници, каквито има почти до всяко село разположено край река или голям поток, модерни индустриални заведения няма в страната. Поради недостатъчността на добри пътища и липса на железница износната и вносната търговия не се е развила дотам, щото да се наложи една такава нужда.

ПРОИЗВОДСТВО И ПРИРОДНИ БОГАТСТВА

Малко са каменистите и скалисти места в Хрупищко. Такива са хълмовете Черната пл[анина] и Диминик; отчасти бърдата между селата Гръче и Нестрам; склоновете на Воле пл[анина] около последното село и месността Рупите между Одре пл[анина] и в[ръх] Орле. Останалата му част е покрита с дебел пласт пръст. Първите земи обрасли с трева от тучна до по-слаба, са негодни за обработване и едра растителност. Последната е осеяна с тлъсти пасища, гори и ниви, които при благоприятни клима[тични] условия на сраната и при модерно отглеждане и обработване биха достатъчно възнаградили труда на местното население.

Почвата не е еднаква. Преобладава варовата. Песъчлива почва се среща около селата Дупяк, Здрелца и Слимища; черно-глинеата на с[еверо]з[ападния] край от Хрупищкото поле около Черната пл[анина], а останалата част

от същото поле и на цялото Желинско е острика. Почвата, изобщо с изключение речните долини е слабо плодородна. Сеят се през две години веднъж. При добро обработване и торене може да се използва всяка година.

Разнообразната растителност на Хрупишко е средноевропейска. Тук добре виреят горските растения: борът, букът, дъбът, кестенът (само в диво състояние); храсталаците: леската, габера, дрянът и др.; лесистите: тополата, трепетликата, елхата, върбата и др. Културните растения: 1. Житни - пченица, ръж, ечемик, овес и царевица; 2. Варивни - боб, бакла, леща, грах, сланудок²² (нахут); 3. Маслодайни - орех и леска; 4. Зеленчукови - лук, чушки, домати, зеле, магданоз, бамя, спанак, кервиз и др. 5. Бостанови - дини, пъпеши, краставици, тикви; 6. Индустриални - тютюн, лоза; 7. Овощни - череши, вишни, ябълки, сливи, круши, дюли, бадеми, черница разни сортове; 8. Фуражни - детелина, люцерна, уров²³, сено.

Някои културни растения, като ориза, просото, картофите, рапицата, сусама, мака, слънчогледа, лена, конопа и други, не са упоменати не защото не виреят, а (защото) не са въведени на практика.

Плодовете зреят отлично и са сочни и много вкусни. Кестените, макар и в диво състояние са доброкачествени, известни са надалеко и се предпочитат. Производството на тютюн не стана специалност. Сееше се поради пречките на властта малко и то по места, които дават много, но лошокачествен тютюн. Пригодната почва за доброкачествена реколта не е изпитана.

Горите, храсталаците, пущинаците по високите и ниски места дават прибежище на различни видове диви животни. От хищните животни се срещат мечката, вълка, лисицата, дива котка, язовеца, невестулката, катерицата видрата и др., а от полезния дивеч - заека, дивата коза, дивата свиня, сърната и др. Срещат се няколко вида влечуги, гущери, жаби, косенурки, охлюви, раци и др. От насекомите се въдят пеперуди, бръмбари, мравки, щурци, пчели, комари. По застоялите води край р. Бистрица и водите на изворите в Хрупишко, особено около с. Песък се развъжда и маларичния комар. Макар и в малко количество, но мнозина се заразяват от тия носители на маларията. Птици срещат се много и доста разнообразни по вид и големина: 1. Грабливи - орелът, сокол, ястреб, бухал, керкенез, кукумявка, гарван, врана, сврака; 2. Блатливи - рибарче²⁴, дива патица, и др.; 3. Пойни - славей, полска чучулига, кос и др.; 4. Прелетни - щъркел, лястовица, пъдпъдък и др.; 5. Разни - диви гълъби, полска и горска яребица, фазан, див петел и др. От домашните животни отглеждат се едър и дребен добитък: волове, биволи, коне, мулета, магарета, овце, кози и свини, а от птиците - кокошки, пуйки, гъски и патици. Реките изобилстват с риба: белица, мряна и кефал. В Езерната[река] се въдят сомчета, шарани, змиорки и др.

Рударството в Хрупишко е още неизвестно. Използва се само варовикът за градеж, за получаване на негасената вар, колкото за нуждите на страната; гнайстът и студеният плочник за плочи, с които се покриват здания по балканс-

ките селища и постилат дворовете. От тия скали първата преобладава, последните се оказват в голите скалисти бърда край р. Белица в околността на с. Нестрам и по коритата на бреговете на реките Галешово и Питарова. Големи природни богатства се крият в недрата на планините и разклоненията им. Две такива неоченими богатства изплуваха на повърхността. В един дол на южните разклонения на Жупанската пл[анина] се показва един пласт черни доброкачествени каменни въглища, а на десния бряг на Питарова река, южно и недалеко от с. Песяк блика на няколко места едно до друго, черна студена като лед вода с дъх на сероводород, на барут след експлозията му. По същия бряг на същата река срещат се подобни извори на много още места, но съвсем малко вода дават. Местното просто население, което нарича това природно лекарство „аязмо“ изпита церителните му свойства. Те са неимоверно силни. В ями с топла речна вода пушат да тече съвсем малка струя от лековития извор. Болният от ревматизъм след няколко дена се чувства здрав. По липса на удобства при самите извори, мнозина правят бани по домовете си във вода прясна и минерална. Само в последната болният не може да издържи, не защото е много студена, но и действа силно, болезнено.

Доброкачествеността е изпитана и на каменните въглища, но кой знае кога ще се използват тия и други природни богатства рационално.

Хрупишко изобилства със старинни паметници, които представляват голям археологически интерес. Но за голямо съжаление и малкото, което се знае за тях не почива на здрава научна почва. Голите предания за тези забележителности, както и самите те ще посочим при описанията на селищата, в чийто околности се намират. Гр[ъцкото] правителство се зае за щателното им проучване.

На [северо]и[зток] от с. Старицени в дола „Борище“ на левия му склон и в месността „Плочата“ между нивите бликат още два ценни извора. Единият е с мин[ерална] вода, другият - солена. Първият е известен като [а]язмо „Св. Никола“ и като такъв се използва. И двата обаче са занемарени.

НАСЕЛЕНИЕ

Населението в Хрупишко е пъстричко. Етнически принадлежи то на четири народности, а религиозно - на две вероизповедания. Брой около 23700 жители, обитава 62 селища с около 4725 къщи. Компактната маса съставят българите.

Те възлизат приблизително на -	къщи	2600	жители	13200
Куцовласите - приблизително	„	180	„	850
Гърците	„	285	„	1380
Помаци	„	630	„	3140
Турци	„	760	„	3800
Албанци	„	270	„	1330
Всичко	„	4725	„	23700

Първите три групи изповядват източно-православната вяра, вторите - мохамеданската.

Цинцарите, наричани така от числото цинци - пет, са преселници от селата Грамица, разположено при подножието на в[ръх] Грамос, Самарина - при гребена на северните разклонения на Пинд пл[анина] и Фралиари - в колон[ия]²⁵ - Албания. Изтикани от съседите си албанци те намерили прибежище в Хрупища. Около 15 семейства от тях държали селата като овчари на селските стада. Тия именно власи взеха живо участие в освободителното макед[онско] движение и принесоха неоценима полза на делото, като доставчици на оръжие, като куриери, като четници и пр[очие]. Нашествениците към изток албанци не завладели селата Грамица, Денско и Самарина. След омиротворението на страната заможните обитатели, посещавали старите си родни места на летовище. Тук по широките тлъсти пасища пасяли многобройните стада овце на челниците - власи скотовъдци.

Албанците също са чужденци. През време на албанското нашествие в западните покрайнини на М[акедони]я, те се промъкнали в страната, пропъдили жителите - българи от селата Вичища и Сливени и се настанали в тях. Години наред буйствували пришълците и заедно с местните си едновърци правели всякакви пакости и нанасяли на хрупищкото население, предимно българското големи щети, докато траело разклатеното поради вътрешни неуредици и размирици и външни войни, положение на Османската империя. Край на техните вилнения и разбойнически набези, тури появата на фарилъка, по-после на мошната Мак[едонска] революционна организация. Изложени, особено сливенци постоянно на нейните удари, те се държали внимателно към нея, почти през цялото ѝ съществуване. Отдали се на мирен труд още когато почувствували първата тежест на своя стабилизиращ се „Довлет“²⁶. Вичищени и сливенци не бивали обезпокоявани от комитите зарад тази тяхна коректност. Откъснати от давна от своите съплеменници, поставени при други географски и социални условия, те постепенно се приобщавали към тези условия и се приравнявали по нрав с новите си съседи - мирните, тихите и трудолюбивите българи, без обаче да се откажат от нравите на господарстващото си над тях положение. Местните турци и помаци, които прониквайки се макар и бавно от новите политич[ески] веяния са се отказали от празния агалък и деребейство тръгвайки по пътя на личното производство, са оказали благотворно влияние върху новите си едновърци, които не само са се укротили, но и облагородили дивите им навици - разбойнически инстинкти, своеволия и кръвното отмъщение, се заменили с очовечаване, с трудолюбие и мирно разбирателство по спорните въпроси. При това идеята за национално пробуждане и обособяване проникнала и между тях.

Елинизмът в Хрупищко съставят току-що погърчените българи в селата Слимища и Дупяк и няколкото влашки и български семейства, преселени в Хрупища, едните от влашкото с. Писодер (Псодери), другите от запустялото

с. Сойща. Шестте семейства от селата Богатско и Крапя, преселени в същия град, са истински гърци. Гърчее се и семейството Кузма Чичови, албанско от с. Битрикук, настанено отдавна тук.

Помаците населяват селата Забърдени, Гърлени, Тръстика, Папратско (чисто помашко), Нестиме, Св. Неделя, Ошени и Галища (смесени). Те са кротки, тихи, трудолюбиви, но вдъхвания им от вярата фанатизъм, прави ги винаги да се чувствуват, че са господари на положението и като такива да изискват от раята покорност, изразявана със страхопочитание в отношенията между владетели и рая. Последните да се обръщат към тях с почетната и постоянно напوماщата господстващото им положение дума „аго“, „агалари“ и да ги поздравяват винаги първи с израза: „Да ти са много години аго“. Отминаването мълком всеки срещнат помак, както и проявения бабаитлък изразен с надуто държание спрямо агите или с накривено фесче, се смятало за голям асильк²⁷ против държавата. Такъв асия гяурин винаги бивал наказван с побой из къра дете е работил или се връщал в селото отнякъде. Било е време, когато агите изисквали от раята, дадена им от Аллаха, пълна покорност и истинско раболепство и да търпи тя без ропот, без проява на чест и човешко достойнство техните своеволия и зулуми (щети). Помаците обаче не злоупотребявали със своето надмощие по отношение моминската и семейната чест на християните, когато едновърците им турците допускали такъв разкош, смятайки го не само за неосъдителен от Корана, но и за оправдан от него.

Турците, които заедно с религиозния си фанатизъм и фатализъм, са насадили у потурчените насила българи много от своите нечисти нрави и навици, населяват центъра на Хрупишко, най-плодородните места. Мохамеданите от селата Добролища и Цакони, говорят доста добре български. Слабо владеят местния турски говор. Те са единствените помаци, които приели и то напоследък покрай мохамеданството и турския език. През тъмното са се отличили със своите зулуми, деребейлък и своеволие от турското население многото бегове и аги от с. Желегоже. Второ място в туй отношение държат агите в с. Четирок. Жестокостите на албанците от с. Сливени се дълбоко чувствували и дълго се помнили от бълг[арското] население. Всяко закачливо и немирно българче се удостояваше²⁸ с поведението на сливенско турче. От помаците, рода Юмеровци от с. Св. Неделя, се издигнал в положението на истински фактор за своеволия над мирната рая. В качеството си на миолтезими и спахии техните зулуми останали ненадминати, алчността за обогатяване на всички изобщо юшурджии²⁹ отиде до там щото тежестта им рязко я чувствувало и турското население. От гледище на тоя икономически гнет и муртатлък³⁰ упражняван еднакво върху него, от бегове и власт, силни на деня с многобройните си антуражи, то оправдавало недоволството на раята проявено и изразено вече на дело. Преследванията на зулумджиите, деребеите и своеволниците от Т[айната] Р[еволюционна] О[рганизация] голямата част от местните мохамедани посрещаха съчувствено, едва ли не ра-

душно. Но[до] настъпването на това съзнание за злото, което причиняват на държавата техни едновърци със своите зулуми и муртатлъци, много по-рано религиозният и държавническият им фанатизъм бе сломен,[а] войствеността и военнoлюбивостта им парализирани. Честите неуспешни и придружени с големи материални, човешки и териториални жертви войни ставали все по-нежелани и много отекчителни. Вътрешните неуредици и размирици, които свършвали в полза на разбунтувалите се рай още повече обезверявали отоманците в бъдещето на държавата си. Мнозина предчувствували фаталния край с какъвто ще свършат останалите още нейни европейски (балкански) владения и инстинктивно взели да се приспособяват за настъпило неминуемо ново положение на нещата и порядките. От деня, когато турското население разбра, че съдбата му изменя, оттогава настъпиха за раята по-добри дни, като се внесе в отношенията между нея и владетелите повече мекота и човешчина. Такъв преврат в свхвщанията на истинското положение би настъпил много по-рано и с това би се принесло много повече за запазването и заякчаването на Ото[манската] империя, ако злото, което я събаряше и грижливо се криеше да не би да се узнаят и неговите причини, ставаха своевременно достояние на масите.

Българите населяват навсякъде из Хрупищко. Главните им сили обаче държат двете крила - Костенарията и Нестрамско. Когато турците завладявали п[олуостро]ва обсебвали дoмините на реките и ниските равни места и са се настанявали там. Ако днес съществуват из Хрупищкото и Желинското полета чисто бъл[арски] или смесени турско-бъл[арски] селища със самостоятелни или чифликчийски стопанства - това е резултат от турския феодализъм. Отделни личности или групи силни на деня и заслужили на държ[ава] и народ завладели големи дялове от плодородното Хрупищко и ги предали, може би на бившите им собственици или на следващите из Балканите българи да ги обработват на изполица. Феодалите - бегове и аги, са се държали спрямо робите си мерхаметливо³¹ и непридирчиво. За да не изпаднат напълно под икономическо робство те със своя практичен ум умело използвали това благоволение на своите господари. Полагали са повече усилия, та да има и за бега или агата и за самите тях. Излишните членове на всяко отделно домакинство вършили и други работи - занаят, търговия, странствуване, в печалбите на които господарят не се бъркал. Той със своя многоброен и всесилен антураж пазел честния, трудолюбивия, пестеливия, добродушния и търпеливия си роб от чуждо посегателство и домогвания върху негова чест, имот и свобода. Благодарение на тия привилегии българинът роб си създаде завидно материално положение. Когато неговите господари почнали да продават безсметните имоти, незаконнозавладени - едни по съображения на политическите превратности вследствие несигурността на държавата, други за изход от положението, в което ги подхвърли разврата и разкоша - тогава той станал малко по-малко собственик на своето прадядово наследство. Така изникнали самостоятелни български села, независими в икономическо отношение.

БИТОВИ ЧЕРТИ

1. Външен вид
2. Характер

Специфичните природни условия - географски, топографски, климат и пр[очие]; особ[е]ните политични, стопански, и икономически порядки, всред които бил поставен да живее българина - хрупищанец и различните събития, които преживял упражнили през вековете върху бита му изобщо по-гибелно влияние отколкото навсякъде другаде из широката Отоманска империя. Когато навред из последната робът пышкар под двойния удар на турци и фанариоти, тук три диви култури гнели и тровили душата му. Цял наниз от големи и малки събития едни от други по-жестоки и по-ужасни, разигравали са се непрекъснато из тоя дивен и приветен кът, заплашвайки постоянно човешкото, националното и верското съществуване на бълг[арското] население. Националният шовинизъм, религиозният фанатизъм и разбойническият инстинкт на неговите съседи - гърци, турци и албанци, отворили широко уста, хапят го бясно и смъртоносно с цел да го погърчат, други да го потурчат, трети да го ограбят. Голямата част от него, за да запази национ[алното], езиковото и верското си съществуване напусна свои родни места, за да не се завърне никога и се настани из широката бълг[арска] земя; друга, също голяма част, като не могла да противостои на вражеските безчовечни удари и съблазни се погърчила и потурчила; третата част, която съставя днешно Хрупишко, едвам се отгървала от национална смърт. Враговете на бълг[арския] род сполучили да насадят в нея само свои някои битови черти, а гърците още и склоност у запазените гъркомани към елинизирание, която се засилваше тъкмо тогава, когато българщината навсякъде се ширеше и крепнеше и която най-после щеше да се изрази в полза на елинизма, ако навреме не се предотвратеше злото. Как стана това и какви щяха да бъдат последствия от това зло, допуснато веднъж, за бълг[арското] нац[ионално] и освоб[одително] дело в Костурско и по-нататък ще видим на друго място.

Всички изброени по-горе условия, способствували твърде много да се отличава по външния си вид и характер българинът - хрупищанец от общия бълг[арски] тип повече, отколкото всеки друг негов сънародник. Така той по ръст, по форма на черепа, по цвета на кожата, косата и очите, по чертите на лицето представлява разни типове. Но преобладават обикновено средният ръст, дългоглавите, дълголиците, тъмнокожите с кестеняви коси и очи и с мургав цвят на лицата.

Броят на плещестите, на набитите, на широколиците, на хората с къс врат и висок ръст, както и на русокосите - блондините със сини очи и бяла кожа, съставлява съвсем малък процент. Значително е числото на смесените

типове: 1. Сиви очи, кестенови или руси коси: 2. Кестенови очи, руси коси. Хрупищани са снажни, стройни, представителни с приятна и привлекателна външност. Тежкото робство, оскъднят живот и кърската работа действителна са загубили чертите на лицето на хрупищанката, без обаче да им отнемат печата на естествената им мека красота.

Българинът хрупищанец по характер представлява още по-голям контраст със сънародниците си. Много обаче от положителните и отрицателните качества на българина изобщо са запазени и у него. И той е миролюбив, трезвен, и природ[н]оинтелигентен, прилежен и трудолюбив, пресметлив и пестелив (някои до скъперничество, а в ново време и алчен към забогатяване), упорит (дори до заинатяване), недоверчив, наблюдателен, ученолюбив, възприемчив и предприемчив, неувличащ се лесно, с практически начин на мислене, не твърде идеалист, нравствен с чист семеен морал, силно и здраво привързан към семейството, ревнив, пазейки неговата чест към родно огнище и родно място. Странствуването му не разколебали силата на любовта му към тези три за него светини. Жената е на почит, бракоразводството, което се осъжда от всички е голяма редкост. Изоставянето на семейството да бедствува или напушането своя бащин дом и родно място, които се смятат за голямо престъпление от странстващия са също рядко явление.

Добродетелите честен, спокоен, хладнокръвен и търпелив, твърд и издръжлив, скромен, услужлив и състрадателен, добродушен и гостоприемчив с каквито се отличава още българинът изобщо у хрупищанеца са разколебани коя повече, коя по-малко. Така той повече е склонен да надхитри и изиграе в своя полза съдружника или съдружниците си. Повече е нервен, свадлив и зядлив, но в личната си разправия не прибегва до побой и убийство, не е отмъстителен; услужлив, състрадателен, добродушен и гостоприемчив се проявява повече, когато се предвижда, че ще се извлече макар и след време някаква лична облага; не е завистлив, злобив и злораден; коварството и подлостта за него са непознати. Силното и систематичното влияние на елинизма не могли да създадат истински такъв тип дори от най-върлите гъркомани. В отношенията си с другите не е студен, мълчалив, малко достъпен, грубичък и скромен, напротив, дружелюбив, говорлив, съобщителен, любезен и горд. Не е мъчно подвижен, но леко се нагажда и приспособява за всяка друга работа при нова обстановка, съгласно нуждите налагани от живота. Сложността на последния, робството, странствуването, влиянието на чуждите култури, развитието на новите за него събития, откъснали го от бурния и безгрижен живот, който водел неотдавна, разхлабил прибързаността му към родна традиция, език, родна нива, а от силните натури, жадните за големство и власт, турци и гърци, създали чорбаджии, но не слепи еветчи³² и оръдия в пълната смъсъл на тези две понятия. Но в последствие някои от тях, запазили гъркоманския си дух, за голямо съжаление, станали са такива. Модернизирането, което налага-

ло новото време и което се проявявало външно в сношение с видни, предимно гърци, в поздравления на гръцки език и във възприемане на някои гръцки, турски дори и албански маниери, не се развивало еднакво между мъжа и жената. Гръцкото образование, макар и малко, странствуванието, излагали първия повече под чуждо влияние. От тук и неговото отклонение от своето и тръгване по чуждото. Жената, лишена от всякакво образование и обречена, съгласно тогавашното схващане относно нейното семейно и обществено положение, да върти къщата, да отглежда добитъка и да обработва имота, запазила повече своите връзки към родна традиция, роден език и собствена нива. Чуждото, което се прегърна от жажда за нещо ново, по-хубаво, каквото не можеше да даде съществуващата тогава родна обстановка, с презрение и достойнство се отхвърли, когато се създадох условия да се развива на собствена национална почва. Тогаво жадно прегърна той тези условия и лъвски ги защитава от чуждо посегателство и домогвания. В борбата подета срещу враговете, турци и гърци, за национално и политическо възтържествуване мирният, тихият, дори страхливият българин хрупищанец е показал чудеса от храброст, самоотверженост, истински борчески дух и издръжливост, пълно съзнание и дълг към родината. Как посрещна той всички тия събития и как са се развили те ще се повърнем.

Българинът-хрупищанец не е лишен и от склонност към обществена дейност, към обща борба. В тази именно негова проява, подтиквана и от мания за големство и от амбиция и пр[очие] изтъква релефно южния му темперамент, заядливостта и заинатяването му. Като общественик той се проявявал в малък кръг на действие, а именно в избиране на кмет, лице за свещеник, епитроп, по-после черковно-учил[ищно] настоятелство. Тези борби, водени упорито почти всякога свършваха с разделението на населението в два враждуващи помежду си лагера. Местните турски власти и гр[ъцката] митрополия, за да изкористят и победената страна, удовлетворявали и тяхното желание - признавали избраните от тях лица за кмет и свещеник, назначавали първия и ръкополагали втория, намирайки ги по-рано за недостойни. Създаването по такъв начин партизанство, на което Вътрешната [революционна] организация тури край без да се преследва гъркоманството до въстанието, послужи за основа да се запази гъркоманството там където се появи то, да се поддържа и развива, дори да изниква на нова сметка и в села чисто екзархистки. Гъркоманството, изкуствено създавано, поддържано и умело използвано от враговете на българщината, струвало много както ще видим по-доле, морални, материални и човешки жертви, не само за селото дете върлувало то, но и за националното и освободителното ни дело. Гъркоманството, служейки като сяло оръдие на местната гръцка духовна власт и чрез нея и на турската, най-мръсна, жалка, недостойна за самите вдъхновители и пагубна за българщината роля, игра през Възраждането и през време на борбата между четите и българското население от една страна и гръцките андарты и турските власти от друга.

НРАВИ

Новото време налагаше своето. Моралните, духовните и материалните нужди от година на година се увеличаваха. По-ранения бурен и весел живот се заменяше с мирен и тих труд - влагаше се в него повече благоразумие и грижи. Всичко грубо и излишно се избягваше постепенно. Старите схващания за бита отстъпваха мястото си на новите разбирания. Отделно живущите родови „задруги“, каквито на много още места из Македония съществуват, след прибирането в общи селища под страха на грозящата ги напасть, почнаха да губят от предишното си предназначение, като обществени прояви. Връзките между роднините, които съставяха [рода], постепенно отслабваха. Върху техните развалини се издигна като обществена единица семейството. То в каква форма го срещаме днес в Хрупишко, не изгуби напълно качествата на „голяма челяд“, от която произхожда. По състав, особено по вътрешната си управа, днешната челяд носи още някои нейни характерни белези. Братята обикновено водят задружен живот докато е жив бащата. Често пъти тоя начин на живение продължава до самата им смърт, дори и по-нататък. Така имаме и сега задруги в малки форми от 15-20 души. Вътрешното управление на големите и малки семейства е еднакво. Главата на челядта, какъвто обикновено е дядото се чувствава за пълен господар. Неговите нареждания и разпореждания трябва да се изпълняват особено от децата и жената. Почитта и послушността по възходяща и низходяща линия е в пълна сила. Своеволия не се допускат. Нищо не може да се предприеме без знанието и удобрението на „дядото“, родителите или чичото и стрината. Предявяване претенции за женитба се смята за неморално. Встъпването в брак зависи напълно от силния или силните в семейството. За годяване не се търси дори съгласието на кандидата или кандидатката. Често пъти годежа става и без тяхно знание. Когато мъжът или мъжете са в чужина³³, управлението на дом и имот остава върху жената, която извършва по-голямата част от кърската работа и през тяхното присъствие в къщи.

Жената изобщо се държи в подчинено положение. Тя е длъжна да изпълнява безпрекословно дори и прищевките на мъжа си. Не може и не смее да му откаже. Нейното непокорство се осъжда не само от мъжа, но и от подобните ѝ, за които първият е втор господар. Грех прави онази жена, която не зачита и го за такъв, възразява и му се съпротивлява. Такава дързост се наказва с побой. Постъпката на побойника, ако в случай стане достояние на обществото, не се осъжда от него като своеволие, като грубост или злоупотреба с надмощието си. Напротив мъж, който угодничи на жена си, или не може да я обуздае се смята за недостоен за пола си, за женствен и постоянно е на подбив.

За това мъжът винаги пред хора и обществото се показва винаги строг спрямо жена си. Насаме добрият и разумният се държи спрямо нея любезно

и учтиво. Само пред [...] ³⁴те не са се отказали от своята грубост и надменност. С течение обаче на времето в отношенията между съпрузите настъпва едно приравнение. Младата невеста и мома само при нужда говорят със свекър и свекърва, запазвайки установеното благоприличие. С по-младите тя се държи дружелюбно.

Жена млада, която нарушава въведената семейна дисциплина, не се съобразява с нея и установените ред и благоприличие се презира не само от останалите членове на семейството, но и от обществото, което отбягва отношенията си с нея. Благодарение на подобна подчиненост изисквана от по-младите спрямо по-старите, раздробяването на челядта на отделни семейства е рядкост, още по-рядко явление от подобно раздробяване, причинено от несъгласието между свекърва и снаха или между две етърви се забелязва. Жената коя[то] и да е тя и какво[то] положение да заема в семейството не може да даде повод за раздяла. Нейното недоволство от кого[то] и да е, не се взима за мотив при подобни случаи ако тя може да прояви незадоволство. „Не се допуска на кокошка да пее в къщи“.

На всяка цена всяко семейство се стреми да не угасне „оджак“, да се запази рода непрекъснат. Затова осъжда се бездетството. Затова бездетната зле се третира, особено от свекървата, която най-много се грижи за продължаването на поколението, „да ѝ кади оджак“. Всичко ще направят, за да си има дете. И ако не се сполучи смята се виновна невестата, наказана от Госпо[да]. Зле третирането на бездетната разбира се, не е еднакво. То е зависимост от характера и темперамента на домашните ѝ. Тя стоически понася всичко, считайки себе си за грешна пред Госпо[да]. При обръщенията си съпрузите си служат с думите „мъри“ или „бре“. Старателно избягват и единият и другият произнасянето при подобни и други случаи имената си, за да не нарушават установеното благоприличие и да не предизвикват помежду си някакъв скандал. Свободното държание на съпругата пред мъжа си и произнасянето от нея името му значи незачитане, непокорност. На работа ли, на гости ли отиват, жената трябва да върви пеша пред конника-мъж, когато и двамата вървят пеша, първата няколко крачки назад. Към членовете от семейството по низходяща степен се обръщат: „фенди“ майко, фендики, золво, съно. Още по-тежко е положението на младата жена. Тя още като мома не може да прояви някакъв сим[п]том на любов, на младежки копнеж. За среща, дори тайна, с онзи, който ѝ открадне сърцето и който също не смее да си допусне такъв разкош, и дума не може да става. Момата е осъдена да убива в себе си своите пориви за любовни излияния и за волен живот. Тя като такава и като невеста, за да удовлетвори ревността на мъжа, трябва да крие грижливо хубостта и младостта [си] от чужденци, особено от турци, като ходи винаги забрадена почти забулена, да не отива никъде без свой близък, а невестата без съпруга си. В отсъствието на последния, първата не трябва да носи нова премяна. Зап-

рещава ѝ се дори да посещава сама черквата. Момата се контролира почти от всички в къщи, дори от цялото село, а невестата от свекърва или нейната заместница. На момата се позволява да отива в черква, само когато трябва да получи „Комка“. През време на сватба или други тържествени родови или селски тържества, жената отделно трябва да се храни, да се весели и играе. Шареното хоро е неизвестно. В отделението на черквата за мъжете през време на литургия не се допуска дори и стара жена. За голямо светотатство се смята, ако млада жена влезе в това отделение и когато не се служи. Тя носейки и зъл дух, е достойна само за притвора на черквата, през решетките на който следи служенето на свещеника и отправя молитвите си чрез иконите, гледани отдалеч, към Бога.

Жената, чувствайки се по природа по-слаба, каквато е всъщност, с една религиозна и мистична смиреност понася тежката си съдба, не само безропотно, но и без никаква душевна и физическа мъка. Смятайки, че провидението заслужено ѝ налага такава участ, тя с гордост и достойнство приема ласките, любезностите и почитта на мъжа си, с каквито той я дарява зарад безупречното ѝ поведение. Но и съпругът остава до край целомъдрен, чистопитен и верен. Странствуващ години наред в села и градове посред съблазни, той не забравя своя дълг към родители, съпруга и деца и невръстни братя и сестри. Полага големи усилия и грижи при извънредно големи незгоди и лишения, каквито чужината му доставя, само и само да подобри благосъстоянието на бащиното си огнище, най-святото за него. Много естествено е, че при такова примерно поведение, с каквото се отличават членовете на едно семейство и при общо желание да полага еднакъв труд, всякой от тях за неговото благоденствие, няма да настъпват семейни разпри и катастрофални избухвания.

Хрупищанката непринудително е уверена, че нейното съществуване зависи напълно от съществуването на мъжа. Без него тя, некадърната за нищо, би загинала. Но как се наложи такова едно схващане на извънредна немощ, на строга семейна и съпружеска подчиненост и ограниченост и как произлиза брачното надмощие на мъжа, когато другаде в Македония, а и в цяла България отношенията между членовете на семейството не са се проявили в такъв вид и до такава степен, а и надмощието на брака у различните народи е различно. В Русия например мъжът се подчинява на жената, в Америка съпрузите се взаимно подчиняват, в Италия жената има надмощие, а мъжът си остава обикновено с желанието да иска покорност от нея. Пламенният и избухлив испанец е мекошав пред жена си, французинът слуша жена си, но много ѝ изневерява. Германецът е любезен, но има надмощие над жена си.

Тоя факт намира своето обяснение преди всичко в създаването през в[ековете]те предубеждение у мъжа и жената, че по-слабият трябва да се подчинява на по-силния. Така се дойде до днешното подчинено положение на последната не само в съпружеско и семейно отношение, но и в обществено.

Имайки кой да се грижи за нея, да обезпечава нейното съществуване, тя няма нужда от политически и граждански права. Дотук щеше да се ограничи работата ако не действуваха и въздействуваха върху съпрузите и други фактори, така щото на единия да засилят надмощието, на другата подчинеността. Държането строго подчинена на ханьмата на своя съпруг или баща и скрита от погледите на чужди мъже, дразнеше егоизма и ревността на българина. Волността и възможността на владетеля да посегне върху честта на християнката, не и разрешаваше да излезе пред него открита и натруфена. Тя трябваше да избягва неговия поглед, за да запази чест и вяра, а това можеше да прави най-добре забрадена. Забулването на жената изобщо е и като следствие на нейната естествена срамежливост, чиято острота, както и тая на мъжовата ревност не само не се изглади с течение на времето, но благодарение на истъкнатите по-горе условия и се засили. Та се сложи и постепенно се наложи убеждението, че младата жена трябва да се ограничава в отношенията си не само с турци, но и с българи. Смята се съпругеската и семейната вяроност, за най-идеална, най-висша и най-святa. Нарушението ѝ независимо от начина по който стане то - доброволно или насилствено, се счита за най-велико престъпление. Престъпницата се наказва най-строго - изоставя се на произвола[на] съдба[та] и общо се презира. Тя - мома или невеста, при ужасяющата мисъл да не изпадне в туй положение доброволно се подчинява на всички мерки, които убиват нейната свобода, изгубила значението си за нея, но запазват личната, съпругеската и семейна чест, най-важното за живота ѝ и най-ценното ѝ качество. Сама никъде не се решава да отиде и да е уверена, че нищо няма да ѝ се случи. Това поражда съмнение и се осъжда. Самотното ѝ движение далече от селото винаги излага честта ѝ на поругание от селските пъдари - турци или помаци, от дърваря или пътника турчин, от движещия [се] по работа заптия таксиддар или войник. Егоизмът, инстинктът родов и обществен на мъжа държат слабата жена в подчинение.

Още едно условие издига мъжа пред очите на жената и омаловажава нейната личност. То е странствването на първия с цел да добави недостига за покриване всички домашни нужди. Малоимотността и слабоплодородността на страната не задоволява всички потреби на населението. Мъжете са принудени да отиват на чужина. Жената схваща значението и необходимостта на това явление и болките които го съпровождат. А понеже само мъжът е в състояние да странствува, съгласно съществуващите разбирания по неговото обществено положение и нейното, тя не може да не вижда с по-голяма яснота преимуществата на своя другар, баща, брат, син и девер. „Какво би станало с мене, слабата, некадърната и ограничената от самата ми природа и обществено положение, и с дребни деца и със стари родители, ако малко производството не се допъваше от въл?“ Добрата домакинка и съучастница в обработване на кърския имот, познаваща много добре домашното икономическо положение не може да не

си зададе с трепет и пълно съзнание на свой дълг като истинска къшовница този въпрос и да се успокои от мисълта, че има кой да се грижи за покриване недоимъка. Срещу това жената не може да пренебрегне възискателните искания на мъжа, който далеч от дома, години наред при неволи и несгоди, не може да не изисква по-големи ограничения през отсъствието му, за запазване съпружеската и семейна чест.

Тази желязна дисциплина, въведена както видохме по-горе в отношенията между съпрузите и членовете на семейството и строго съблюдавана и изпълнявана напоследък взе да ослабва. Причините които я създадоха почнаха да изчезват. Мъжът под влиянието на умственото и културното си развитие, макар бавно и по естествен път, и под влиянието на общия подъем в същото отношение на средата в която се движил се е облагородил. Освободен от крепостничеството и издигнат икономически, по-после и просветно, той се почувствувал и политически по-свободен. Владетелите, които заплашваха съществуването, честта и имота му, изоставяха се от предишния си начин на държане към раята, което също помогна тя да се почувства още по-свободна. Честите външни неуспехи и териториални загуби, вътрешни неуредици и размирици вразумявали ги от ден на ден все повече и повече. Те взеха да виждат по-голям смисъл в мирния и тихия труд, отколкото в дерибейството и зулумджийството. Под влиянието на държавния упадък и бавния общочовешки естествен напредък, по-раншните зулумджии и дерибейци се укротиха и подобриха отношението си спрямо роба, държайки сметка повече за запазване имота, честта и живота му. Жената, като се почувствува по-свободна и под влиянието на увеличаващите се нужди морални и материални при отсъствието на мъжа, който замина в чужина, почна да посещава и пазара за да си купи едно друго или да продаде излишъка на някой къщен продукт. Някои мъже допускат си лукса да заведат невестата си на пазар само на разходка. Свободна е жената да отива на гости у близки роднини в дни на панаири. На ...³⁵ обаче не ѝ се позволява.

Всички тези обществени промени и нови разбирания на живота изобщо, въведоха де повече, де по-малко нови промени в съпружеския и семейния живот. Костенарията изобщо се показва в случай по-консерваторка [в] полските селища и Нестрамско, особено [в] селото Нестрам жената се почувствувала много по-свободна, и то по-рано отколкото костенарката. Костенарци, както ще видим и на друго място се показват по-привърженици към старото и в други прояви из живота. Не само на консервативния дух, на по-суровото домашно възпитание се дължи тяхната невъзприемчивост на новите влияния, но и на слабото влияние, което оказвали градовете - Костур и Хрупища и съседните на тях села, с които поради географската особеност на Костенарията не влезоха в преки сношения. Поради същото положение, рядко газил турски крак страната, поради което те не могли да следят измененията в психологията

на владетелите, та съобразно с това да се отстрашават. Костенарци по-дълго останали под първото впечатление каквото им внушавали от време на време агите, които ги мислеха все за опасни.

Хрупищани не се ограничават само с уредбата на изглеждането на челядта. Техния алтруизъм обхваща цялото село, понякога и няколко села, колчем предстои да защитят от чуждо посегателство общите интереси. Така те се солидаризират и се борят упорито докрай против изедници мюлтезими и разбойници. Изменниците и предателите каквито биват туркофилите се ненавиждат от дън душа. Те се търпят от населението само от страх иудейски - да не бъде от тях подло отмъстено. По отношение изпълнението на обичаите всяко селище представлява отделна държавица, чийто граждани грижливо и в случай на нужда с риск на живота пазят от накърняване нейните престиж, достойнство и чест. Кога и как те проявяват чувства на солидарност на взаимна помощ и на авторитетност ще видим по-доле.

Покрай къщната и кърската работа на жената е предоставено отглеждането на малкото домашен добитък. За стадата и говедата има селски овчари и говедарци, които обикновено биват власи, цигани, погърчени или помаци. Отрудена с много работа, естествено, тя не може да държи в къщи образцова чистота и кухня. Но изобщо е добра домакиня и къщовница, спретната и винаги чистичка. От тестените яденета най-умее да приготвя бурека[баница]. Това ядене е най-предпочителното. Мъжът също спретнато, скромно и чистичко облечен.

Хрупищанецът изобщо избягва излишното и луксозното. Къщна обстановка и мобилировка оскъдна. Столове, маси, кревати едвам напоследък почнаха някои да доставят. Сечива и съдове за вода, вино, ракия и трушия (консерви) имат достатъчно. Зимовище си набавят навреме в изобилие. Доставят си седмично от пазаря (Хрупища и Нестрам) някои и от Костур, всичко каквото е потребно за по-дълго или по-късо време. Тази добра черта не само предпазва домакиня от правене излишни и празни разходи, но и способствува винаги да се намира във всяка къща ракийка, мезенце, нещо за ядене, в някои дори и винце, за да си пийват и похапнат мъжете кога се връщат пос[...]³⁶нати от работа или да се отсрамят пред гости попаднали им случайно.

И в храненето и в пиенето хрупищани са умерени. Пияници няма. Попийват си повечко дори някои и се упиват само при тържествени случаи, особено при сватби. В с. Нестрам срещат се пияници, които могат да се квалифицират на такива. Това са стари хора, които попият в бакалниците или в къщите, дето отиват на муабет. През панаирите, каквито в това село стават често според съставилите го някогаш околните малки поселища, изпадат в пияно състояние и някои бабички. За забелязване е, че пияници се срещат повече у турското, отколкото у бълг[арското] население. Някои аги и бегове отишли до там в пиянството си щото заложиха огромните си имоти, наследени от деди и бащи. Между тях пробили си път и хазартните игри, които взели да засягат и погърчената

младеж в Хрупища. За забелязване е още, че кръчми напоследък се отвориха само в Хрупища и в с. Нестрам. Ханища с кръчми се откриха в селата Желин, Четирок на пътя Богатско-Хрупища-Корча и с. Желегоже от власи псодерци³⁷. Складираха вино, което се продава предимно в Корча и с което се въртяло някога добра търговия.

Обичаите, завещани от най-дълбокото минало и осветени от вековете, имат в основата си религиозна подкладка, вложена още когато чавекът не умеял да си поясни произхода на окръжаващите го явления, а ги свързвал с религията било като язычник, било като последовател на Христа. Те, криейки в себе си мистична сила на общочовешки и народен дух и пазейки грижливо националния облик, който те заедно с всички други народни умотворения придават на всеки народ, пазят последния от погинване като отделна национална единица. Въпреки огромното значение на народните обичаи за съществуването на всяка нация, възраждащите се народи под влиянието на новата общоевропейска култура, почнали да се отнасят, особено мъжкото население с пренебрежение и с насмешка към добрата и лошата страна на тия душевни прояви, съставляващи някога необходимите догми за живота на човечеството изобщо. Изгубили много от своя мистичен характер, те се изпълняват само по традиция, по навик и за развлечение и забава и то само от простата маса. Подобно скръбно и осъдително бих казал явление се забелязва и в Хрупищко, по отношение народните ни обичаи, които от много по-рано, още преди национ[алното] пробуждане на местното население взеха слабо да се изпълняват, някои като лазарските дори и сурварските съвсем да се занемарят. Не само особеното геогр[афско] положение на страната и влиянието на съседите - гърци, турци и албанци; не само новия живот, но и самото странствуване, предизвикано от новите нужди у мъжкото население наложиха много преждевременно тоя гибелен за хрупищани факт. Странстващите се връщали със съвсем нови разбираня и схващания относно местните народни обичаи и всички изобщо народни умотворения, които не възбуждали както по-рано някогашното въодушевление и настроение за развлечение и лудории, придружавани често пъти с побои, дори и убийства. Може би и това грубо и рисковано изпълнение на обичаите довело до отричането на едни и до ослабването на други, като причина за осъдителни и съдбоносни скандали. Всички тези причини и развилите се напоследък политически събития довели мистичната сила на народния дух, едва ли не до пълното му изчезване. Благодарение на навременното национално пробуждане и настъпилото след това народностно съзнание, се запази Хрупищко от погърчване, което щеше да настъпи като неизбежна последица от изчезването на националната традиция и национ[ално] умотворение, единствените създатели и крепители на национ[алния] дух през тъмното минало.

Вярванията в съществуването на добри и зли духове, с каквито въображението на първобитния човек населил мира, продължават непрекъснато да занимават фантазията на масите, които немощни в борбата срещу застрашаващата живота им опасност търсят чудодейна сила за избавление. До такова смело заключение довели човека и самите окръжаващи го предмети със своята полезност или вреда, особено със своите церителни или вредителни свойства. Напр[имер] Слънцето, главният бог на всички народи и религии, богът на огъня, светлината и тъмнината, влияейки чрез проникването на тези му свойства като живителни струи в тялото и духа, благотворно върху първите, подигайки по такъв начин умствената дейност на човека, неговото въображение не могло да не вижда, че зад него стои една грамадна сила, която дава живот на всичко и да не я обожава от дън душа. Подобно заключение правел той и за ония предмети, които със свойствата си му причинявали вреди. Така първобитният човек си създава добри и зли духове.

Като пряка последица на това световно одухотворение са останали вярванията в много предмети. Суеверията, поверията, магията, фантастичните приказки, песни, предания и пр[очие], в които са изразени отношенията на разните духове помежду им и спрямо човека, който в борбата си с тях за спасение си служи с един против друг, и който при все това става по-често жертва. Такава е неговата съдба.

Остатъци от подобни фантастични прояви на човешкия дух са запазени, както навсякъде и в Хрупишко. Слънцето, някогашният „Купала“, „Бял-Бог“, за славяните, тук още се почита, обожава и одухотворява. И то се жени за мома хубавица, има майка, която му готви в големи казани да яде и пие, весели се и пр[очие]. Почитането и обожаването на „победителя на деня над нощта, на светлината срещу тъмнината“ се изразява чрез кръстене при изгряването му и чрез кълнене в негово име за потвърждение на оспорвана истина.

За постигане на същата цел кълнат се в името на свещения някогаж за славяните огън, на хляба и на родителските глави. Който не ги почита и боготвори смирено и благоговейно, светлината ще го „ослепи“, насыщният ще му „изваи“ очите, а бащата и майката ще го прокълнат „хаирь не стори никуй път“. Срещу Коледа и Нова година цели 24 часа непрекъснато гори огън, а коледарите разбутвайки го честитят на домакините Коледа. Който „гази“ хляба, той прави голем грях; който не слуша родителите си, скоро умира.

Клетвата се изказва с изреча: Жи ми таз солце, жи ми леба, жи ми татко ми глава, жи ми той огън и пр[очие]. Жи ми Госпо, значи жив ми Господ, жи ти Госпо - жив ти Господи и т.н.

Съществува вярване в святостта и неприкосновеността на черковните имоти - сгради, ниви, дървета и др. Злоупотребителят с тях се наказва обикно-

вено с парализиране от светията, комуто са посветени. Благодарение на тоя внушаван по наследство страх, пазят се черковните гори, вековни огромни дъбове, издигащи[се] величествено до черквите и оброчищата, почитани от старите славяни, може би и останали още от тях. Но и поради същия страх много зле се използват черковните имоти почти във всяко село.

За съществуването на змейове, ламии, самодиви и вампири и др. впоследствие не се говори. Във фантастичните приказки царят или пазители на подземната „дуня“ минават за зли духове с човешки качества и свръхчовешка физическа сила, ревниви и отмъстителни. Грабят хубавите моми и невести, влизайки със съперниците си човеци в люта борба, от която винаги излизат победители. Понякога „юнакът“ убит от по-силния и по-сериозния си противник, но възкръснал, чрез слагане върху трупа му на „билие“ от вещицата, негова сподвижница сполучва да отвлече с нейната помощ от прегръдките на спящото чудовище любовницата си или либето си, след като преодолел всички спънки и да унищожи съперника си в самите му подземни палати или в новата с него борба. Змейовете влизат в приятелство с прочути „юнаци“, борят се с тях, надхвърлят се с камен и пр[очие]. Въобще опитват си силите. (Приказката: Змей и циганин).

Ламийите са ненаситни и пакостници. Задържат дъжда, водата на чешмите, дори и на реките. Ще завали ако Св. Илия, стреляйки срещу нея из небесното пространство сполучи да я убие. През годината веднага протичат водите из изворите и то срещу човешка жертва, каквато всяко семейство задължително дава на звяра. Срещат се обаче юнаци, които могат да унищожат ламийите. Юнак един уби ламия в момента, когато тя току-що излезла със стихияен шум изпод земята, трябваше да погълне царската дъщеря. Същият юнак сега вече царски зет, се опитал да убие арапина, пазител на горите, но не сполучил. Огромното чудовище погълнало жив и него и коня му и кучето му. Неговият брат също юнак предчувствувал нещастиято и с хвъркатия си кон и бързото си куче навреме се яви на помощ. Убива арапина и из корема му като хамбар, освобождава брата си и животните. Връщат се в царските палати, дете не могли да различат царски зет, кон и кучето му от неговия другар. Толко си приличали братята и добитъка им „близнаци и едните и другите“. „Из приказката: Юнак, ламя и арапин“.

Лакомите, ненаситните хора или добитък или предмет, който събира много, окачествяват ги на Ламя. „Яй кай ламя“; „Не може да се насити кай ламя“; „Ламя те стори госпо?“

Самовилите (самодивите) са стройни, вечно млади и извънредно красиви, с дъги до петите им златни коси. Водят волен и безгрижен живот из върбаляците, край чешми, вади, реки, мият се, къпят се, чешат се и перат. Обитават обаче и в далечни недостъпни планини край извори послани с „мермер“ (мрамор). Носят дулбен кърпа. Злобни и завистливи са. Погубват хубавите деца и

моми, щом случайно попаднат нощно време в царството им. Задигат и денем съперничките си чрез силна вихрушка и тъй безследно ги затриват. Но и услужливи са горските красавици. Следната нар[одна] песен из сборника на покойния К. Калчов представя ни за такива:

Бог да бие тая нива
тая нива на далеко
нощя ода нощя гледа
забравих си мъжко дете
мъжко дете лепа чупа

Ка се върна не ги найдох
Та си найдох три атьрви
Три атьрви самовили:
Голямата го държеше
По-средната го люлише
Малката го доеше.

Самовилите и се омъжват но с условие, че ще бъдат победени при облог за някакво състезание. Три планински красавици - сестри явяват се при красиво овчарче, което свири хубаво на кавал и му предлагат: „Ние искаме да играем под приятните звукове на твоя кавал. Коя от нас ще се умори ще земеш за жена.“ Три дни наред играли, никоя не се уморява. Майката, която нищо не знае пита сина си защо не е спокоен и весел както по-рано. Подучен от нея, другия ден овчарчето доближил най-малката и ѝ зима дюлбена от главата. Самовилата последва го. Минаха цели три години. Имат си и мъжко дете. Тя всяка година не играе без дюлбен на Великден. През четвъртата нейни другарки сполучават да земат от свекърва ѝ дюлбена, която от страх да не избяга снаха ѝ не го давала. Дълго играла булката самовила. Изгубва се, като оставя дума на дружките: Мъжа ѝ да я търси в „Мермер“ пл[анина]. Той преодолял всички трудности стигнал до самовилското обиталище, заварил обитателките да перат и задигнал дюлбена на жена си отдето бил проснат и докато стигне в къщи тя го застигнала и останала докрай при него. (Из приказката: „Овчарче и самовили“).

Случва се стари хора - мъже или жени след смъртта си, подир погребението им да стават вампири. Дали кръвта им или духа им въмпирясва не е определено. Вампиро не се вижда. Могат да го видят само родените на съботен ден. Те успяват и да го убиват, стреляйки по въздуха дето го мярнат, при нарочно устроено веселие, около което обича да се навъртва, та да се наслажда. След убийството му пада на земята разлето мехурче със съсирена кръв. Значи „кръвта“ вампирясва. От обстоятелството, че „вампира“ преследва предимно своите роднини, съседи и неприятели, като им прави всякакви пакости в къщи - разливане на вино, ракия, пекмета³⁹, консервите и пр[очие], излиза че вампирясването става за „отмъщение“ на изоставилите го, огорчилите и онеправдалите го през живота му. Може да вампирясва умрел човек и когато оставят без бдение трупа му, или котка прескочи последния. Поверието, че душата остава в дома под прага или в огнището, че тя се грижила за благото на роднините си и те за нейното, и че ако на покойния не дават да похапне и

пийне и не устройват около гроба му трапеза, тя вампирясвала и смучи кръвта на хора и добитък не е известно в Хрупишко. Душата на някой от умрелите дядо или працядо се считала за стопанин на къщата.

Явяването на „вомпир“ в някое село предизвиква истински тревога. То е цяло събитие. Домашните напускат за няколко дена къщата, дете той се е загнездил и с ропот и хвърляне камене по тях ги изгонва. Няколко дни подред устройват забави и увеселения с музика, докато най-после, по описания по-горе начин не убие някой вомпирджия неканения злосторник.

За хората които изнудват свои близки за лични облаги се казва, че постъпват „Кай вомпиро по сойо“.

Вярване в русалки, юди, хали, диви жени не съществува. Названията на тия някогашни богини не се поменават в разговори, колчем стане дума за духове, нито се срещат в съответния материал, с който разполагаме засега.

Къщната змия се смята за стопанин на дома. Тя не трябва да се убива. Ако стане обаче нужда да се убие, то това би трябвало да стори чужд човек, а не някой от домашните. Това поверие съответствува на считането душата на някой от умрелите дядо или працядо за стопанин на къщата.

В предсказанието на сънищата почти само жените вярват. Няма установено тълкуване. Един и същи сън тълкува се различно. За един той предсказва едно, за други друго. Изобщо сънищата се тълкуват повече благоприятно за съневидеца. Но има и такива, които предсказват нещастие. Напр[имер]: Ако ти падне зъб със силни болки ще умре близък роднина, без болки - далечен. Кошмарите в следствие несвободното дишане и заболяване на някоя част от тялото поради лошото му разположение във време на спане не се считат обикновени сънища, а просто една действителност. Дух някакъв преобразен на животно подобно на дива котка с дълги и остри нокти души и мачка преди първи петли да попеят спящия, който избавен като по чудо изговаря трионд⁴⁰ „Господи помилуй“. Така „сенът“ или сенището, за които ще говорим и по-доле напуца жертвата си.

Голямо е разпространението между населението в Хрупишко, особено между жените и здраво е закореняло в съзнанието им вярването в съществуването на „дяволи“. „Кой дявол те занесе там“, казва уплашената майка на силно удареното си чедо от падане или от друго дете. „Таз е работа на сатаната, той друго нема шчо да прави“ - добавя тя, едвам успокояваща се. Ако някой по една случайност се отърве от сполетела го някаква голяма опасност или леко я отмине казва се: „Не бѣше там той со голѣмите рогѣви...“ „Влезе дявола в къщата му, ке и разсипи“. Така се обясняват причините на раздори-те, появили се между братя, живущи по-рано мирно, тихо и тъй послушно.

На дявола приписват и хубостта. Отпук хитреците, изобщо нечестните хора, наричат „дяволи“, „Шо дявол си ти“. „Со дяволо работиш, дяволо да ти зева дъшата“.

Царството на дяволите е нощта до попяването на първи петли. Те са предпазливи, но през туй време си показват рогата свободно и то не направо, а чрез метаморфоза в лисица, квачка с пилета, котка, куче и пр[очие], образи, създадени, разбира се, от въображението на пътуващия ноще поради страха, внушаван му от вярването в присъствието им между хората. Животните, които го следват, обикалят го, всякое според природните си качества, изчезват щом попят първи петли. Тогава той, който можеше да произнася само името господне за спасението от злото си, отъхва, уверен че опасността мина.

Мнозина намират за не на добро да се поменава името „дявол“. Те го наричат „да го яди вълко“, да му тресни името „антихрист“, Сатана, Дзардзаульм и Шейтан (по турски дявол) и пр[очие].

Първобитният човек не пропуснал случаите да използва за свои лични цели в практическия си живот силите на сътворените от въображението му всевъзможни духове, току що описахме по-горе. Неговата фантазия не закъсня да посочи цял ред условия, при които той могъл да впрегне тези свърхестествени сили в своята колесница. Изключителното мнозинство обаче от простолудието играло само пасивна роля в кръга на техните действия. Малцина щастливци могли да заемат централно място в тази вълшебна действителност и оттам да я направляват и насочват според случая. Такивата хора, които могли да подчинят духовете и да си служат с тях, както намерят за добре, се наричали в старо време Магесници, а начинът по който действували - магия - мнимо изкуство да се произвеждат чудни работи чрез свърхприродни средства.

Но злите и добрите духове било самоволно, било под надзора или заповедта на своите господари могли да действуват вредно или благотворно върху отделни личности дори и цели народи в пределите на техния фатализъм - вярване в неизбежната съдба. Предопределението на последната пък е дело на трите мири (орисници, наричници), които на третата нощ след раждането невидимо посещават новороденото и определят неговата участ за през целия му живот. Вярването в така орисаното или наричаното е силно разпространено между населението в Хрупишко и здраво закореняло в съзнанието му. За да се даде такова значение на предопределението изобщо, съдействувало през пет вековното робство и мохамеданството, което има за основа фаталността. В неизбежността на решението и предопределението на мирите никой не се съмнява. Ако се случи да споleti някого нещастие, казва се: „Така му било писано“.

В следните приказки, които предаваме в резюме, се разправя, че някои са чули със собствените уши разговора на самите орисници и се взимали всички мерки да осуетят написаното от тях, но не сполучвали: през определеното време нароченото се извършвало подробно с всичката му сила:

1) Някой си чул предопределението на мирите, за първородния си син, което гласело: да убие татко си и да земе за жена майка си, без обаче да отиде до крайност с нея. Бащата хвърля детето си в реката с намерение да се удави.

Баба една прибрала го живо и го отгледала. То възмъжало, вече станало слуга на родителите си. През гроздобер убива господаря си, когато той отишъл да провери дали момъка пази лозето, взел го за крадец. Роднини и приятели намират за добре и съветват вдовицата да се ожени за кроткия, трудолюбивия слуга. Преди лягане през първата брачна нощ в обора между добитъка станало смущение. Младоженецът слиза да види що се е случило. Слуша глас: „Не лежи с майка си. Кашчо писае мирите на третио ден, така се стори“.

2) Пътующ търговец остане да гостува у познат на третия ден вечерта от раждането на момиче. През ноща той чул решението на мирите за новороденото. „Момичето да се ожени за гостенина“ - казала най-малката. Мнението одобрили другите две. Гостенинът зима детето, забележат от никого и забучва го на един кол от къщния плет и си заминал. След години той идва в същото село, сега вече вдовец, познати му препоръчват мома отдавна осиротела, за която и се оженва. Остава поразен, когато узнава историята на жена си, която той вярвал, че тя не е вече между живите и която, при забучването от него на кола като малко дете била само се одраскала. Наистина писаното не се отписва.

3) Цар някой си пътува. Отбива се у човек току-що жена му добила момче. Третата нощ той чул решението на мирите по неговата участ. „Първата брачна нощ да го изей да го яди вълко“. На заминаване гостенинът заръча на добрите домакини, кога женят новороденият да поканят и него на сватбата: щял да стане кум. След като определили деня на женитбата и приготвили всичко за тържествата, дошло на ум поръчката на някогашният им гост. Канят и него. Той отлага сватбата. Приготвят палат само от желязо, никъде зирка⁴¹ и прозирка. При все това сутринта намерили в брачната стая само булката. „Да го яди вълко“, бе погубил младоженеца безследно. Нищо не е в състояние да осуети, дори и да отмени присъдата на мирите, от които мнението на най-малката се зима за най-меродавно и върху него се изгражда предопределението им.

Културата, изникнала и развила се върху вярванията на човека в съществуването на духове изобщо се е предавала от поколение на поколение, тъй че във всяко време из живота на човечеството тя занимавала фантазията на всички народи през периода на тяхното невежество. Но най-голям интерес представлявали за престолюдието магиите, гаданията, баянията, предопределението и техните автори, защото те по-ясно определяли отношенията между него и невидимия свят, защото поставяли го в по-тесни връзки с последния и защото чрез тях то могло да си служи с някой дух било за добро, било за зло по-лесно и по-сигурно. За това именно от тази фантастична култура се срещат и днес по определени следи, отколкото от останалата, за която говорихме по-горе. Днешните вълшебни изкуства и техните вълхви по форма и познания са много по-назад от своите първообрази, но значението им за простите маси и тяхната вяра и страх в доброто или злото, което ще им причини духът, чиято помощ е призвана, не изгубили от предишната си сила и обаяние.

Маята (сторенина) в Хрупишко се състои в следното:

1) В накарване лудото младо и лепата чупа да се влюбят първото в мома, втората в ерген, към които по-рано изпитвали и те и родителите им отвръщане. За случая отритването от своите симпатии си послужват с помощта и съдействието на маясниците.

2) В импотентност⁴² макар младоженецът полово да е развит. Маята, която трае 1-3 години се отдава главно на родители, чиято дъщеря пострадалшият отказва да земе за своя жена.

3) В предизвикване пълна апатия на единия от младоженците към другия и всичко що е негово и желание за развод. Мотивът и на тая „сторенина“ е както и на предишната - никак не се съмняват в нейната достоверност, ако омагьосаните са lika-прилика и ако те през свободния си живот са се отличавали във всяко отношение.

4) В унищожението на материалното благосъстояние.

5) В погинването на цели семейства от болести.

6) Във всяване раздори между съпрузи и братя.

Изобщо всеки нещастен случай отдавал се е повечето като следствие на сторена мая.

Същите маясници или други могат да действуват и по обратен път: да разлюбват, да развързват импотентни в полово отношение младоженци, да спрат раздорите и т.н.

Какво наричат и как си служат те с духовете при всеки случай на мая остава в пълна тайна. Познанията си всеки маясник предава преди смъртния си час на някой благонадежден член от семейството към което принадлежи и той. Веществени доказателства за съществуваща мая са червените конци вързани на възли обикновено 40, ключове (отвори) закрепени поотделно или вкупом също на червен конец, желви, гущери с ослепели очи и с вързани червени конци на всеки крак. Така приготвени тези и други още неща поставят се от маясниците или от ония, на които те служат, в двора, на вратата или пред нейния праг. Когато се касае за спиране на мякото на вражески добитък служат си и с месеца. Маясниците, обикновено мъж и жена излизат голи под открито небе през ясна лунна нощ, играят и наричат. Нощното небесно светило слиза и спира над къщата на обекта, чийто добитък трябва да пострада. Качването на месеца става много трудно. Злите духове роптаят и реvät, види се от големия им товар, който най-после поставят го на мястото му.

Специалисти маясници съвсем рядко се намират в Хрупишко. За такива се считат обикновено повече жени с прехвърлена възраст, зловни, заядливи, отмъстителни и с лошо минало. Почти всички тайно работят, затова населението ги смята за много повече отколкото са всъщност и повече се страхува от тях, особено от жените. Скаралите се помежду си се боят една от друга и всяка една зима мерки за осуetyаване на маята на противницата си. Плюят,

когато се видят, бръщолевят нещо, поставят в своите къщи на тавана, под стреха или на прозорец, пиростия или свещчар с краката им срещу къщата на неприятелката си. Родителите особено майките, най-много се боят от своите лични неприятелки или от ония, на чийто син или дъщеря отказали ръката им, за своите деца преди самата им сватба. Затова както видохме, младоженците преди него ден, пазят се да не им се похвърли или се земе нещо от тях, върху което можело да се изгради некая сторенина. Със същите средства и по същия начин може да се отбие зловредното влияние и на отправените, при скарване клетви. При подобни случаи ако споleti нещастие дори и смърт едната страна, тя с пълна увереност отдава това на магия или клетва отправена и от другата и обратно. Клетва отправена от по-стари към по-млади, особено ако първите услужили с нещо на вторите е по-опасна и заразяюща. Такава е клетвата на жена, която някога доила⁴³ предизвикателя си. Не ще съмнение, че клетвата на родителите е най-опасна, тя е и неизбежна.

Изобщо маясниците и тези, които си служат с тях, за нанасяне нещастие на другите било за отмъщение, било от злоба или завист се ненавиждат и презират. Видимо те се почитат от страх или за користи цели. Общо е мнението на всички, че те свършват живота си с големи мъки и докато не изповядат публично греховете си, дори докато не хапнат от собствените си извержения не умират. Присъстващи при такива изповеди трябвало да слушат умиращата да разправя за магии и клетви дори и против собствените си деца. Че краят на злосторниците е такъв, не ще съмнение, защото в тоя момент заговорва закоравелата им съвест, че носят пред бога и човека голяма отговорност за своите престъпления извършени през живота си. В случая действува и тайната, която трябва да се изкаже.

Гаданието слабо е разпространено. На него твърде не вярват. Гадаят само местни и преходящи циганки и някои аморални жени, които минават и за магесници и за врачки и баячки. Простодушните и озорените търсят тях да им отгатнат миналото и бъдещето, дали бездетните ще се радват некогаш на своя рожба. Силна е вярата в щастието, късметя. Всичко се дължи нему. Ще стане това, онова ако е късмет. Не работи ли той, нищо не върви. Хората печелят и губят, за едните се казва, че им работи късметя, за другите не. Във фантастичната приказка: „Тримата братя и късметя им“ се разправя, че късметът на по-малкия брат изоставил господаря си, който изгубил почти всичкия си имот. Узнал от „щастieto“ на по-големия си батю, че неговият лентяй скитал като заек из полето, улавя го и му простил живота с условие, че ще му повърне предишното благосъстояние. Наказаният късмет не само умножил богатствата на своя милостив господар, но и го направил цар, след като го отървал от няколко премеждия, в които попадна[л] по своя вина и непослушание на своя хвърчаш и говорящ жребец. На щастието се отдава голямо значение, но при все това не вярват на гадателките, когато те им го представят като осигуряващо един честит и благополучен живот.

[БАЯНЕ. ВРАЧУВАНЕ. ЛЕКУВАНЕ]

Баенето, врачуването и лекуването чрез тях са доста известни и застъпени, макар тези докторски титли да са излезли неизвестно кога от употребление в говора като медицински названия. Чрез тях някои дядовци или бабички церят почти всички болести, главно ония, които докторите не могат да излекуват. А те са „клиновите“⁴⁴, „чемеросването“, „зазвението“, „ендесването“, „обсепнатието“ „надворшчините“ и „бодешът“.

Клиновите е детска болест, която се появява около областта на половиите органи, през първите месеци на децата с подутини. Болното не е спокойно и постоянно плаче. Дядото или бабата ще констатира болестта и пристъпва към лекуването ѝ. Ще вземе бъзови клечици на брой 10, ще ги върже с конец на снопче, ще ги потопи в кана вода. От баената вода ще пие и ще се мие детето, а клечиците ще ги носи докато оздравее.

Чемеросването е заболяване на стомаха от преяждане, от препиване и употребяване на развалена храна. Болестта не е опасна, но е много отвратителна. Тя се цери чрез „вързване чемеро“. Врачката ще бае нещо на пояса, ще го измери с лакътя си и прозявайки се ще върже няколко възела и болният ще се опаше с него. След като оздравее, това ще бъде скоро, ще развърже възлите. Ако поясът е къс притуря се конец, за да може да се получат нужния брой възли.

Болестта „Одеи се попуко“ цери се с поставяне чаша, като вендуза над пъпа или стегат с пояса къпан на сито или решето, доколкото може да трае боления.

Коремоболието - триене с ръцете, с поставяне бакър[ен] съд с гор[еща] вода.

Зазвението е урочасване. То се лекува чрез измиване „монокеро“. В чаша вода потапя се кръст, в който има монокеро⁴⁵ и по мехурчетата, които се издигат над повърхнината на водата определят болестта. Даже някои посочват и причинителя на урочасването.

На „зазвението“ най-много се излагат децата, лехусите, младия огледан добитък, дори невъдошевени предмети, млекото кога се съсирва, платното кога се ткае и др. За да не ги засегне „лошото око“ трябва хората, които заинтересовано ги гледат да плюнат детето по лицето и да пхнат в устата му с пръст своя плюнка; да кажат за лехусата и за неудошевените предмети „да не се оборочат“, а за животните „машала“. Няма да „зазви“ никой, ако носят децата ядка лук, восък и манисто закрепено на косата му; лехусите картинка и на нея окачени пръстен, восък и глава лук; на добитъка парчета от лисича, заекова или сърнешка кожа. Без тези предварителни мерки за предпазване, имало случаи да умре добитък моментално от лоши очи, млечна крава да пресъхне, дете и лехуса тежко да се разболеят, млекото да се пресече, а платното да се скъса. Изобщо главоболието, общото разстройство се церят и чрез

гасене на въглен. Баячката в една паница с вода турва три нажежени въглена и наблюдава и по нейното движение прави своите констатации за болестта зазвение или настинка.

Парализирането, сцепеняването и всеки припадък е наричан ендосване (сполетяване). То се дължи изключително на зли духове, които нападат човека, когато той заспи под стреха, на въртанините (край нивите, дето се обръща оралото кога орат) под дърво, особено под орех или на места, свърталище на тия духове. Болните изреждат всички известни баячки и врачки и аязма докато намерят изцеление.

Надворшчините се причиняват също от зли духове, при газене по чуждо пепелище (бунишче). Те са не[r]вни или сърдечни болести, или такива, които мъчно се лекуват. Церят се както и ендосване.

Обсенатието е лека или тежка настинка нощно време. Според местното поверие то се причинява от един домашен зъл дух, наречен от населението сен или сенишче, отпук и обсенатие. За произхода на тоя дух поверието нищо не говори. Той напада хората нощно време, обикновено преди петли да попеят, мачка ги, души ги, като остава по телото им сини белези, особено през зимните нощи от Коледа до 40-ия ден след рождество Христово. През туй време вечерите са леонки, водата също. Съдовете трябва да се покриват, за да не се обсена водата в тях. Всички трябва да се пазят от обсенатие, особ[e]но лехусата и новороденото. Те са най-изложени на нападенията на сенишето. Да не се оставят сами нощно време, а дене първите дни на раждането, бебето до 40-ия ден дене и ноще трябва да се пази. След това, ако няма човек да остане при него може метлата да се изправи до люлката му. Други пре[d]пазителни мерки против обсенатието са каденето с тамян всяка вечер преди лягане, затваряне вратата и прозореца, да не се излиза нощно време вън от стаята, особено преди първи петли и да се чете молитва /Господи помилуй/ кога сенът гази някого, от самия страдащ. Всички тези мерки да се прилагат особено през време на леонство.

Бодешът е удар от зъл дух. Цери се като пие болния баена вода с черупка от морски охлюв

Само против „златата“ сипаница не се препоръчват от никой лекуване. Тя „бела да е“ само по себе си си минава, стига да не се раздразни и да се пази голяма чистота, да не се готви, да не се пере, особено да не се попарва вълна непрана, да не се говори против нея лошо, и нищо да не се предприема за изцеление на болния, иначе тя ще се разсърди и сърдната си ще [с]товари върху жертвата си, която може и да погине. Шарката е млада хубавица облечена като ханъмка. Тя нощно време посещава всяка къща и дето намери радушно гостоприемство и голяма чистота, там съвсем слабо ще се прояви. В противен случай не може да се мине без една поне жертва - смърт или ослепяване. Толкоз е жестока тя при незадоволяване прищевките ѝ. Невъднъж я виж-

дали да излиза от една къща и да влиза в друга облечена и красива като същински ангел. Болестта шарка е неминуема и неизбежна. Затова всяко семейство очаква я с готовност да мине по реда си. Ваксинирането обаче не се смята за противно на ханъматата. Болния пазят и от урочасване. Главата ноща му покриват с тънка чиста кърпа.

[ОБИЧАИ]

Младите почитат и уважават старите и винаги щом стане нужда отстъпват пред тях. Те първи поздравяват сутрин с „добро утро“, надвечер с „добро вечер“, около обед „Помаи бог“ или „Помоли бог“, на заминаване „със здравие“. Други изрази за поздравяване не се употребяват.

Здравието много се цени. „Търня да вършиш (да газиш) ама здрав да си“. Така се изразяват щом стане дума за здравието. Кога двама се срещнат познати или роднини, невидели са се отдавна, след поздрава и ръкуването ще се запитат как са със здравието не само за своето, но и за това на всички в къщи. Тая процедура особено е продължителна у жените. Те подкачат: „Ка си със здравие, ка е татко ти, майка ти, децете, шо праве тие, шо чине, ка е се со здравие, то и с работата чужинци, ви пушчие книге, паре, има ниет некуй да си дои от них...“ Като свършат това пожелават си със здравие, добър път и се натоварват с много „покланатие“ на татко ти, майка ти, децете и поименно на всички роднини, ако имат такива... Така става раздялата. Ако имат време си поговорват за къщни и кърски работи, за лични дертове и за някои селски случки.

При всяко подкачване на работа, кръстат се, казват „Господи поможи“, а когато има да събират плод както е при жетва, вършитба, гроздобер, доене и пр[очие] казва се айрлия, берекетлия. С много благопожелават и приходящите. На края се казва и в година повече, да са живи стопаните.

При тържествени случаи благословиите и благопожеланията са дълги и широки. Пръв почва да благославя и благопожелава най-старият измежду гостите, най-напред домакина, после другите по ред според възрастта им първо по-старите, после младите, след като насядат около софрата и преди да започнат яденето. Същото и по същия начин се повтаря и преди да пият за пръв път вино.

1) При кръщение благославя се така по горния начин:

Добро найдоме, да е жив новио човек, да се живи татко му и майка му. Господ и други да му дава, да му се радват на брако, да сте живи сви окулу, и на вас Господ да ве израдва (на жени с деца) и от сърце (на женени без деца) и на бракови на децата или неженени. Поред същото повтарят и другите гости. Домакинът най-после подкача: „Добро дойдоте да ни е жив новио човек... останалото е същото. Преди първото пиене след като се прекръсти, както прави и преди да почне яденето, най-старият сват подкачва пак благословиите

същи по съдържание. Ще повторат всички по същия начин. При всяко друго пиене през време на храненето „молитвите“ са кратки. Същата процедура става и при почерпка с ракия и мезета, преди слагане обета или вечерата, но не така тържествено и продължително.

2) [При] годяване, сватба и първича благословиите и честитаванията (молитвите) се отправят по същия начин. Първо подкачва кумо (той се смята най-стар гост и сват независимо от възрастта), после най-стариият сват. Молитвите приема първо кумо, после домакина, който най-сетне се изказва. По тия два случая се честити с думите: „Хайде айрия, бах'тлия да ти се кердоса куме (годеник или годеница, зета или невестата или и двамата заедно след като се венчелят) е наш за веко и за помоли да се радват на секуй да е върнат той радоса и за деци (женени с деца) и от сърце (женени без деца) и на бракови (за неженените). Същото ще повторят и останалите гости или сватбари, най-после и домакина.

3) При именни дни, панаири, (отпяване) молитвите са следните: Добро найдоме (добро дойдете домакините) за много години, да си радвате името, да ви е на помощ, да сте живи и здрави, да ве чува госпо от лошо, да ви е ярдамджия; да му се радваме на брако (ако е момче или ерген именикът). Да сте живи сви наоколо. Из година по добре ... Домакинят отговаря на всички и след туй подкачва яденето.

[При] жените, които се хранят отделно и при друга стая молитвуванието е по-сложно и по-продължително. Те благославят поименно и нищо не пропускат. Те казват на домакините и те тям да са живи никокирите и деците, а мъжете при благословиите си нищо не казват за жените и момите. Под думата деци се разбира само децата от м[ъжки] пол.

Яденето и пиенето почва след като свършат благословиите и благопожеланията. Когато здрависва един, другите мълчат, посрещайки отправените към тях поздрави с думите: „сполай ти“ „амин“. След свършване на яденето и пиенето и при изпращане на гостите се изказват молитви.

При случаите под т.т.1-3: „За много год[ини]“ не се казва. Ако някой неволно или от незнание каже, минава с някоя и друга подхвърлена подигравка. Ако обаче каже умислено виновниците на тържествата се обиждат съмнявайки се в замисъл, в желание да се повръща годежа, женитбата на един от младоженците, умираването и пр[очие].

Всадливостта и заядливостта между населението в Хрупишко, особено между жените е доста чувствителна, затова пък циничното държание при всада и заклинанията по обем отговарят на благословиите, благопожеланията и съболезнованията.

Мъжете обикновено рядко влизат в сериозна саморазправия помежду си, а с жени почти никогаж. Ако бъдат предизвикани те я избегват. И жените сащо избегват всадата с мъж, особено младите.

В разгара на разпра мъжете разменят по некоя и друга цинична дума: псуване на майка, дори на жена, наричат се магаре, батакчия, ядач, керата, навеждайки примери и доказателства, че са такива. Още: да батиса, да дай госпо, да те умори госпо, не ош да загинаш, арам да ти е, арамджия, прах и пепл да станеш и пр. Жените са по интересни. Най-честна да е противницата ѝ ще ѝ препише всички качества на развратницата: розпийо, джадийо, путано... навеждайки и доказателства. Следват клетвите: да те убие госпо, солцето утре да не те най[де], да остане сама кай кукувица, оджако да ти угасни, черната кърпа да я носиш, черна книга да зевиш (от мъжа или сина в чужбина), черна чума да те изей, пануклата⁴⁶ да те събори, лошото зърно да го изваш, да не втасаш да се върнеш дома, да не кукниш, пуста да остане купилината (деца от чужд мъж) да ги погребеш, да не се разтушиш, от нищо аир и прокопия да не видиш и пр[очие].

Закани: ще те направи да играш на тепсия, ке те пушка дека пърде магарчината, всадата често пъти свършва и с побой, но никога с убийство.

Поводите на саморазправите в повекеото случаи са незначителни, особено тия между жените.

Тълкуване на природни явления, разни вярвания и прокобоявания, както споменахме и на друго място слабо са застъпени и по форма и по съдържание и по количество. Такива са поне, каквито ги представя материала, с който разполагаме засега по тях:

1. Явяването на комети (опашати звезди) предсказва кръвопролитни войни, а игрането на звездите - междоусобиците, войните между два братски народа. През сръбско-бълг[арското] стълкновение 1885 г. силно са се развихрили небесните светила, възмутени, че се е леела братска кръв. Много хора на времето наблюдавали това явление и съжелявали, задето не могло да се избегне кръвопролитие.

2. Почервяването на слънцето при изгрев и залез както и неговите затъмнения предвещават бедствия за християните изобщо, каквито предвещава за турците и месецът при тия положения. Тия явления, особено затъмненията всяват тайнств[ен] страх у населението. предимно у турското, защото то често ги наблюдава - месецът - символът на неговата вяра и държава. Появата на червени облаци предсказва появата на ветровете.

3. При новолуние по разположението на роговете на месеца съди се какво ще бъде времето до нова месечина - добро, лошо, дъждовно, ветровито, а по мъглявините на месеца и тия на слънцето, че то ще се развали.

4. Времето се изменява от добро на лошо и обратно, ако петлите почват да пеят рано, а само се влошава, когато воловете земат да играят и мучат. Ако петлите попеят, когато хората вечерят, това предсказва, че ще има същата нощ в селото или махалата смъртен случай.

5. Когато вали, ако в съществуващите локви и образувалите се такива се образуват мехурчета, значи дъждът ще продължава. Той няма да престане и когато се здрачава.

6. Първите дни на м. август от 1-ви до 12-и включително се наричат Мира-мини. Те съответствуват на 12-те месеца от годината. По времето през тези дни заключава се и за това на месеците. Сухо ли е или дъждовно, тихо ли или ветровито, топло ли или хладно през деня, такова ще бъде и през всеки съответствен месец. Жените през мирамините не перат дрехите нито белят платната, защото се късат.

7. Отрязани дървета за материал или горене през витка месечина (последна четвърт) червясват и стават негодни за горене.

8. Вие ли куче в къщи, тълкува се, че ще се случи беда на стопаните му. Някои от тях пъди го и нарича: пусто да остане, да си изеш главата или за главата ти.

9. При среща на бясно куче покриват си веж[д]ите. Така, ако не бъде ухапан не може да побеснее. Още, прескачат със същата цел недогорелия труп на убитото побесняло куче, три пъти. За да се освободят от страха да не побеснеят лекуват се от бяс и чрез горене под езика с нажежена телена пръчица, заразата която се явява тук подир няколко дена след срещата с бясно куче, във вид на дребни червейчета. Първоначално кучето се заразява от полската чучулига. Тя издигайки се нагоре и нагоре, стига до бесен вятър, побеснява и умира. Изядена от куче, то се поболява и предава болестта на събратята си, на хората, или животните чрез поглед или ухапване.

10. Сърби ли те дланта на дясната ръка ще дадеш някому пари, а на лявата ще земеш.

11. Играе ли ти дясното око ще намериш добро, а лявото - зло.

12. Пресече ли ти някой пътя, когато отиваш на работа ще ти се случи беда. При среща единият спира, за да се избегне полазването. То при всеки случай не се придружава с нещастие, но има кутсузи, които са известни щом те полазат, бедата е неминуема. Такивата винаги се избягват при среща. Пакост става ако и заек ти пресече пътя.

13. Кога се дига софрата, ако падне лъжица или вилица ще дойде до вечерта гост. Такъв идва и когато сврака (страчка) грачи на стобора, плевника или покрива на къщата.

14. Мяукането на кукумявката предвещава запустяването на къщата, върху която се спира. Стопаните я преследват като най-върл враг, срещу съществуването им. При всада проклинат се: „кукумявка да ви се дере на къщата“.

15. „Бабинките“ се смятат за дяволско грозде. От тях не ядат, докато не вкусят грозде, след като то се благослови в черква от свещеник на 6-ти август „Преображение господне“.

16. За влюбените до полуца се вярва, че ще настъпи след венчанието им омраза с такава сила, с каквата се е появявала любовта им, или един от съпрузите рано ще погине.

17. Погинва един от близнаците рано или късно, или някой от родителите им.

18. Ехото се отдава, че е отзив на дявола. Нему приписват и други явления, когато не могат да си обяснят причинителя. Телеграфът е дяволска работа. Някои простодушни, обикновено жени, турват камък в джоба, за да не ги видят с краката нагоре, кога ги гледат с бинокъл.

19. Свиренето на ухото значи, че умрелите те викат и за да се отървеш от тях трябва да наричаш следното: „сол, бера, сол мера, сал язи[...]”⁴⁷ не одисва, сто години дур ка го дзига сам. Свиренето на ушите има и друго значение, левото означава добро, десното - лошо. Търси се и предугаждането кое ухо свири. Намирането предвещава добро, докато престане да свири ухото ти.

20. Ако ти зазидат сянката, когато поставят основата на каквото да е било здание, ще те последва смърт. За да бъде бината здрава трябва да се пренесе жертва: освен агне или кокошка заклани на самия темел. Съществува предание, че някога за тази цел принасяли човешки жертви. Подобно вярване се възпява със следната песен:

Сонь ми сонува Митре майсторче:
Мост ми правеше на Струма река,
деня го прави, нощя се рони.
Там ми помина врабче билбилче,
и то му каза право и верно:
Ни да се мочи, ни да го прави,
Дур да не клади човек на темела
Ка ми се сбрае триста майстори
ка ми сторие вера и клетва,
да не каже на темните жени,
Свите майстори сви му казае
сви казае на темните жени.

Митре майсторче сал не му каза
Той не му каза на жената му
Ка ми станала башь Митревица,
ка ми кладе пита на главата
ка ми отиде тас най-напре
ка ми я виде Митре Майсторче
Ка ми я виде ничкум ми падна.
Ми е кладое нея на темель
Млекото течи, детето плачи,
кашчо ми тече тас пуста река
кашчо му плачи нейното дете
така да вие тази пуста река.

21. Между устните на мъртвеца туря се бяла сребърна пара. Това може би да е останало от вярването на езичниците гърци, че душата на умрелия трябвало да мине реките Ахерон - адските реки Стикс, чрез лодката на Харон срещу възнаграждение разбира се, за всяко влизане, ако е праведна в Елизейските полета (Елизей - басносл[овно] жилище на гр[ъцки] и р[имски] герои след смъртта - рай) или в ада на подземиято, ако е грешна, пазена от Цербера - триглавото куче.

22. Ако „икаш“ (оригваш) значи спомнил си някой за тебе. Нарездат се имена, на кое име след изказването му спре, той именно е този, който е помислил за икащия. През време на ядене, закуска, обед и вечеря, ако икаш, спомнилия си за тебе ще бъде приятел. Кой е той се открива по същия начин.

23. Последният зальк не бива да остане - остава на жената. Забравен ли по невнимание да го хапнем, значи останал е близкия ти, но отсъстващ от къщи гладен.

24. Едновременно двамата не пият вода. Пиещият не бива да се закача. На водата и змията не се борава.

25. Дрисканини от куче да не се прескачат. С плюване да се отминат.

26. За да спре градушката се остава с краката нагоре пиростията в двора. При светкавица се кръстят и със сабрани устни издават звук подобен на тоя на целуване [на] дете.

27. Попее ли кокошка в къщи предвещава нещастие: умираше на някой член от къщата.

28. Обуването левия крак по-напред - ке те повелва жената.

29. Взаимно гледане [на] ръцете, че говорят добро или зло. Обикновено избегва се подобно говорене, но при забрава след подсеждането плюят, за да не се сбъдне наричаното зло. Злословията и когато ти горат страните (бузите) едновременно или поотделно.

30. Пълчето се хвърля така: пояса на детето се хвърля, дето се събират говедата и след като те заминат за паша се прибира и опасва детето.

31. Мажене децата с кръв през мъртва сямба против заболяване и бълхи.

32. Протегането след ядене се осъжда - „кучо мо яди“ - казва лебо.

33. Янов цут в сандук пъди молците?

34. Сапун не се дава на ръка, всева се умраза?

35. Излезлите на 1-ви март се връщат с треска и тургайки ги на огън казват: пульо, пульо, ка гори огъно така да се люпат пилища?

36. На Св. Марина вързват устите на птиците като сключат гребените - запущен съд поставят в огъня да не мамят млякото?

ПОСЛОВИЦИ

Много малко разполагаме засега с такива.

1. Старото пунишче по-гори.
2. На сушата и градо добър е сти.
3. Шчо пукна пченицата отъ просото.
4. Гърми ама не върни.
5. Кроткото агне отъ две майки цица.
6. Дървото се вие дур да е зелено.
7. Той шо мълчи, по тълчи.
8. Не ти липсва капа да ти купа, а ум.
9. От главата си търчашь.
10. Капка по капка вирь става.
11. Направи добро и на морето фърли го.
12. Напиши го на мразта.
13. Окото да ти излеи лош лафь да не ти излеи.
14. Со еден камен къща не става.

15. Водата спи душmano не спи.
16. Камено на местото си тежи.
17. Камен що се кали трева не фатви.
18. Голо здравие, готова болест.
19. Кай здравиеето няма нищо.
20. Търня да вършиш, ама здрав да си.
21. Пушвай си нозите кеку ти е дълга гуната.
22. Езико коски няма, коски кърши.
23. Бърз кон се фатви, бърз лаф не може.
24. Кови железото дурь да е топло.
25. Свичко шо лита не се яй.
26. Не кашчо знаеш, а кашчо ке наш.
27. Ка посла така си легни.
28. Лошото лесно греди, мъчно си оди.
29. Той бара с пушчен пояс.
30. Кокошката вода пие на госпо се пули.
31. Чуждото яйце е по-големо.
32. По чуж гъс сто стапови, нищо не са.
33. Фарли задъ тебе да нашъ предъ тебе.
34. Кой прави добро лошо надви.
35. Се искили капако, ке си найде тенджерата.
36. Не оставай денешната работа за утре.
37. Книгата е четири очи.
38. Работата да те фали, а не самъ.
39. Вълко вълната си фърга, уйо не го фърга.
40. Кога мацката не може да ѝ фтаса рибата ѝ плюва.

Употребяват се и следните пословици:

1. Да знамъ да умра, ама ке го направа мойто.
2. Цело море да стани подскусь за нас удзица нема.
3. Ако не течи, барем да капи.
4. Воло го гълтна за пашката бери-гайле.
5. Кой дава мас, сборви откъм нас.
6. Шо рече и вода не го мие.
7. Изми се да го фатишь.
8. Свите вики по вълко и юптино повеке.
9. За вълко сборваме, вълко на вратата.
10. И стисо има уши.
11. Мъжо со товаро, жената со иглата не мож'да е профтаса.
12. Лапка да фърлиш нема де да пани.
13. Деците да си истерашъ.

14. И пепело от огнишчето му го крена.
15. Калта от нохтите ке си го продам, ама нема да те остава така.
16. И псите не го яде.
17. Шаренъ вол пън лой.
18. Мижи поне да те мама.
19. Си дойде отъ чужина съ червени чели.
20. От трандафилъ търнъ от търнъ трандафилъ.
21. И квата от ношвите му го изедое.

ГАТАНКИ

Тоже и с такива малко располагаме.

1. Петъ братя еденъ амбаръ праве.
2. Два братя се пуле и не може да се виде.
3. Още два голомби се тере не може да се фате.

За да отгатнат познати семейства по числото на членовете им служат си със следните думи: кордър и кордолица, 2 петленишча и една яричка - мъж и жена, 2 момчина и едно момиче. Кордър и корделища се повтарят толкова пъти, колкото двойки женени има, а броя на децата се изказва точно колкото са те. За вдовците казват петел, а за вдовиците - кокошка.

ОСОБ[Е]НИ ДУМИ И ИЗРАЗИ

1. Суртукъ - негодникъ, разваленъ елементъ
2. Симсилá - родово произхождение
3. Шо туку сновишь
4. Той си го пати
5. Той е избънди - се напилъ и упиль
6. Орлите да се изпупе
7. Зъмбаято куче
8. На кутурица (изцяло)
9. Кай он и гъонъ
10. Бель ден не виду
11. Се изпугани - се мулепа - се зарази обикновено от ядено от мишки.
12. Да те андакоса Госпо (да те погуби Бог)
13. Да си изей тъпците (дъските) (умрелия, когато го сънуват)
14. Ме докундиса на намусо
15. Кога яшь ушите да ти се маве

[ЗАЛЪГАЛКИ]⁴⁸

Специални детски залъгалки както и игри местно произведение нема. Майките си служат със своеобразни думи, изрази и движения, както и с

домашни леки предмети, за да залъгват децата си докато те се малки. При заспиването на някои от тях пеят: елай сонка, елай дрямка, да го фатиш на (името) да го фърлиш на башчата, на башчата при кутята, да си спие с денишча, да си става с пилишча.

1. Лаза буба от де гредиш дека одиш на (името) да го стора, ги-ди, ги-ди, ги-ди.

2. Цингир мингир войвода свите моми за вода: една остана дома да и гуши рибите: мацката вресна кадията тресна.

МОМЧЕШКИ И МОМИНСКИ ИГРИ

1. Гоненица

2. Миженица

3. Буале (игра с камъчета)

4. Стинура (чертежи по земята, в които с хвърляне вкарват керемидена плочка и на куца нога изкарват я без да спре на линията от чертежите

5. Плоча

6. Катица

7. Ашици

8. Дълго магаре, вара

9. Склаве

10. Кисело месо

11. Пироста

12. Игри с топка: лапки, на камен, на стис, шаката-шука, ворта-вурта, удри вени; с тогя; кленза, бишка и зей-кура.

При груповите игри разпределението на групите става по следния начин: поставилите се на чело на групата момчета, тайно от другите определят си всяко за себе си показалеца или средца и след това канят другарите си, хванати както и те по двама да посочат един от пръстите.

Подир това разделят се на страни без да знаят кой ще им бъде главатар. Накрая ще узнаят това. Коя група ще лежи или ще почне играта, се узнава от хвърлената нагоре плочка плюната от едната страна. Ако се падне поисканата „суша“ или „вода“ от противната група тя печели, другата губи и обратно.

При игрите гоненица и миженица, за да се определи кой ще гони или мижи, чете се върху сложените на полата на някой от играчите по 2 пръста - показалеца и средца: онумина, дудумина, триалана, какалана, жули, групи, пани, окма, докма, галишча, рупишча, киркинез или: евелеме, девелеме, колкузо, ковалеме, чембер, миски, тазе, тузе, евелеме - зузе.

И върху чии пръсти се произнасят последните думи: киркинез или зузе, те се отдръпват. Това се повтаря докато останат показалците само на двама, от които ще гони или мижи онзи, върху чийти пръст ще падне думата миженица,

от прочетеното: аткуш, паткуш, крижата, мижата.

Кой пръв ще почне играта с ашици се определя така: от ниско хвърлят се на земи жангите (едри ашици с които бият другите ашици), чия от тях ще застане зака, той открива играта. Игрите с ашици са 4 вида:

1. чужия
2. нака - зака
3. бей
4. чикус

Те се практикуват само в Хрупища.

В първите 4 игри, а именно гоненица, миженица, стинура и буале, зимат участие с момчетата или сами и момичетата докато са малки. По-после специална игра само за тях остава буалето. В останалите игри не зимат никакво участие. Възрастни момичета да играят, нарушава се приличието. Па не им остава и време. Те покрай домашната и кърската работа събират си и прикя.

Вечер преди прибирането в къщи децата се гонят и предават си битката с лек удар по гърба. Върху последния ударен остава битката, ако той не може да си отвърне с удар срещу противника си.

Помена се по-горе, че никакъв почти култ към растит[елното] царство не съществува в Хрупишко. В поезията, обичаите, обредите и поверията тук не се възпяват растенията така широко, както това става другаде. В един сватбарски обряд, който описахме по-горе има обичай да се заиграва клонче от бръшлян или друго растение, ако няма такъв. На Яновден 2-и юни (ст[ар]ст [ил]) възпява се Яновия цут от момите, които както видяхме и на друго место, излизат този ден по къра и се веселят. През ноща срещу този празник спят над папрат, а на Ѓорѓовден украсяват със зеленина съдовете за вода и вратите на къщите. Последните се украсяват и след заминаването на чужинци[те].

Съществуват и поверия относно трифиля (детелината) и ежова (ѓаралежова) трева. Стръкче трифил с два листа, ако се намери, и се хвърли тайно на мома от ерген, презиран дори от нея по-рано, тя ще се влюби в него до полу-да. С ежовата трева неизвестна още на хората, пък можело да се отварят заключени врата. Особено страхопочитание храни населението към вековните черковни растения. Само за благотворителни цели може да се служи с тях.

Народната медицина си служи с церителните свойства на някои растения, като слеза, копривата, лененото семе, опашките на чесения лук и др.

За култ към животните и дума не може да става. За кучето се мисли, че то желае да се множи домакинството и всички да са живи, та да може да се издържа, то по-добре, а за котката, че злорадствува когато децата умират. Родителите без деца нея ще обичат, жалят и отглеждат повече. Към ластовичките и щърк[елите] гледат с религиозно съчувствие. Грехота е да се преследват и убиват. Първите обаче са за християните, последните за турците, от омраза към тях[българите] мразят и щъркелите. На друго място се каза: хората, за да не бъдат разбити от

прелетните птици с първото си пение от заран преди да излезат зимат за тях хляб.

Изобщо държанието на населението в Хрупишко спрямо останалите животни и растения е в зависимост от пряката полза или вреда, които ще му принесат и едните и другите.

[НАРОДНИ ПЕСНИ]

Нар[одните] песни изникнали едновременно с появата на техния автор - народа, третиращи толкова интересуваша хората въпроси, колкото са техните сюжети и криещи в себе си всички гънки на издигната във всяко отношение душа, съставляват първият по важност и значение отдел от народните умотворения. Но от песните из Хрупишко, с които разполагаме засега, не може да се дойде до такова смело заключение. Тях разграничихме на друго място⁴⁹ по съдържание на:

1. Обредни

2. Любовни

3. Религиозни

4. Семейни,

а по мелодия на:

1. Хороводни

2. Сватбарски

3. Яновденски или Жътварски

4. Арнаутски.

По-горе⁵⁰ дадохме подробни описания за всеки вид, песни от двете разпределения, а изложението на всеки обичай подкрепихме с по един до три примера от обредните песни. По-доле изтъкваме по 1-2 примера от останалите категории песни по първото им разграничение: любовни, религиозни и семейни, за да се види колко живо илюстрира хрупищанецът своите любовни, религиозни и семейни мотиви.

1.1.

Сакам девойка от селото
сакам ама не ми е даве
сена на пъто да чекам,
на една тесна улица,
на ена черна тъмница.
Помина Ринка Попова
От лозието ми гредише,
с пълна шамия со грозие,

- Подай ми Ринко тро грозие
и таз са измами ту му даде.
Той не му фати грозиецо,
туку ми фати рбчето,
рочето бело червено,
Ринка му рече полека:
- Стояне млади Стоянчо,
пушчи ми мало роката,
па ми ти фати сърцето?

**Хороводна сб. К Деляков
М[акедонски] пр[еглед] кн.4**

2. - Кеку те милвамъ, теку чувай се
 мори моме ле
 Да не те срета на лошо место...
 на лошо место тесни сокаци...
 - Ако ме сретиш, шо ке ми чиниш
 бре лудо младо
 - Ке ти е сега русата коса...
 - Ако е сечина шо ке е чинеш...
 - Майка си имам ке ми е носи...
 (повтарят се първите 4 стиха).

- Ке ти го баца белото лице
 - Ако го баци, шо ке се стори
 бре лудо младо
 Не е яболка да го изедиш.
 Нито е шумка да го разтопи.

Мелодия арнаутска
сб. К. Деляков
Мак[едонски] пр[еглед] кн.5 и 6

II.1. Прошета ми се Богородица,
 Богородица, Божа майчица
 По свето поле по свет берекетъ
 Ка ми я виде свет ми берекетъ
 Простумъ стана и му се поклони
 проклета урож простумъ не стана,
 простумъ не стана, ни се поклони.
 Ми го закълна Богородица:
 - урож да ми цутили, род да си родишъ
 О литургия да не ми влезешъ!

простумъ станае и се поклоние
 Проклет яворъ простумъ не стана,
 простумъ не стана ни се поклони
 Ми го закълна Богородица:
 „Ой яворъ, яворъ, проклет яворъ!
 Ни цутъ да цутиш ни родъ да
 родишъ.

.....
 По свите дърва, по свите планини.
 Ка ми е видое, свите ми дърва,
 Свите ми дърва, простумъ станае.

сб. К. Деляков
М[акедонски] пр[еглед] кн. II
Хороводна

2. Вчера вечер не бе спана,
 тая вечер ми се дреми
 со тия очи шарени
 со тия вежи мешени
 му посака ключовите
 да отвора парадисо
 да и вида умрените

кеку легна да задрема,
 лепо си сонe си види
 со ангелите си прикажве

Зенчините во темница,
 кемер, кеи под колено.
 Си рамените по светлина

ми ѝ дадое ключовите
го отвори парадисо
Ка да пуля, шо да пуля!

кандѝлата над главите
ламбадите на ръцете.

сб. К. Деляков
М[акедонски] пр[еглед] кн. II

III.1. Ядиш пиеш, Стояне ле,
Ядиш пиеш грижа немаш
Имаш дете за учение
пушчи го на училище.
Да се учи граматиче.

Имаш мома за женетие
да не гледаш да е дадеш,
да е дадеш на зенгина.
Тук' да гледаш сиромаси
сиромаси, господари.⁵¹

Трогателно се възпява общественят недъг - отиването на мъжкото население в чужбина, по печалба, особено положението на младата невеста останала без момчето след два-три месеца от венчанието им в продължение на една до три години. Тези песни по брой заемат доста голяма част от всички песни в Хрупишко и могат да съставят отделна категория - обществена.

Навеждаме обаче тук само няколко песнички, колкото да подкрепим горните мисли.

1. - Е, мор невесто, калеша!
Шо тежко одиш за вода
Дали ти теже стамните?
- Е, море, лудо да младо!
на нея стамни не теже,
Туку му тежи мераку,
Мерако му е момчето,

момчето му е чужина,
чужина пуста далечна:
от Анадолу по-долу;
книга да пушчиш, не оди.
лапка да пушчиш изгнива
дуна да пушчиш тунясва.

2. - Е, мор невесто Калеша!
Извади глава пенджера.
Да ти го пиша лицето,
лицето бело червено
да ти го пиша на книга
утре ке ода чужина
чужина пуста далекна,
от Анадолу по-долу,
още три дена по-долу
пismo да пушчиш не греди
Му се резипва писмото
Лапка да пушчиш изгнива
дуна да пушчиш тунясва.

3. Стани майко, мила мор майко!
леб да омесиш за чужина,
со солзите да го премесиш,
ке ода чужина далекна.
стани мор млада мила жено,
со охтика леб да изпечеш.
Невестата фурна горила
и со фурната се карала
- Мори фурно, пуста фурно,
да не лебо го изпечиш
та да момче се отвърни...
Другарите му си ойдое
него ми го оставие.

4. Петровден ми дойде
момче не ми дойде,
нито книга пушчи,
нито пари пушчи.
Деца да му рана,
туфляко му прода.
Бедел да му плата
фустано му прода.
Панака да оди,
тило да си скърши,
глава да не върни,
там да си остани!
Ако той залюби
млада там гъркина,
да не се кerdоса
веки самъ да кука.

5. - Голомби братя да ми сте,
вие високо литите,
цела дуня пулите
Дали видите момчето?
- Невесто мори Калеша
ти го видоде момчето
край морето се шеташе
камень перница клаваше.
Песакъ постеля имаше,
на сива коня вчаваше.

сб. К. Деляков
Мак[едонски] пр[еглед]
кн.кн. II, III, IV, V и VI

Всички се пеят на албанска мелодия

От песните, които имаме засега на разположение само в една се казва нещо за чумата, в две - за заграбване на моми от турци, а в един откъслек - за някой си Дели-Димо. Не може да се твърди с положителност, че не току-така са отминати и от бъл[арското] население в Хрупишко, тези два големи обществени недъзи - чумата и тежкото полит[ическо] робство.

Болките, неволите и страданията причинени от тях трябва да са описани в по-големия брой песни и то с по-живи и по-силни фрази и думи. Трябва да са възпяти възторжено и подвизите на юнаците и юнакините, каквито предприемали и едните и другите в защита на измъчваните си братя и сестри от тираните. До такова заключение може да се дойде и по сюжетите на следните песни за които стана дума и по-горе:

I. Свануш Бояна седила,
товар борина светила,
кола ми дърва горила,
кило кустени варила,
шиник кайтици скършила,
фустан кушиля сосила
со сто и петдесет клинови
и други теку станови.

Бояно, младо невесто,
не седи многу на вечер,
не гори многу борина
чумата бие у село,
ке удри ке те събори
ке се жалве юнаците
ке ѝ почерне фустаните.

сб. К. Деляков
Мак[едонски] пр[еглед] кн.5-6

II. Месечината грееше,
на света горска планина,
там де игре децата,
децата горски планински.
Грееше и му велише:
- Ей бре юнаци планински!
Шо лепо оро играте
шо лепи песни пеете?
Месечината грееше
На света горска планина,
таму де игре момите,
момите горски планински.

III. Се пофали Чандафина
по-лепа сѹм от чуните
по итра сѹм от турчето.
Де си е дочу клето турче
клето турче, арнаутче,
да биде на стара баба:
- ой ти бабо стара бабо!
Яска молба не те моля
да ми дадеш женска руба
женска руба невестинска.
Да му даде стара баба,
да му даде женска руба
женска руба, невестинска.
се облече клето турче,
си ойде при Чандафина
тропна викна на вратата:
- Ай ти золво Чандафино,
Отвори ми тежки порти,
мыш ме тера, мыш ме бува,

IV. Дошъл ми е Дели Димо
на сам дено Велидено,

Грееше и му велише:
- Ей мор девойки планински!
Шо лепо оро играте,
шо лепи песни пеете?
Зашчо мари не ми казвате,
дека е Петко юнака
да му си кажа две думи,
две думи тежки, горчиви:
снощи Петкана дигнали
дигнали турци джелати
и далеку я отнесли
от Анадолу по-долу.

сб. К. Деляков
Мак[едонски] пр[еглед] кн. II

Му изгори мъшко дете.
ми отвори Чандафина,
да се качи клето турче.
Го кладое да ми седи
му дадо е пусти чурап,
туку плети неплетено
му дадо е пуста фурка
туку преди неопредено.
Проговори Чандафина:

- Оре чупа мили дружки
ми мериса мъжка душа,
мъжка душа турчовина.
Да станае, го фатие
кой от рока кой от нога
го фърлие през пенджера,
го манае клето турче.

сб. К. Деляков
Мак[едонски] пр[еглед] кн. II

тежки порти закръцае
го фатие Дели Димо

Ем Велиден, ем Еровден,
се све седемте синови
и дванайсе внученишча
стани синко Костовице
страшно псите залавае

го фатие върдзае
му и фърлие мукаите
букаите на нозите
тежък трумбук на сърцето.

Написал⁵² М[ихаил] Балючев

И четирите песни са хороводни. Пеят се на селските хорища, през Коледа, Водици и Великден само от момите и невестите, когато играят хоро.

В песните из Хрупишко не е отминат и хумора. Има песни изцяло хумористични или избиват на хумор там дето нещо по-жално. Такивата песни са повечето сватбарски, някои от които изложихме на друго място като тези:

1. Шо бендиса, шо хареса Сано мори, Дербедеринь влечи клашни
да го зевиш на Митето ---"--- Влечи клашни, влечи пинци
Митето дербедеринь ---"--- и пр[очие].

2. Добре дойде в нашчо село, морь невесто
нашчо село круши лапки ---"---
вашчо село търня и шипки морь невесто
нашчо село све юнаци ---"---
вашчо село све девойки ---"--- и пр[очие].

3. Фали Мите фали добро зето море
кога дойде те видоме ---"---
пенда човек голобрадец ---"---
кашчо беше по овците ---"---
така търна по невеста ---"---

4. Мор невесто черноока,
пушчи момче на чужина,
ти го пушчи за година,
той ти дойде през година.
да ти сени до колено,
да отплети петлиците
да ти види кошулята,
кошулята неопрана,
неопрана три години
три години и три месеци.

- Немамь сапунь да испера,
- Твойто лице два калъпа
- Немамь вода да изпера,
- Твоите очи два извора
- Немам капан да изчукамь.
- Твоите нози два капана,
- Немамь плоча да изтрия
- Твоите гронди рамна плоча.

Следната песен пее се при особена мелодия, рязко различаваща се от мелодиите на другите местни бъл[арски], както и от тия на гръцките песни. Дали тая мелодия е остатък от старата мелодия, или е пренесена от вън, може

да се произнесе за произхода ѝ наш специалист по пението. Предаваме песента с повторенията, изисквани от мелодията и то откъслечно, защото не се знае цялото ѝ любовно съдържание.

{ Бог да бие, (бог да убие) Тино, Бог да бие севдо.
{ Бог да бие Тино мари твойта майка.
{ Шом'те скорна Тино, щом'те скорна севдо,
{ Щом те скорна Тино мори многу рано
{ Многу рано Тино, многу рано севдо,
{ Многу рано Тино мори на неделя
{ Там'те пушчи Тино, там'те пушчи севдо
{ Там'те пушчи Тино мори на чешмата.

НАРОДНА МУЗИКА

Песните със своите напеви и мелодии съставят народната музика. В Хрупишко тя е само вокална (гласна) . Родна духова (инструментална) музика няма. По сватби рядко по други тържествени случаи местното население си служи с такава, изпълнена от цигани-гърци, каквито има почти във всяко по-голямо село по едно-две семейства занимаващи се с ковачество. На подбив е свиренето с какъвто и да е инструмент. То е дар само на циганите. Дори и овчарите не свирят с гайда или кавал, които са почти непознати. Много рядко любители на музиката за лично удоволствие свирят на прости тамбури, местна изработка. Това отвръщение към свиренето с духов орган не е наследство от миналото. Наследено е впоследствие, когато новият живот наложи нови по-големи нужди и когато духовата музика остана монопол на циганите. Оттук и кривото схващане - да свириш с инструмент значи да изпадаш в положението на най-презряното и най-долно племе.

Че така се тури край на родната инструментална музика в Хрупишко се потвърждава от следната песен, в която овчарче свири и съжалява, че няма на рамна поляна девойки, да играят под звуците на неговия шарен кавал, а юнаци да гледат и да се радват.

I
Я излес млядо на ѓро,
да видиш млядо, шо чудо
шо чудо греди от горе;
силно ми стадо без овчар,
само е малечко овчарче
и тоз ми напре търчаше

II
Со шарен кавал свиреше,
и на кавала велише:
- Ей ти, рамна поляно,
каму девойки да играе.
каму юнаци да пуле,
да пуле и да се радве.

НАРОДНИ ПРИКАЗКИ И БАСНИ

Приказките от които всяка една във всичките си варианти има за основа нравствена поука, включваща се в двете думи-добро-зло, съставят вторият главен отдел от народния фолклор. И те по разнообразността на своите сюжети и третиращи[се] в тях въпроси не отстъпват на песните. И те, както и последните са творческо дело на издигнат нар[оден] дух, рожба на повишен ум към сложните проблеми на живота и израз на народна мъдрост и тънка нар[одна] духовитост.

Разполагаме засега само с фантастични и смешни приказки. Няколко от първите изложихме в резюме за подкрепа на вярванията при тяхното описание. Вторите по съдържание са от тия, в които се говори за побратимяването на вълка с лисицата.

Важно място в народните умотворения заемат преданията и легендите за лица, места и събития, от нар[оден], патр[иотичен] и обществен характер. Стоещи на еднаква степен по сила, творчество и стойност с другите фолклорни произведения и създаващи се при еднакъв повишен интелект и душевен интерес заедно с песните и приказките, те имат в основата си предимно спомените за своето славно минало, за своите герои, за своите родни страни и надеждите за по-добри дни. Така преданията и легендите са главния източник не само на патриотизъм, но и на стремеж към осъществяването на тези надежди.

За жалост засега разполагаме и от едните и другите, само с неопределени откъслечи, които ще предадем при описанието на селата и техните забележителности, и от които не може да се състави ясно и пълно понятие за това което се говори в тях.

Изобщо в Хрупишко липсват ония фолклорни материали, които биха възпали и описали неговите герои, забележ[ителни] места и събития от по-далечно и по-близо минало, по-ясно и по-определено, дори за легендарния общонароден герой Крали Марко само и то много рядко се говори, че той е жив и че щял да се завърне и освободи страната от турците.

[ГОВОР] (НАРЕЧИЕ)

Отделните бъл[гарски] наречия не могат в подробностите си да не се различават от общия бъл[гарски] език. Но говорът, с който днес си служи бъл[гарското] население в Хрупишко, и който е една издънка от голямото бъл[гарско] езиково дърво, бихме казали, се е отдалечил със своите диалектични особености, твърде много от своя прародител. Бихме допуснали даже, че той изпадна в най-голяма граматическа и езикова оскъдност, в каквато не е изпаднало никое друго мак[едонско] наречие. Особените и изключителни географски и цял ред други местни условия и обстоятелства, които изтъкнахме

по-горе, когато описахме народните умотворения, за да се обясни защо именно те по цялост и стойност стоят по-ниско от тия в другите мак[едонски] страни и при които са ставали преживените от него процеси, ни довеждат до туй предположение. Прочее дали е вярно заключението ни, дали то е един неоспорим факт, нека се произнесат по него нашите компетентни учени: филолози, фолклористи и др. на основание тук изложените диалектични[...]⁵³щини на Хрупишкото наречие.

1.1. Юсове още в много думи пазят своя носов приглас, произнасяйки се големия като ъ, а, и о, а малкият - като е. Например: зѣмп, замп, зомб; сѣмбѣта, самбѣта, сомбѣта; крѣнк, кранк, кронк; сѣнт, сант, сонт; но само кѣндѣля; 1. прѣнда, глѣндам, прѣндено, глѣдало, пѣнда, рѣнда, рѣнт, пѣндесет, говѣнда, мѣнди, монди, гѣнда, и др. 2.1 само тѣпань-тепань 2. чѣдо-чѣдо.

2. В останалите думи, като коренни гласни или глаголни окончания за-пазват си същите фонетични промени без носовия си приглас. Напр[имер] кѣшча, кѣшча, кѣшча, мѣш, мѣш, мѣш; мѣка, мѣка, мѣка; рѣка, рѣка, рѣка; пиша, ѡда, сборва, сада, умрѣ; пет, дѣвет, ѣзик, светец и др.

Големият юс ѣотован се произнася като **я** в глаголите от I и II спрежение в който служил по-рано като лично окончание. I и III лице сег[ашно] вр[еме] напр[имер]: пѣя, сея, грѣя се, вѣя, постѣя, соя.

3. У глаголите от трите спрежения във всички прости времена както и бъдещето им, III л. мн.ч. включително и спом[агателния] глагол (за него само сег. вр.) големият юс, самостоятелен и ѣотован като лично глаг[олно] окончание или глаголна наставка минава в **е** напр: есе(се) пее, пасе, сабе, саде, саде-е, вике, вике-е, ке вике, вм[есто] са, пѣят, пѣеха, садатъ, садѣха, викатъ, викаха, ке пее, саде, вике. По аналогия види се и **а** в глаголите от III спр. в същото лице мина в **е**.

4. Същият юс минава в **у** само в думата гнус и нейните производни - гнуса се, гнусене, гнусен, и пр. Вм[есто] гнясь, гнеса се, гнясене и пр.

II.5. Еровете претърпяват големи фонетични промени особено ер голем. Той се произнася като **ѣ, е, а, о и у**. Така напр.: вѣлк, гѣрп, гѣрне, гѣрк, гѣрло, дѣлбокѣ, кѣрлѣш и др.; верх, верба, верва, держѣлье, тѣст, тес (само в Костенарията и с. Нестрам) вм(есто) вѣрх, вѣрба, вѣрва, дѣржѣле и пр; гарми, дарва, царква, кална и др. (само Нестрам - кол, тук във всички думи така само се произнася); волна, вошка, дож, снош, солза (Костенарията); вѣсук, мѣзукѣ, вѣтукѣ, пѣсукѣ, дохамѣ вм[есто] вѣськ, мѣзѣк, вѣтѣк, пѣськ, дѣхам. Думите: ремѣк, камѣк, пламѣк, кремѣк, седем, осем четат се рѣмен, кѣмен, пламен, крѣмень, сѣдумѣ, осум.

Староб[ългарските] групи **рѣ, лѣ** се предават в Хрупишко във всичките думи; дето те се срещат като **ѣр** и **ѣл** например: вѣрзѣанѣ, вѣрсник, кѣрстѣнѣ, мѣрсно, мѣлна, гѣтна, кѣрчма, мѣртвѣц, пѣрскам. Дори в думите рѣжѣ,

ръженица, лъскамъ, лъжица, запазва се същото положение: ърш, ърженица, ърши (цвили) ълскам, ълскане, ълдзица-уддзица Ъ-отпада само в следните думи: дъно-дно, тъкамъ-ткаая, жъна-жния, дъщеря-шчѣрка, нокътъ-нокт, бръсна-брича, ърва вм. сѣра. Един случай - дльмбок -а, о;

Ъ се произнася като **е**, **и** и **ъ** напр. денес, бисир, мьнга (монгла) (като минава в **ъ** под влиянието на изговора на думите с големия юс, **Ъ** взел неговите промени и носовото му произношение) вм[есто] дъньсь, бсьсьрь, мьгла. Но **Ъ** като правописен белег сякаш изчезва из Хрупищкото наречие. Съществителните от м. и ж. род накрая, на които се пише употребени, първите с предлози вм[есто] я зима **о**, единствената числова форма за м.р. ед. число. Например на коно, на царо, на огено, или два кони, два краљови, два огневи; вторите се зимат за съществителни от м. род родосо, милосо и пр. Може да се приеме като смекчающ звук **о**-Кольо, краљо, прикосвамъ, маьосвамъ, бельосвам, пред **е** като шестъе, благовешчеье, здравье, покланатье и др. когато тези два звука изискват такова смекчение.

III.6. Ъ с или без ударение се произнася като е. Нито един случай на **я** освен в думите ястие, ям (яда) вместо ъстие, ъм(ѣда) от които думи прочем **е** отхвърлено. Думите яздач, язда(ѣздач, ѣзда) не се употребяват в Хрупишко, а си служат с конникъ и вявамъ, вяна, на коно. Дрен, с. Дреничово, но с. Дряново, гръцко произношение.

IV.7. а винаги се произнася ясно, пада ли или не граматичното ударение върху му; е . потъмнява само при два случая: сидѣло и силишче вместо седело, селище от седа гнѣздо⁵⁴; **о** минава в **у**, само в наречията; мнѣгу, ѣкулу, бѣргу, кѣку, тѣку, токму, вм[есто] много, около, бързо, кѣлко, толко, тъкмо.

я в отглаголните съществителни с ударения минава в е. Прим[ери]: мия-миѣнье, броя-броѣнье, кроя-кроѣнье; върта (я) - въртѣнье, върва(я)-вървѣнье, върша-вършѣнье, но спия-спанье.

V.8. Изговорът на ясните и тъмните съгласни както и измененията на гърлените в Хрупишко стават по правилата на звукословието, които и тук напълно се спазват. Прим[ери]: леп-лебови, брек-брегови, кърф-кървишча, мрас-мрази и пр.; испънда-изпънда; одбирам-отбирам; збери го-сбери го и др.; човек-човѣци-човѣче; сиромѣх-сиромашья, сиромѣси; бреѣ-брежѣнь, нога-нодзи; звукът **дз** се среща и в думите дзулуфи (кичури от косата спуснати по слепите очи), уддзица (лъжица), тро (малко) трошндзана и отдзѣди.

VI.9. Йотовани тј и дј в Хрупищкото наречие, се заместват с шч и жа или джа напр[имер]: шчо, къшча, врешча, шчерка, свешча, тешча, лешча, башча; чужа, дъж, ѣрѣжа, вежа, садѣи, межа, межу и др. вм[есто] що, къща, врещѣ (вряскам), щерка (дъщеря), свещѣ, тещѣ (тъща), лещѣ (градина); чужѣ, дъждѣ, ръждѣ, веждѣ, сѣждѣ, междѣ, между и др. Дори в имената на селища произнася се шч: напр[имер] Хрупишча, Галишча, Жиковишча, Чърчишча

и др. Турците, гърците ги произнасят: първите ща, вторите както, произнася се кашчо - к' и ч'.

10. От съответните секундарни на **тј** и **дј** се употребява само **к'** и то в думата гашчи-гак'и и когато майките искат да се пошегуват, с новите гащи на децата си и спомагателния глагол III л. ед.ч. ще-к'е.

11. Глаголи от траен вид на **т** и **д** с окончание **я** в I л. ед.ч. сег. вр. не образуват съответни повторителни от същия вид нап[ример] платя-плащамъ, видя-виждамъ и пр. Изобщо това фонетично явление не се среща и във всички глаголи - чрез удължение на коренната си гласна **е** в **ѣ**, и **о** в **а** нап[ример] блещя, блѣскамъ, бера, събирамъ, нося, донасям и др.

VII.12. Съгласните в, д, к, т и х отпадат. **В** отпада само в думата цвѣтя-цутя. **В** отпада и минава в **М** пред **Н** и **Е** например: рамно, раменъ, рамнина, рамна, израмни, вм[есто] равно, равен, равнина, равна, изравни. **К** отпада пред **А** само в тука-туа. В глагола ода-ош, ой, ойме, ойте; в бройните съществителни ено (но еденъ), енож, единайсе до двайсе включително и шейсе вм[есто] едно, еднаж, единадесет и пр. **Т** се изпуска в същите числителни имена плюс цифрата шес и десетиците. Тридесе и пр., и в думите от ж.р. радос, милос и др. Съгласната **Х** е изпъдена отвсякъде и като интервокална, и като коренна и като окончание. Нап[ример] ода, писа, вике, леп, фърля, ърт, ъртица, ъркамъ, лизгамъ, чеъл, ус, сирома, (сиромео) вла, (влао) вм[есто] ходя, писах, виках, хлябъ, хвърля, хрътъ, хрътка, хъркамъ, хлъзгамъ, чехълъ, ухо, сиромехъ, сиромехът, влахъ, влахът. Остатъци в началото като **h** обаче от предишното му произнасяне особено у глаголите и днес се среща в Костенарията предимно между жените. Например: ойду(х), ойдо(х), сиромео(х)о, вла(х)о. Това произнасяне макар и слабо лесно се долавя. При разговор на полянец с костенарка, за да се пошегува той произнася по-натъртено казаната дума от нея: дойдуху. **В** и **Ш** се повтарят: вовень, бѣшеш мв[есто] овен, беше и др. **Х** вместо **К** се употребява в думите нокътъ: нокхъ, дето **ѣ** отпада.

VIII.13. Съгласните се произнасят меко при съществителните; но не и отглаголните такива. Например: здрав'е, шест'е, блашчовен'е, писан'е, и др. **Л** се произнася винаги меко в глаголите : пул'и (гледам), вел'я, мол'и, и думите кол'о и др. Навсякъде другаде дори и в съществ[ителните] имена от м. и ж. род, които се пишат с **ѣ** произнасят се твърдо, два кони, на говендаро, и на радосо, вм. два коня, на говедаря и на радостта.

IX.14. Глагол

Сп[омагателният] гл[агол] **сѣмъ** се предава в една оськътена форма сег. вр. От вида „бѣда“ се употребява само „бѣнда“ и в израза: „да ти бѣнда“, думата бѣдаще излезла както и много други думи от употребление. Само к'е (ще) III л. ед. ч. остана на лице от спом[агателният] гл[агол] „ща“.

15. Към I спр[ежение] спадат само глаголите на **ия** и **ея**, останалите от това спр[ежение] глаголи минават почти всички във II спр[ежение].

16. Имат сег[ашно], м[инало] и бъдеще време. Спом[агателният] гл[агол] съм не се употребява в мин. св. вр[еме] и другите глаголи само по смисъл може да се разбере дали са в мин. св. или несвършено, а не по съответните им лични окончания.

17. Глаголите включително и спомогателният нямат сложни времена, освен простото бъдеще, действителен залог защото, мин. свършено и несвършено действителни причастия излезли от употреба. Липсват и действителните причастия сег. време. Останали са форми от деепричастия, образувани от тях: пулещемъ, правещемъ, викашчемъ в.м. пулещецъ, пулейки, правещец или правейки, и викащецъ, викайки. Запазени са обаче, страдателните причастия на **тъ, та, то и нь, на, но**. Първите от тия причастия се образуват от глаголите на „на“ мин. свършено вр. а вторите от останалите глаголи, същото вр. напр: викна(хъ) викнахъ, мия-мие-(хъ) миен, виду(охъ) виденъ и пр. И едните и другите особено последните се спрягат с помощта на спом[агателният] глагол „имахъ“ като се поставят само в ср. род.

18. Всички глаголи и спом[агателният] съм, освенъ рода и плата (род-вам, платвамъ), наидвам, занекувамъ, събервамъ не образуват форми на услов[ен] начин. По тоя начин се изразяват с разказния.

19. Глаголите и от трите спрежения взаимствуват си основите от мин. св. и несв. време, за да образуват някои лични форми в това време.

За да се видят по-прегледно всичките особени фонетични черти, относно глаголите спрягаме по-долу по един глагол от всяко спрежение, както и спом[агателният] съмъ във всички времена, начини и залози. Спом[агателен] глагол [съм]

сег. вр.	мин.св.	мин.несв.	бъд.вр
яс есме	бе	бе	к'есме
ти еси	беше (шь)	бе	к'еси
той, тас, тос ести	беше	бе	к'ести
ние есме	беме	беме	к'есме
вие есте	бете	бете	к'есте
тия есе	бее	бее	к'есе

I спр.

с[сег.].вр.	мин.св.[вр.]	мин.несв.[вр.]	бъд.вр.	стр[адателно]
пея	пе	пее	ке пея	мин[ало]
пееш	пе	пееше	ке пееш	прич[астие]
пее	пе	пееше	ке пее	пее
-	-	-	-	
пееме	пеме	пееме	ке пееме	дееприч
пееете	пете	пееете	ке пееете	[астие]
пее	пее	пеее	ке пее	пеешчемъ

1.		II спр.		
сег.вр.	мин.св.[вр.]	мин.несв.вр.	бъдаще вр.	стр[адателно]
ода	ойду	оде	ке ода	пр[ичастие]
ош(одиш)	ойде	ойше(одеше)	ке ош	оиден-а, -е
ой(оди)	ойде	ойше --"--	ке ой	
-	-	-	-	
ойме(одиме)	ойдоме	одеме	ке ойме	дееприч[астие]
оите(одите)	ойдете	одете	ке оите	ойдешчемь
оде	ойдое	одее	ке оде	

2.				
вѐля		вѐле	ке вѐля	стр.прич[астие]
вѐлиш		вѐлише	ке вѐлиш	велень
вѐли		вѐлише	ке вѐли	
-		-	-	
вѐлиме		вѐлеме	ке вѐлиме	д[ее.]пр[ичастие]
вѐлите		вѐлете	ке вѐлите	велешчемь
вѐле		вѐлее	ке вѐле	

3.				
пйша	пйса	пйше	ке пйша	[страдателно]
пйшиш	пйса	пйшише	и пр.	прич[астие]
пйши	пйса	пйшише	...	писань
-	-	-	-	
пйшиме	пйсaме	пйшеме	...	д[еятелно]
пйшите	пйсaте	пйшете	...	пр[ичастие]
пйше	пйсае	пйшее	...	пишешчемь

глаголи на „на“ мин. св. вр.

{ скокна, скокна, скокна
скокнаме, скокнате, скокнае

стр.[адателно пр[ичастие] - скокнат - а,о

III спр.				
1.				
сег. вр	мин.св.[вр.]	мин.несв.[вр.]	бъдеще[вр.]	[страдателно]
викам	(из) вика	вйке	ке викам	прич[астие]
викаш	вйка	вйкаше	и пр.	викань
вика	вйка	вйкаше	...	д[ее]прич.
-	-	-	-	викашчемь
викаме	викаме	вйкеме	...	

вйкате	вйкàте	вйкете	...
вйке	вйкàе	вйкее	...

2.

с[ег.]вр.	м[ин.]св.[вр.]	м[ин].несв.[вр.]	бъдаще[вр.]	прич[астие]
кревам	кревà	крèве	ке кревам	стр[адателно]
кревашь	кревà	крèваше	и пр.	кревань
крема	кревè	крèваше	...	д[ее]причас-
-	-	-	-	тие
креваме	кревàме	крèваме	...	кревашчемь
кревàте	кревàте	крèвете	...	
креве	кревàе	крèвее	...	

вместо ке, често се употребява „за“ нап[пример] за ода, за вода; за ойме утре на нива.

Заповеден начин

I	II	III	
пей	1. ой, оди	2. пйши	вйкай
пейте	ойте, òдите	пйшите	вйкайте

20. Сложните времена неопределено несвършено и минало предвари-
телно се образуват от мин. св. страдателно причастие с помощ на на глагола
имам сег. и минало време.

сег.[вр.]	м[ин].св.[вр.]	мин[несв.]вр.]	I спр.	II спр.	III спр.	
имамъ	име	име	пеено	видѣно	викано	скокнато
имаш	имаше	имаше	--"--	--"--	--"--	--"--
йма	--"--	--"--	--"--	--"--	--"--	--"--
имаме	имаме	има̀ме	пеено	видѣно	викано	скокнато
имате	имат	имате	--"--	--"--	--"--	--"--
име	имее	има̀е	--"--	--"--	--"--	--"--

21. Глаголите в страдателен залог, които се състоят от глагол и възвратното
местоимение се, бия се, мия се, ми се, би се, биен есме, виден еси, видена
ести, видено ест, видени есме и пр. сопнат- а, то ести и пр. сопнат бе и т.н.

Сложни времена, условен начин няма особени форми.

X.22. Съществително име

Запазени са и трите рода и двете числа и членовете. Особеността се
състои в следното:

1. Всички съществителни, които свършват на съгласна са от мъжки род.

2. Съществителните едносложни от м.р. и същ. ср.р. на е образуват не-
правилно мн.ч.: зет-зетови, бой-бойови, цар-царови, кон-кони, мъж-мъжи,
сноп-снопя, търн-търня, и др.; сърце-сърценишча, време-временишча, пиле-
пилишча, куче-кученишча, (още и пси), магаре-магаренишча, още и магариня,
ветер-ветришча и др.

3. Съществителните собствени немаат винителна падежна форма. Тая падежна форма пропаднала може би с излизането от употребуване [на] собствителните имена Стоянь, Драгань, Боянь, Гроздань и пр., а употребяваните са се превърнали на Митро или Мито, Мите, Маньо, Гиро (Гире), Доро, (Доре), Ване (Ване), Лазо и пр. Вм[есто] Димитъръ, Дамнянь, Аргиръ, Тодоръ, Иванъ, Лазар и т.н.

4. Съществителните от м.р. ед.ч., имат само един член; **о, ѝо**, човек-човеко, цар-царо, край-крайо. Собствените имена на мъже и жени превърнати така, че да свършват с **е**, членуват се като съществителни от ср.р. прим[ери]: Мите-Мите-то, Ленче-Ленче-то, Доце-Доце-то.

5. Съществителните и от трите рода във винителен падеж винаги се изказват с предлога „на“ например:

го виду на Митето, вместо виду Митето, както каза му на Митето; я би на мацката вм. я би мацката. Освен това при този и други случаи те постоянно се придружават със съответните си лични местоимения.

6. Затова винителен падеж ще отговаря и на [въпросите] кой, кое, (м. и ср. род) и на шчо (кого, кому, не се употребява).

7. Остатъци от дателната падежна форма не се срещат.

XI.23. Прилагателни

Една етимологична особеност се забелязва и то в притежателните прилагателни - сестринъ, майчинъ, много рядко се употребяват. Твърде разпространени прилагателни притежателни, на том или тому за съществителни от м.р. и чин- а, но от ж.р. например: тате - том работа, ристетому дете; рамбюви - чина, шчерка, Митовичин конь, Калъовичини обетки и др.

XII Числителните

23.⁵⁵ От поредните се употребяват само първ, втор, трет (членувани - първю, вторю, третю). Формите едного, едному, петима и пр. в говора не се употребяват и съществителните - единица, десетица, стотица и др. също не се срещат.

XIII Местоимения

I Лични

24. Особености . 1. Вместо тя, те, то и я, се употребява тая, тия, тос и е. 2. Формите нему, ней, нам, вам, тям, тях са се изгубили. Вм[есто] ѝ, им, и ги си служат с му за първите две и за последните например: тая, тос дойде; е видоде; му казаве на жената, също на жените, на децете, на можите.

Вм[есто] ни, ви още не, ве прим[ери]: не не видоте, ве чекаме да ни дойте на гости. Вместо тям, тях, често се среща ним(и) и ни(х) прим[ер]: кажи на ними или ни(х) да си отиве.

II Притежателни

25. Членуват се моиот, неговиот, нейнъот, вашъот, нихнъот, свойот, моя-моята, мое-моята, неговата, неговото, нейната, нейното, своята, своето, вм[есто] техен-темен, темна, темно, темни. Кратките форми им и ѝ не се употребя-

ват. Вм[есто] тях служат си с му за трите рода и двете числа. Прим[ери]: книжките му вм[есто] книжките им, книжките ѝ.

III Показателни

26. Особености за 1. Той (вместо този) тоя, тас, тая, тос, (това) мн.ч. тия вместо тези. 2. Таквой, таквая, таквия, таквос, таквис, таквес. 3. Той-туа (сеси) тас-туа, тос-туа, тис-туа и тез-туа, за близки. Той-таму, (севѧ) тас-таму, тос-таму, тес-таму. 4. Онаквой, онаквас, онаквос, онаквис, инаковъ, инаква, инакво, инакви.

В село Госно до късно употребявали формите този, тази, тези.

Формите от дател[ен] и винителен падеж не се срещат.

5. Само в един случай се среща пок[азателно] местоимение - са година вм. година-са. Защо така ще видим по-долу.

IV Въпрос[ителни] местоимения

27.1. Каковъ, кеку, шчо, кое ж. и ср. р. вм[есто] какъвъ, колко, що и коя.

2. Какво вм[есто] шчо, никога не се употребява.

3. Дателната падежна форма кому не се среща.

V. Относ[ителни] местоим[ения]

28. Никак не се употребяват.

VI Неопределителни

29.1. В групата съгласни вс, с предшествува в винаги - свичко свекой и пр.

2. Частиците еди, и годе не се употребяват.

3. Падежни форми липсват.

XIII.30. Наречие

1. Изгубили са се а) Татъкъ, нататъкъ, и пр. б) тъдева, отъдева, отвъдъ, вънь, отвънь, и пр.; всякъде, никъде; къде, откъде, после, завчера, никога, всякога, лете, зиме, летоска, зимьска, и др.; зле, бавно, скоро, твърде, най-вече, колко-годе, извънредно, съвсем, особено, обикновено да, тъй, действително, сигурно, по моему, по моему, тяхному и пр.

2. Фонетични промени: туа, оттуа, и пр; нътре и нотре вм[есто] вътре, отнотре и пр.; надуръ (надвуръ), отнадуръ и пр.; нийде, нѧпре; наза, нозо, вм. назад, отзади и де ойде и пр.; денес; никой път, вм. никога; свеено вм. всякога, тогас и пр.; на летото, зимата и пр.; добро, бързу, полека вм. бавно; тро вм. малко повеке, тро трошиндзана вм. малечко; ешче вм. още; викашчемъ, вм. викащец и пр.

3. Се употребяват: онака, там онака, вм[есто] оттатък, отсам; сетне вм. после; нежни вм. завчера; олимнани вм. погали; лепо вм. хубаво; ничкумъ вм. възбокъ, миженичкумъ, мъченичкумъ и др. чекашчемъ и пр. весден вм. постоянно; още катадена; така вм. тъй-токму.

XIV.31. Предлози

Предлозите въ и надъ, у, о, възъ, чрезъ обикновено не се употребяват. Заместват се с предлога на. Въ се употребява в думата и в година вм- и въ

година. И в година повеке, кога хапне зрела череша, карпуза, грозде казва се стори и в година. Крие мистицизъм.

Де е мацката? на удаята, на кирмидите, на нас в. в удаята, надъ кирмидите, у нас. Пред[огът] о- о литургия да не ми влезеиш.

XV.32. Съюзи

1. Не се употребяват но, то, обаче, защото, понеже, напротив, макаръ че, дали, заради, следователно, дето, когато, дѡгде, като че, тъй като, както и др.

2. Употребяват се: дур'да в.м[есто] до дето, докато; оти, от в.м. защо, защото, че; ама в.м. но; туку, ами, но щомъ; кай, като (за сравнение); да в.м. та, каму = де, къде си; там в.м. дето; ка = като, когато щом; белки (може-би), ай-макар и да дека(къде); шо в.м. що; което, които, кога, в.м. когато; кеку-туку що, щом, дилми (понеже), ем- ем = и-и.

XVI.33. Наречия

Не се употребяват ура и уви.

Посочихме по-горе, че много граматични (етимологични) форми не се употребяват в Хрупишкото наречие:

1. Глаголите от повторителен вид образувани от трайни с удължения на корените им гласни е в ъ, и и о, в а в едни и с прибавка на лична менитба м. в други.

2. Действителните причастия в сег. мин. св. и несвър. време, включително и причастие от спом[агателния] гл[агол] и формата айки на деепричастие.

3. Формите на спом[агателния] гл[агол] ща във всички времена и формата бъда от спом[агателния] гл[агол] съм.

4. Всичките форми и във всички времена на глаголите от условен начин.

5. Много форми от всички видове местоимения като: кому, кого, когото, комуто, нему, ней, й, нам, вам, тям, тях, имъ, този, тези, защото, който, чиито и др.

6. Числителните редни освен първъ, вторъ, и съществителните: единица, десетица и др.

7. Много думи от неизменяемите части на речта: нап.р.м[ер]: 1) твърде, хубаво, тъдева, зимска, скоро, извънредно, съвсем, действително, сигурно; 2) у насъ; 3) макар, обаче, но, че, защото; 4) ура, уви и др.

Но освен тия пропусания в Хрупишкото наречие има и езикови такива. Много съществителни собствени и нарицателни, както и прилагателни имена и глаголи са излезли от употребление. В песните срещат се доста езикови и граматични форми, който в говора не се употребяват.

1. Съществителни: Бок-бога, мома, девойка, Бояно, през(г)лавъе, роднина, Енка, кавал, Стоянь, Китка, Грозда, Гора, причина, любеникъ, коня, (в.м. коно), либе, война, яболка.

2. Прилагателни: горска, Божа (майчица), тънка, малка, остра (сабя).

3. Глаголи и глаголни форми: тури ме, погледва, мога, подадох, точа, да

ме служиш, поминувамъ, разминувамъ, починувамъ, опитувамъ, отговори, завърнах, найдох, забравих, да бях, бих умрела, залюби со сийла, сѣдила, свѣтила, гѣрила, дѣгнала, отнѣсла, скѣршила, засвѣрил, заплакал.

4. Разни: дали, дано, имъ на коло.

Въпреки съществуващата голяма оскъдност и липса в бълг[арското] наречие на Хрупишко, българинът хрупищанец изказва доста свободно своите мисли, чувства и желания, прибегвайки: 1. повече към описателното разкриване на своята душа; 2. към служене със самостоятелни прости и сложни съчинени изречения; 3. Към помощта на чужди думи заемвани предимно от турския и гръцки местни говори и 4. Към употреба на своего рода слова, запазили се от староб[ългарския] ез[ик], но изчезнали за другите мак[едонски] наречия, или употребявани при особени случаи.

Така напр[имер] 1. Глаголите: „Чина“ - струвамъ (наченвамъ) и „стора“, комбинирани с понятието невеста (от неизвестната) чина невеста, стори(х) или ке стора невеста - значат годявамъ се, годихъ се или ще се годя. „Стора“ за случая има по-широко приложение: „Е сториѣ за ... го сториѣ за ... сторѣна ести“ „сторѣн ести“. С последните два израза си служат да означат, липсващите и за бълг[арското] Хрупишко наречие думи - годеник и годеница, колчем стане дума за „сторѣните“ - годѣните. „Сторѣнѣ“ и „сторѣнина“ не означават обаче годяване и годѣж, които също не личат в терминологията на Хруп[ишкото] бълг[арско] население и които се изказват описателно и неопределено с изразите: „чине невеста, сториѣ невеста или менѣ (меняватъ) нишанъ или мѣнаѣ нишанъ“.

Малкият и големият годѣжи изразяват с малечок и голям нишан. (знак, белег). Често пъти си служат за случая с гръцките термини армасвамъ, армѣсникъ, армасница, армасване, без обаче да изключва всичко що се кажа погоре по отношение годяването и годѣжа.

Любя, влюбих се и пр. се заместват с имам мѣрак, имам севда, фърли(х) мѣрак(севда), гора от мѣрак по нея и т.н., а вм. любовник, любовница или симпатия, се казва: тай, таз ми е мерако(севдата).

.....“На нея не теже стамните,
Туку му тежи мерако,
Мерако му, е момчето...”

Думите: „любѣ“, „залюби“ и „любѣникъ“ се употребяват в смисъл само за изразяване нечестното и незаконово водене любов между мъж и жена. С „имам мерак“ или ме е мерак, меракландисвам или меракосвам, се изказват още и желаня, интерес, грижа, полюбуване, копнежи и пр. Често влюбването се изразява и с агаписване (гр[ъцки] обич) без обаче да заменява напълно, горните изрази на изказване на любовните си чувства.

„Сторѣнѣ“ и „сторѣнина“ означават още и майосване и мая. Значението обаче на глагола „стора“ не се свършва с това. Следван от думите гайрѣтъ-

кураж, ниетъ и др.-стори(х) гайреть, ниетъ - значи окуражих се, възнамерих. Тези чужди думи предшествувани и от глаголите чина, и имам - чина гайрет имам ниет, означават същото. С „имам“ придружен с думата „гайле“ се изказват всички болезнени чувства. Тя дава и глагол - гайльосвам - имам товар.

2. Освен с гореспоменатите чужди думи, бълг[арското] население в Хрупишко си служи още и със следните:

а) Турски: лафъ (дума), муабеть (разговоръ), берекеть (плодородие), дуня (светъ), аберь (известие), пушчи, зве аберь, ми дойде аберь, стори му аберь и т.н., късметъ (щастие), таксирать (нешастие), зенгинъ (богат), пенджер (прозорецъ), кяръ (печалба), зиян (загуба), орманъ (гора), йорнакъ (модель, образецъ), дерть (загриженостъ), инат (гнявъ), инатясвамъ се (сърдя се) кандърнакъ, кандърдисвамъ, (спогодявамъ се, кандисвамъ-съгласявам се, канскандисвамъ). Употребяват се и следните наречия и съюзи: колай (лесно), колайлъкъ (теснотия), айрлия (честито), дилми (щомъ, понеже); чункимъ, санкимъ (като че ли, сякашъ, понеже, щомъ и така), белкимъ (може би), еветъ - (да), анджак (точно, именно), аслъ (така де, нали).

б) Гръцки: Мира (съдба отгук мирите - наречниците), парадись (рай), граматикъ (писаръ, секретаръ), скульо (училище), комать (къс, парче), слорин (златна монета за украшение), глиго (сладко), херетизмо (визита), керазмо (черпна), керасвамъ, аникасвамъ, профтасвамъ, аргасвамъ, арнизвамъ (отказвам се), арнасвѣнье (развод), кердосвамъ (кардось-печалба), скѣпо-намерение, одясвамъ, дзигясвамъ, аргатесвамъ (завиждамъ), мулепсвамъ-заразявамъ, вапсвамъ, калесвамъ (поканвамъ, аресвамъ) и др.

Употребата на гръцки глаголи, които получават бълг[арски] вид като се прибави наставка ва и личното окончание м към аористната⁵⁶ им форма, преобладава, а на турски - съществителните.

в) Албански: чупа-мома, фустанъ-мъжка и женска дреха с клинови; пинци (цървули), Биро⁵⁷...

г) Влашки: Крачун (Коледа), фиджоро (бебе), цинцаръ (стиснатъ, скъперникъ).

Заслужава отбелязване, че за изразяване горните понятия и др. с местни български названия нема съответни термини. Последните са се изгубили с течение на времето през робството.

3. По-важни остатъци на думи от ст[аро]б[ългарския] език са следните: търкалѣ (вм. колело) от търкалямъ, което не се употребява сега; тро (малко), тролинки (трохи) от троша вм. който се употребява кърша; благо (сладко) (блага, благодать и пр.) тиль (вратъ), (втиля се); царшчина (царство); мърша (знача) леш-мърша, както се разбира по новоб[ългарския] език; разбой (станъ) - разбивам; шкуртъ-къс, нисъкъ; кнокъ-тънко; бърдило, нишчи, цапъ - части от разбоя; рофье-гръмъ; гъзар-дъно; туфка-китка; сикавица-секира, брадва; милва и милвамъ-обичамъ (милость, умиление); веля (повеля) - казвам; пуля-гледамъ

(опули очи); сборвамъ-говоря; пушвамъ-изпращамъ; ушча-охкамъ, изказване
тъгата, тъжа; се ума-мисля си, ума- мисля (поумявамъ, наумявамъ); кия-търка-
лямъ; ми текна, ми текнива - ми текниса; сетих се, подсещам се, констати-
рамъ, откривамъ, с последния израз посочва се констатирането болестта от
опитните врачки и излекуването ѝ. „На баба Горка му текнисва“ значи тази ще
може да те излекува, крена - дигна и др.

4. За допълване голямата празнина откъм съюзи и наречия хрупщи-
нецът вписа в своята терминология, последните по-горе турски такива и си
служи още със следните особени форми, като разширил значението на някои
от тях, както постъпва с някои съществителни, за което явление говорихме по-
горе, точка 1.

1.1. Дур-докато, до дето, до когато прим[ер]: Дур яс к'есме со тебе;
Дур ка вишла мъш му шо ке е опикаса; Дур да те фата, да те затвора...

2. Туку-туку, щомъ, но: Той не му фати грѓзъето, туку (но, ами) му фати
рочето; Туку плети неплетено; На нея стамни не теже, туку му тежи мерако.

3. Ка-като, как, когато-ка бѹва, бѹва на вратата дѹр е скѹрши.

4. Таму - дето прим[ер]: Тамъ момци камень фѹргае;

5. Шо (що)-какво, което, че: Бре влаше брат да ми си, шо (какво) виде
да не кажишь-ка (как) ми го чу девойка, що (която) рамни двори метеше.

6. Кашчо - както: Кашчо му плачи нейното дете.

Така да вие тази пуста река.

7. Ай-макар и да, ако и да: Ай направа лепа черква. Вси ойдо е видое
ерген Яна не отиде...

8. Ем-ем = и - и: Ем е гори фурната, ем плачи;

9. Кеку шо-туку що, щомъ, колку що прим[ер] е: Кеку шо легна за дреме,
шо лепо соне си виду.

10. Оти (грѹцко) - защо, защото, че-напр[имер]: зевайме лудо съ севда,
от'ке ме зевиш без севда.

11. Кога-когато, като.

12. Ама-но, ами

Медо шекеро се меси
се меси, а не се дели,
ама севдата се дели.

13. Кай-като (за сравнение).

14. Каму-де са?... Каму девойка да игре?

Каму юнаци да пуле?...

15. Дека-къде, де.

16. Тогас-тогава

17. Да вм. та-змията капина зелен бардак, да (та) го напие на темен брат

II. Наречие:

Кашкин да дойде - Да бих дошъл,
мош не добо знаеш... - Твърде добре знаеш
бладзе ти - облажавамъ те.

Пред и след обръщенията в песните и говора се срещат почти винаги наречията, които взети сами отделно нямат никакво значение, Мор- и невесто, море лудо, лудо море или бре.

Друга особеност в говора, както и в песните из Хрупишко е силна и двойна употреба на еднакви думи-съществителни от трита рода и съответните лични местоимения в кратката им форма, особено „ми“. Ка ми е виде свет ми берекет; сви му казае на жените му; ка ми е виде ничкум ми падна. Невесто мори невесто, ти го видеме момчето... слезе си го взе вретѣното сама.

Акцентовката на Хруп[ишкото] бълг[арско] наречие представлява поразителна правилност. Назвукът⁵⁸ винаги стои върху предпоследната сричка, на всяка двусрична или многосрична дума. Например: чѡвек, ю̀нак, неvěста, планѝна, месечѣ̀на, вальовѣ̀ца и пр. Когато думите при образуването на множественото си число и производните си форми увеличат слоговете си, ударението се мести през една или повече от новите срички. в зависимост от броя им и пада върху предпоследния слог. Така човѣ̀ци, ю̀на̀ци, невестѣ̀нска, планѝнска, мѣ̀сѣц, месечѣ̀на, вѡ̀да, водѣ̀ница; ѡ̀да, ойдѣ̀нье, вѣ̀кам, вѣ̀канье.

В свързка с ударението може да се обяснят фонетичните явления с Ъ и О, които когато назвукът не пада върху тях, първият звук или пада или чрез О минава в У, вторият потъмнява също на У. Например: дѣ̀но-д̀но, нокѣ̀т-нокѣ̀т, жѣ̀на-жѣ̀ния, тѣ̀камъ-тѣ̀кая, дѣ̀щеря-шѣ̀черка, мозѣ̀къ-мозокѣ̀, мозукѣ̀, пѣ̀ськъ-пѣ̀сокъ-пѣ̀сукѣ̀, пѣ̀тъкъ-пѣ̀токъ-пѣ̀тукѣ̀; ѡ̀колу, мнѡ̀гу, бѣ̀ргу, чорѡ̀па-чорѡ̀пи, кошу̀ла-кушу̀ля.

Членът у съществителните, прилагателните, местоименията и числителните и причастията, както и личните окончания у глаголите сегашно и мин.-несвършено време и представките, както и ке не оказват никакво влияние върху туй положение на ударението. Напр[имер]: чѡвек-чѡвѐко, ю̀нак-ю̀на̀ко, кѡ̀н-кѡ̀но; човѣ̀ци-човѣ̀ците, ю̀на̀ци-ю̀на̀ците, кѡ̀ни-кѡ̀ните, жѣ̀на-жѣ̀ната, жѣ̀ни-жѣ̀ните, ѡ̀да-ѡ̀дѣ̀ме, ѡ̀дѣ̀е, но (мин.св.) ойдѡ̀ме, вѣ̀каме-вѣ̀ка̀ме. Кѣ̀че, кучѣ̀нишѣ̀, кѣ̀чето, кучѣ̀нишѣ̀тата. Ке ѡ̀да, ке ѡ̀дѣ̀ме, напѣ̀ша, напѣ̀шимѣ̀, но напѣ̀са̀ме.

И в наречията плачѣ̀ничкѣ̀мъ, мѣ̀жѣ̀ничкѣ̀мъ, плачѣ̀шѣ̀мъ, мѣ̀жѣ̀шѣ̀мъ, назвукът пада върху предпоследната сричка.

И при страдателните причастия, когато те образуват ж.ср. род и мно-же[ствено] число ударението се мести по горепосочения начин: вѣ̀канъ-вѣ̀ка̀на, вѣ̀ка̀но, вѣ̀ка̀ни; сѡ̀пна̀тъ, сѡ̀пна̀та, сѡ̀пна̀то, сѡ̀пна̀ти.

Притежателните прилагателни обаче на **инь** и **овь** правят изключение напр. Ламбровѣ̀чинь, Ламбровѣ̀чина, о, и; Кѣ̀зов, Кѣ̀зова, Кѣ̀зово, Кѣ̀зови.

Също е и с прилагателните на томъ, само че и върху тази част пада друго

ударение, както и на последната сричка собствено върху члена на съществителните, когато те са следвани от кратките притеж[ателни] местоимения: Күзе тòm, Күзе тому нива, жёната му.

Тоя начин на акцентовка, както и местенето на ударението, за да земе предпоследната сричка, трябва да се дължи на гръцко влияние. Назвукът в гръцките думи се мести, когато последната им сричка земе твърда гласна.

От горните правила правят изключение следните думи: окулу, наокулу, любеник, таксирать; вм[есто] на предпоследната сричка първата носи ударение на третата от края, а последните на крайната си сричка, също и думите: повеке, ив'година, власеник, власеник.

Съседите-турци, гърци, власи и албанци със своите говори не биха оказали такова влияние, каквото го представихме по-горе върху бълг[арския] диалект в Хрупишко, ако той не би взел благодарение компактността на своя творец, в страната толкова широко разпространение. На пазара, на черква, на сватба и други общи тържествени случаи слуша се предимно българската реч. Няма еснафин, занаятчия, инородец да не знае българското местно наречие; но докато, той го усвои си служи с думи и изрази от своя говор, които ги предава на събеседника си българин. Само тия българи мъже от селата, които отиват в чужина при предимно турско и гр[ъцко] население, могат да научат турски и гръцки. Последният по принуждение ги възприема и от дългото им употребление, забравя българските названия на понятията със съответно, на усвоените чужди такива значения. И тъй, чуждото влияние, проникнало в състава на бълг[арското] местно наречие по-дълбоко, отколкото в тоя на другите български говори, които биха запазили своята общност, своята пълнота и чистота и биха се развивали правилно, ако не биха изгубили съпътницата си - писмеността, единствената гаранция за правилното съществуване на един език и единствената защитница на неговите качества. Но това вредно влияние и изтъкнатите по-горе диалектични и езикови характерни особености ни най-малко отдалечават Хрупишкия бълг[арски] говор от общобългарския такъв и ни най-малко го приближават към сръбския. Запазеното пък и до ден днешен в някои негови граматични форми старото произношение на юсовите свидетелствува по един несъмнен начин, че българинът хрупищанец е потомък на едно от тия славянски племена, които през VII в. след р[аждането на] Х[риста] наводнили югозападна М[акедони]я, Албания, Епир и Тесалия. Той не е и не може да бъде, нито българофон, нито стари прави сърбин за каквото, го таксуват гърци и сърби - похитителите на милото ни отечество. По образование бълг[арското] население в Хрупишко е безграмотно или слабо грамотно. Жените с малки изключения спадат към I-та категория, мъжете към втората. Образование на жената почна да се дава и то на малък процент, след отварянето на български училища по селата. Мъжете получават образованието по-рано

по гръцки в гр[ъцки] училища, дето ги имаше и чрез самоучение. Не само ученолюбието и любознателността, но и нуждата карали хрупищани да добият какво годе образование, да знаят да си държат сметката, за да не ги мамят хората. Тая нужда се съзна и благодарение странствуването, „Книгата има четири очи“ така определят те значението на образованието (знаене книга). Хрупищко обаче не съзна голямото значение от по-високо образование, затова то ни даде много малък процент интелигентни и то само със средно свършено или недовършено образование. Би било по-голям тоя процент ако неговото бълг[арско] население би прегърнало навреме ведомството, на бълг[арската] Екзархия. По-голямата част от него стори това едва пред Хуриета. Как се развиваше черк[овното] учил[ищното] и нац[ионалното] дело допълнително[ще разкажем].

НОСИИ

и названията на отделните им части с кратки описания

1. мъжка

1. Власеник - най-горна дебела шаячна дреха с власи откъм нелицевата страна, отпред отворена до невъзможност да обвие цялото тяло, без ръкави, вм[есто] такива два отвора, през които се провираят ръцете; наоколо по краищата, за да се предпазва от разнищване, зашиват 3-5 ширита или гайтани-памучни или вълнени с прикрепени към тях обикновено подвити на две вълн[ени] или коприн[ени] чапари само отпред и завити малко назад при полите. Отстрани вм[есто] джобове от надлъж остават рески, които гайтаносват и чапаросват. Напоследък власеникът почти излиза от употреба и се замени с палтото.

2. Антерия-втора горна шаячна дреха къса с дълги ръкави, със свободни краища, за да се прегъват нагоре около китката на ръката.

3. Елек - също горна шаячна дреха, къса без ръкави с широки поли, така щото обгръщайки гърдите едната прикрива другата и тъй се закопчават с прикрепени към тях в края на едната и в дъното на другата вълнени или стъклени петлици провиращи се във вълнени халкички или обикновени копчета. Елечи правят и от свита⁵⁹, още и аладжа⁶⁰. От последната материя винаги са подплатени с памук. Те се носят винаги под гюрдията.

4. Гюрдия (сукман) - трета по-ред горна дреха без ръкави, на мястото им два отвора за провиране ръцете при обличането, отпред полите свободни, но при обличането покриват се една друга и за да се държат в туй положение, връзват се с прикрепените към тях ширитчета до над корема. Оттук нагоре тая дреха се подрязва от двете страни повече, така щото гърдите остават отпред свободни.

Гюрдията, антерията и елека по краищата са зашити с ширит или гайтани, както и власеникът. При гърдите гайтаните са повече на брой, по краищата се прикрепят по няколко елипсовидни вълнени петлици. При гайтановането отвътре и отвън крайните гайтани съват и образуват разни фигурки и така петлицата служи само за украса.

Горните дрехи освен елека правят ги с нисички яки, които ги залавят за останалата част на дрехата, с един или два гайтана, освен тия по краищата.

5. Шалвари (потури) - шаячна дреха, един вид панталони, широки на седалището с крачоли до колената, с учкур, през който се прекарва платнена или вълнена връв за превързване, около колената и джобовите гайтаносани.

6. Клашна - също шаячна[дреха] с форма на тръба, зашити краищата само на горната част малко, останалата се закапчва, но заловените краища и копчетата така са зашити, щото като се поставят на краката, точно обхващат ги, гънки не се образуват. Клашните обхващат краката от под глезените дори до колената дето се закрепват с[подвески].

7. Подвески (дизги) - червени ленти обвиващи крака няколко пъти стеснени към края и свършващи в началото с дупки крас фанда (кичури).

8. Чорапи - обикновени бели, памучни или вълнени от домашна прежда. За младите по бялото поле има и шарки. Дълги едва покриват глезените. Там се връзват със закрепени към тях връзки, засукани от същото предиво.

9. Антерия - от аладжа с ръкави, с подплатени поли.

10. Кошула-риза, обикновено от дебело домашно памучно платно, дълга до коленете с широки ръкави, които стигат до китката на ръката; на гърдите отворена, с или без копчета, яка-ниска, без никакви украси.

11. Гащи - от бел или син памучен домашен плат с учкур, през него гашник за стегане, дълги до под коленете, поради употребата на клашни гащите и чорапите правят ги късички.

12. Фанела - от специален тънък вълнен домашен плат или смес от вълна и памук. От същия плат правят тесни фланелени гащи за зимно време.

13. Фес на главата, старите завиват около него синя или черна кърпачалма, остатък от миналото.

До нашите първи години (дни) носили бели дрехи. Преди 60 години шаячните дрехи от мъжкото облекло носили са се бели. Най-старите хора служили си с такива дрехи. Шалварите, които употребявали само старите и то не всички, не е част от местната носия, тя е въведена от вън, от чужбина.

По-рано стрижели си ниско косата или я бръснали навсякъде, освен на темето, дето я оставяли да расте дълга и я плетяли. Около феса винаги завивали сини кърпи-шервети.

14. Пояс - обикновено червен, опасва се над гюрдията без да засегне антерията или елека. Власеникът оставал свободен.

15. Копаран - най-горна дреха от хубав купен шаяк с кожух и ръкави, широка. Употребява се зимно време.

16. Гуна - също най-горна дреха с къси ръкави, широка да обвива цялото тяло с висока яка, както и копарана приготвява се от особен домашен шаяк син или черен, смес от вълна и козина, носи се зимно и дъждовно време за спане на къра.

Младите мъже се накичват с един сребърен ...⁶¹ със сребърен кютек, с арпак за който прикрепват часовника о гърдите. При тържествени случаи окачват сребърни айпали през рамото.

17. Калчуни - шаячни обувки до над глезените.

18. Коленици - също шаячни от средата на бедрата до подколелата и едните и другите се употребяват зимно време].

Зетът има особена носия: 1. антерия, 2. елек от свита, украсена със сърмен гайтан и сърмени конци по полите, 3. фустан, 4. тънко пъстро покче, 5. кошула с много широки ръкави. Те се правят от бело пазарско хасе. 6. клашните - също свитени черни, закрепени с червени подвързки. Те могат да бъдат и бели от вълнен, хубава изработка шаяк навсякъде без копчета, и до над колелата. Прикрепват се от учкура на гащите и се привързват с черни подвързки в[место] червени.

19. Чехли-обувки купени. Пинци (цървули) носят само когато работят по къра. Те се приготвяват в къщи от свинска, говежда и конска кожа, като[другата], освен първата купуват. Купуват и късесе от което стават похубави пинци.

Жителите от един и същ народ, останали да живеят дълги години напълно независимо от своите съседи, без да могат да се сношават и тъй да си влияят едни на други, поради разнообразните ролове на страните им, си създали отделна вещева култура; тя се изразява най-ярко в народните носии, особено женските, които по разнообразност, пъстрота и красотата надминават мъжките облека. Особеността, сложността и хубостта на женската носия зависи от нейната[на жената] естествена наклонност да се кичи повече от мъжа, от нейния по-изтънчен вкус към по-хубавото и разнообразното и модерното.

II. женска

1. Кошуля (риза) - най-долната дреха от домашен бял памучен плат, обикновено дебел, доста широка и дълга до под глезените на краката; отпред гърдите до пъпа отворена, с ниска яка, широки и дълги ръкави, по които от рамената са прокарани везеници на дълж до везениците прокарани наоколо от доле. Такава везеница се прокаква наоколо[в] долния край на кошулята. Везоват се местна оригинална и известна бродерия, състояща се от народни шевици и други отделни мотиви над тях. Така навезани ризите се наричат-коленици, и според мотивите на бродерията носят различни названия: фурка, аимаили, ендененски, бели поли, двете поли, и пр[очие]. Шевиците на ширина достигат от 2-5 см. Другите мотиви имат повечето правилна четвъртита форма.

2. Сая - втора долна дреха, от памучен пъстър плат обикновено аладжа (египетски плат) без ръкави, отпред отворена, но полите огръщат тялото освен гърдите, дето е отрезана по-дълбоко.

3. Минтан (антерия у мъжете) - горна дреха с ръкави. Приготовлява се от същия плат.

4. Гюрдия (сукман) - без ръкави дреха, от домашен, син вълнен плат, отпред отворена както и саята.

5. Шкуртале - къса[дреха] без ръкави, облича се над гюрдията и се приготвява се от същия плат, както и тя.

6. Прегач - (престилка), домашна изработка от дебела разноцветна прежда с правоъгълна форма, която след стесняването чрез прегъване се обръща на правилен трапец. Привързва се над гюрдията около кръста.

7. Пояс - наречен рахт много оригинален, състоящ се от една вдълбнатата голяма бронзова пафта подобна на костенуркината горна чурупка, от няколко плоски четвъртити части, също от бронз с жълт или сребърен цвят. Всички се провират на един дебел ремък широк от 4-6 см. дълъг, колко да обгърне тялото около кръста. Голямата пафта, която се закрепва на единия край на ремъка, обикновено десния пада напред и се закопчава с другия край чрез две куки, направени откъм вдълбнатата страна, която остава към вътре. С рахта опасва се гюрдията и част от прегача. Той тежи 4 кг., служи още и за украшение, но има и практично значение. Помага при товаренето дърва, шума, жито и пр[очие]. Костенарката свикнала, мъчно ѝ е без него. Цяло събитие се разигра, когато стана нужда да се съберат и приготвят от тях бомби, през революционно време. В Нестрам кол излезли отдавна от употреба и вместо него се употребяват колани с пафти.

8. Чорапи - плетени в къщи от разноцветна вълнена домашна прежда, дебеличка и добре усукана. Пъстрата прежда дава шарки, подобни йероглифи⁶². Чорапите са дълги до коленете, дето ги връзват с прикрепени към тях върви, засукани от няколко преждени нишки.

9. Власенйкът - е най-горната женска дреха. Приготовлява се от същата материя както и мъжкия.

10. Антерия - памучна от памитен плат. Облича се зимно време над гюрдията.

Кройката на дрехите е с талия, освен ризата. Краищата са зашити с ширити и гайтани, вълнени или памучни. Отпред на гърдите по гюрдията и шкуралетата зашиват зад гайтаните чапари, вълнени, памучни или копринени, отстрани зашиват, образувайки разни правилни фигурки, копринени или сърмени дебели конци наричани ибришим. От талията надолу женският власеник отстрани има два клина доста издадени под остър ъгъл. Отстрани тези клинове са подкатени с чапари. Те - ширитите, гайтаните, ибришима за женските дрехи са червени, а за мъжките черни;

По дължина женските дрехи следват така: гюрдията е по-къса от кушурята, така че свободно се гледа нейния вез, власеникът е по-къс от гюрдията, прегачът - колко да покрива последната отпред. Така облечена костенарката представлява кукла. Разбира се, добрата кройка и доброкачествеността на материала, на изработката, ще зависи от възрастта, главно от материалното състояние.

Вместо гюрдия невестата се облича с копаша от купена копринена материя (египетска аладжа) подплатена с памук. По кройка тя се различава от гюрдията, че има ръкави, с големи капаци, които се прегъват назад и се закрепва с копчета. Капаци имат и антериите. Власеникът на невестата се нарича ювезлия. Кройка и декорация има по-сложна.

Главата си костенарката обвива с:

11. Долап - бял памучен плат широк 25 см. дълъг до 65[см]. С него се увива горната част на главата, образува се над темето конусообразен възел - кукул и свободните краища се мятат назад.

12. Над кукула се мятат бела платнена кърпа, с която се забравдат младите едва ли не забуват цялото лице, за да не дразнят ревността на мъжа и да предпазят младостта и хубостта от погледа на чужди мъже, особено от турци.

НАКИТИ

1. Фунди - зашита гайтани до 4 пръста широки, дълги до 25 см. със свободни грипички зашита 2-3 гайтана по-малко от половината обща дължина. Отгоре гайтаните намаляват и се образува нещо като малка триъгълна фигура за свободния връх на която се залавят за двете плитки на косата. По фундите и от двете страни са зашита керемидообразно или както люспите на риба сребърни дребни пари, грошчета бели пари или понези. Отстрани над слепите очи пушат кичури от косата наречени дзулуфи.

2. Обетки - сребърни или златни монети заловени със сребърна или златна верижка около врата. Обетките са и прости купени от пазаря и заловени с ибришим.

3. Бубарник - баир на лента зашита стари монети, бели пари една до друга, както се нареждат звънкови пари една над друга. На дължина колко да обхване подбрадника и слепите очи и да стига с краищата си долапа задето се залавя със закрепените по тях арпаци. Бубарник носят невестите само[в] празнични дни и тържествени случаи, през другото време носят чапари, лентики за да държат в изправност долапа.

4. Гердан - състои се от няколко дъгообразни наниза, по които са наредени стари среб[ърни] монети от разни държави-петолерови, левови и грошови. Общите краища на този наниз с арпаци обикновено сребърни се прикрепят за гюрдията до рамената, така щото той да покрива гушата.

5. Капец - кръгла изпъкнала среб[ърна] пафта с два арпака които се закрепват от полите на кушулята под самата адамова ябълка. За пафтата висят една или две групи от по 3-4 сребърни верижки накрая със сребърни арпаци, които се прикачват до рамената. Верижките висят дъгообразно над гърдите.

6. Копси - три слабо изпъкнали елипсовидни със сгънати наоколо краища сребърни пафти, съединени с по 4-5 къси среб[ърни] верижки, дава тоя накит, който с арпациите си по краищата закрепват за гюрдията на рахта отпред.

7. Нож с бронзова дръжка, жълт или сребърен цвят закрепен на з[латн]и верижки, сребърни, здраво заловени на краищата. Верижката се залавя за рахта от десно.

8. Гривни - широки, сребърни, носят и стъклени и манистени плетени с влакна от конска опашка или грива. Такъв накит носят и около шията, особено момите.

9. Пръстени - сребърни с големи възли, подобни на корони и по тях цветни камъчета. Носят се и прости купешки пръстени.

10. Като накит на невестата служат още и следните: две копринени кърпи (пешкири) наречени кълкови, окачени от рахта до кълковете и увиснали на доле. Над прегача също бела копринена кърпа, везана по ъглите с копринени бели конци и зашити пари и пулове; дувек - червен плат с който забулват невестата, подобно на качулка, от която се закрепят тельовите.

Вълнената материя и памучната за дрехи, приготвяват си я сами в къщи, също и ширитите. Гайтаните, чапарите, ибришими и конци, както и аладжата купуват се. Обикновено копашите се купуват готови, също и памучните антерии.

В Нестрам вм. долок каквото по-рано употребявали, носят капа, фес неударен на калъп. Но в това село, както и в цялото Нестрамско, горната носия преди 50 години изчезна. Тук се приспособи една проста и практична носия. Запази се власеника и гюрдията наречена тук кепе, но при своеобразни и хубави кройки без сложни декорации. Вместо бели кърпи, с морав основен цвят, ризите къси без никакъв вез. Над тях рокли с ръкави от купени памучни и копринени платове. И мъжката носия в Нестрам е опростена. Никъде в страната не си служат с нестрамската носия. Тая е една от главните причини да не се зимат и дават там моми от и в други села.

В останалите села от Нестрамско носията представлява смес от старата и нововъведената влашка, която напоследък, си проби [път] и в Костенарията. Влашката гюрдия и власеник, които не се различават по кройка много, са възприети като по-хубави. Власите (грамоските само) с носията си оказали най-много влияние. Полските села не само като такива, в които винаги консерватизмът е по-податлив към новото и модното, но и поради близостта с градовете Хрупища и Костур, възприели по-рано нововъведенията. Колнича-

вите ризи се заменили с чисто бели и от по-тънък плат, и по-къси, копашите с фустани (рокли) цели и с ръкави, гюрдията и власениците с влашки такива, също и чорапи влашки и влашкото плетене. Долапа и кърпата ги заменили с фес (от гърците), по-после отхвърлен и заменен с една тънка пъстра кърпа и над нея друга за забравдане. Напоследък младите моми и невести оставали гологлави или с тънки вълнени или копринени кърпи подвити във вид на триъгълник⁶³, покривали си косата като двата края завити под третия стърчащ назад, връзвали над челото. В Хрупища и близките около него села в невестинската носия не остана ни следа от старата такава, фустани, джубе, табаро. Гюрдията и власеникът, чисто влашки разбира се, от зестрата, оставали за по-стари години.

Накитите описани по-горе са заменили с по-деликатни. Рахтът с пояс - обикновено червен. Дувекът, с проста ципа, която не пречеше да се гледа лицето на невестата.

Момичетата изобщо се обличат със същите дрехи, но много прости и скромни. На главата си носят кепе или връзват си плат-кърпа, а нея под обикновено прости пъстри кърпи, все купешки.

Изобщо взето, носиите и по количество, и по вкус, и по качество са скъпи. Големите печалби по чужбина способствували за издигането в туй отношение. По носии рязко се различаваме от Пополе и Корещата. Нестрам с нововъведената женска носия по се доближава до корещенската такава, без обаче последната да окаже на първата никакво влияние. Тя се появила съвсем самостоятелно и повече на икономическа почва.

Същите условия развили у населението от полето влияния за подобрене на кухнята, за пазене по-голяма чистота и за изменение в отношенията между двата пола. Полянката се държала по-свободно в обноските си спрямо мъжете, предишната грубост на супружеския ѝ режим значително се поизгладила, настъпили миролюбиви разбирания. Тя се научила по-добре да готви и да работи и да пази сравнително от по-рано в къщи по-голяма чистота.

ЖИЛИЩНИ ПОМЕЩЕНИЯ И НАПРАВАТА ИМ

Набелязахме по-горе, че хрупищанецът-българин се отличава с природна интелигентност, ученолюбие и любознателност. Той разбира добре значението на пословицата: „Книгата ести 4 бчи“. Исква да има в селото си скулъб и добър даскал, поддържани повечето от пангаря на селската черква и доброволни пожертвования. Неговата ученолюбивост и неговите схващания на ползата от учението най-ярко се очертават през Хуриетските години, когато се даде право на всички бъл[арски] села да си имат родни училища и когато видимо настанаха по-благоприятни дни за упражняване своите граждански и национални права, смятани като плод от своята борба. До каква степен на

развитие достигна тази му национ[ална] добродетел ще видим на друго място.

Усъвършенствуването на местните родни носии или по кройка и украса, както и нововъведенията в тях под или без чуждо влияние за което току-що говорихме по-горе, определят също степента на една културна напредналост, на една естетичност, с каквато хрупищанецът българин може да се похвали. Културното му издигане личи и в неговото жилищно помещение, което по-доле ще опишем, за да се видят ония негови страни, които са израз на култура и естетика.

По-време на строението и по направата си къщите в Хрупишко са главно от два типа: стар и нов. От кога датира, първия тип сграда не може да се знае, защото не разполагаме с данни за установяване годината на тяхното изграждане. Ако се съди по това, че селищата съществували в същия си вид и преди турското владичество, което впрочем се потвърждава от запазването на българските им названия и след завладяването на страната от турците - тоя тип трябва да е много стар. Новият тип появил се впоследствие. Старият и от единия и от другия тип са двуетажни паянтови, иззидани с камъни в балкан[ските] села, с кирпичи в полските и покрити първите с гнайсови плочи, вторите с керемиди. Горният етаж, разпределен на стаи и салон, служи за живеене, долния за катой и обор. Почти пред всяка къща се простира голям двор в който се помещава плевника, сайванта, домашната фурна, напоследък и обор за добитъка. Един край от него служи и за градинка. Най-старите къщи от първия тип са издигнати почти върху квадратна площ, заета изцяло от катоя и от обор а или и от трем, простиращ се между тях. Стаите обикновено са четири. Две от тях заемат дъното на горния етаж, а между другите две се оставя салон отпред открит и с балкон ограден с пармаклъци⁶⁴. На едната страна на балкона край зида е построена стълбата за горния етаж. Тя се поставя и в дъното на салона, когато под него има трем също отпред отворен. Една или две от стаите са големи за побиране многото гости през време на сватба, парвиче и отпеване; всички са без тавани, послани с пръст, и от дъсчени полици (рафтове) наоколо. Големото огнище, разположено симетрично на една от външните стени, винаги е придружено с кумин (оджак), който отпред се обгражда обикновено с дъски, под доста естетична форма, съставляваща комбинация от полупирамида горе и полупризма доле. Около ръба от следните фигури е покрит в повечето случаи с полица. Полите на полупризмата са по-дълги и изрязани така щото, образуват фр[енска]б[уква]S. В стената над буджовете на огнището има по една камарка, в която се пазят павура с ракия, кутията с тютюн, лулата и други неща, потребни за главата на челедта. Всяка стая има от 2-4 прозорци, малки, наковани до средата с две дограмаджийско изработени дърва, напоставящи печатната буква Т. Вечерно време затварят се с прекрепени дъсчени капаци отвътре. Около прозорците оставят се мазкали (дупки) зеещи към входните врати и слабите места на зданието. През тях се стреля срещу разбойници когато

те нападнат. Четвъртите отвори на пода в две от стаите по подвижни стълби водят за катоя и обора, когато нощно време искат да заемат нещо или да нахранят добитъка. На един край от салона послан винаги с дъски, приспособява се място за умивалник и до него друго за съдовете с вода. Стълбата откъм салона се затваря наоколо с тежък кепенг (врата). Лицето на всяка къща от този тип е обърнато винаги към двора.

По-сетнешните къщи от същия тип запазват напълно общия вид на своите предшественици. Зимат само по-правоъгълна форма и се строят върху по-малка площ като в замяна на това, някои от външните зидове на две обикновено една до друга стаи издават се навън. За основа на тези тънко иззидани стени служат едните краища на гредите, върху които се построява пода на горния етаж. За избягване опасността от по-сетнешно срутване на тези зидове, вследствие тежестта, особено, когато те са по-масивни, подпират ги отдоле обикновено на три метра с къси греди, заковани за краищата на гредите и здравата стена на долния етаж. Състоятелните в Хрупища и в с. Нестрам изпълват с дъсцици образуваните от подпирачките триъгълници⁶⁵ като придават на предната им страна формата на фр[енската] б[уква] S. Друга особеност в тези къщи е и това че салонът, който обикновено е изграден откъм двора се простира не само между двете стаи, а и между всичките, и че стаите са по-малки, повечето с тавани, огнищата и комините по-приветни. Тези нововъведения личат най-много в Хрупища, Нестрам и някои от полските села.

Има и своеобразни стари къщи. В едни от тях повечето с правоъгълна форма, салонът винаги отворен заема едната половина, обикновено по-малката, а другата стаите, а в други в единия ъгъл се помещава чардака, а в останалите стаите. Едноетажните стари къщи са голяма рядкост. Но дето ги има носят същите приспособления и същото разположение на стаите и тремове, както стаите и салоните в горните етажи на описаните по-горе двуетажни сгради.

Новият тип къщи по общия си вид не се различават много от стария. Строят се винаги при правоъгълна основа, по-малки и по-спретнати, разпределението на стаите е различно. Някои отделения и от долния етаж служат за живение. Стаите са по-малки, винаги с тавани дъсчени или пръстени, салоните закрити. Те са нагодени за по-удобно и по-хигиенично живение. В Хрупища, заможни хора направили си къщи и дукяни от последната мода, каквато можа да проникне в този затътен край, като употребили за изграждането камъни при основите и тухли. Новият тип сгради се отличава и по-това, че стрехите им са прибрани, когато на тях от стария тип значително стърчат навън и че една от стаите се приспособява за готвене.

Мазилката отвън става за полските къщи от пръст; каменните зидове не мажат. Само в Хрупища и то в главната му част мажат къщите с вар, повечето проста мазилка. Отвътре по селата с бела пръст, а в Хрупища - с вар.

И единият и другият тип сгради не представляват поне засега, особена архитектурна стойност. Но ако се земе предвид давността на първия тип, неговите по-последшни усъвършенствувания вътрешното разпределение и на двата типа техните много по-големи удобства за живение, сравнително с тях на полските, дори и планинските къщи, в много страни [краища] на М[акедо]ни[я] и Б[ългари]я, смело може да се каже че строителите и самите им стопани не са били лишени от архитектурни разбирания и вкус, и от практически ум. Пълното безгрижие на местните турски власти по отношение благоустройството в града и селата още повече засилва значението на местните домостроители, като „архитекти“ неупътвани и неподпомагани по специалността им от съответни общ[ински] техници, и окол[ийски] архитекти, за съществуването на които и дума не може да стане. При все това селищата се отличават с чудесна оригинал[ална] архитектура. И в двата типа къщи са застъпени доста и условията за по хигиеничен живот. Но всичките типове къщи представляват самобитен и оригинален стил, който ни учудва със своята оригиналност. Както напр[имер] фината резба върху орехово дърво на иконостаса в черквата на манастира „Св. Ив. Бигор“ изящна резб[ована] изработка, прецизна, богата оригинална композиция, особено в олтаря на „балдахина“ („въздухът“) надминаваща далеч резбата на иконостасите на черквите „Св.Спас“ в Скопие и „Св. Богор[одица]“ Пазарджик макар и те да са изработени от едни и същи резбари - Макария Негриев Фърчовски от Галичник и Петре Филипов от Гари. Но като истински „дюлгери“ и занаятчийи мнозина са се отличили със своите разбирания[за] симетрията на формите на предметите, със своята ловкост и сръчност дори някои със своя архитектурен талант. Кои именно са тези щастливци, заслужаващи нашето внимание и къде проявили своите способности ще посочим на друго място - описването на селата.

И църквите не представляват по план и постройка особена архитектурна ценност, освен две Галитската и Доленската, за които ще говорим специално, когато описваме селата Галища и Долени, и които крият в себе си голям археологически⁶⁶ интерес. Всички храмове по форма са правоъгълни, изидани са здраво с камъни и вар. Притворът от средната част е отделен с дъсчена преграда, а на горния му етаж се издигат решетки, които затулят погледа на жените от тоя на служачия и на мъжете. По иконостаса, по колоните, вратите и други дървени части не се забелязват следи от резбарство, което изкуство в другите български страни силно се е развивало и напреднало през турското робство. Може би същите условия които, както набелязахме и на друго място, препречвали култ[урния] напредък изобщо на местното население, дали застой и на това народно изкуство. Това ни предложение е твърде вероятно, защото всички църкви, освен въпросните две, които като по чудо оцелели, въпреки религ[иозният] фанатизъм на местните мохамедани, са издигнати в по-ново време и то по контрабанден начин само, по благоволенieto на някои

бегове силни на деня. По тях няма издигнати солидни камбанарии. Ако в някои има, те са ниски и прости. Камбани не се позволявало. Даже и след Хуриета галитските помаци не допуснали да окачат доставената от раята камбана за селската си черква.

Градени църквите при такова положение, украса с резбарство, разбира се не може да стане.

Здания специални за училища няма във всички села. Дето ги има те са повечето едноетажни и само с едно отделение; прости по план и постройка. След Възраждането станало нужда всички учил[ищни] помещения да се нагодят доколкото бе възможно според изискванията на училищните нужди и училищната хигиена.

Издигането на здания за черква и училище става с живото участие на всичките жители от селото, дето се построяват такива. Всякой с пълно съзнание, че услужва на общоселските интереси ще помогне драговолно кой с каквото може. Готовност за подпомогване подобни благотворни и общоселски дела, проявяват и околните съседни села, когато е поискана помощта им. Силна склоност към солидарно извършване на общоселски работи бълг[арското] население в Хрупицко изразява и при правене кадъръми из селските улици, при водоснабдяването на селото, при поправяне и разширяване стръмни и тесни пътища и пр. Солидарност и готовност проявяват и при случаи за защитаване общи интереси и взаимопомощ, дори както ще видим на друго място, с риск на живота си.

Такива чувства обаче не проявяват, колчем стане нужда да се услужи на държавата, или на бега, чието проваляне често пъти търсят от „Госпо“. Само от страх извършват възложената им ангария от беговете или местните власти.

ПОМИНЪК

Материалното благосъстояние на един народ е едно от условията, които подпомагат и гарантират неговото културно издигане, неговия естествен стремеж към усъвършенствуване, към душевно задоволяване и добруване. Благодарение на своята трудолюбивост и пестеливост бълг[арското] население в Хрупицко можа да си създаде един относително по-доходен поминък когато настъпиха най-после и в неговия край дни на благоприятни за икономическо възможване и културно съвземане. Отзвукът от сътресенията предизвикани от неуспеха на турското оръжие против външни и вътрешни врагове на държавата, зловещо отекна и в Хрупицко. Предвещаващата от него злокобна вест, че славната някогаш Отоманска империя е пред банкрутиране, сломи надутата надменност и дивият фанатизъм на местните владетели, власти законни и незаконни и уби тяхната самонадеяност. Краят на своите зулуми, дербейства и други своеволия те дълбоко почувствуваха, когато се унищожи

властта на беговете-феодали, които недоволни от васалството си, изкористили лошото положение на държавата и се обявили за независими. Убедено, не от съзнание, а по силата на стеклите се обстоятелства, че не ще може да върви и занапред по досегашния курс, местното мохам[еданско] население почна да се помирява с новото положение на нещата, да се предава на мирен труд и мълком да възприема новите порядки въвеждани, не да се дадат никакви граждански и политически права на раята, а да се засили и централизира властта, за да може да се запази съществуването на империята. Така косвено се облекчаваше тежката участ на христ[иянското] население в тоя край и се подобряваше значително несносното му положение.

Българите хрупищани, поосвободени от по-раншното пълно крепостничество; несмушавани толкова от обири и други своеволия, каквито някои бегове ист[ински] фанатици и алчни за слава и богатства продължавали да вършат чрез свои доста още многочислени антуражи, напомващи доскорошното им величие и неангажирани със свои грижи към държавата, като безправни нейни членове заеха се всецяло с жените си и децата си да подобрят икономическото си положение и тъй да си създадат и осигурят един по-сносен живот. Още като изподджии⁶⁷ те взеха да се съвзимат материално. Усмирените дори и заплашените да не изгубят огромните си имоти бегове достатъчно възнаграждавали труда им. Прибирали още на[х]армана половината от станалото жито, без частта, служаща за семе и ги оставяли да се ползват безплатно с квартири, дърва за горене и градеж, с паша и пр. и свободно да отглеждат домашен добитък: крави, коне, мулета, овце и др. Освен това излишните мъжки работни сили от всяко изпълнителско⁶⁸ семейство отивало на чужбина по печалба из широката още Турска империя, по-после в Гърция, България и другаде. Заможнели по такъв начин, чифликчиите, айлякчиите-надничари и измиляри, които обработвали срещу заплатата в натура част от имота на бега за негова сметка, почнали да закупуват имотите на чифлик-сайби[й]те, когато те зели да ги продават, било за отгърване от главоболия, било за изселване другаде, било най-главното да покриват огромните разходи, направени от водене безпътен живот.

Но много още земя заемаща едва ли не най-плодородната площ на Хрупишко останала е в турско владение. Чифлиците: Маняк, Тиквени, Орман, Горно и Долно Радигоже, Гръче, Лудово, Песяк, Семаш, Шкрапар са запазенни непокътнати. На голяма част от Желинското, Четирското, Хрупишкото полета както и землищата на селата Брецени и Желегоже стопаните са турци. Голямо множество от тях малоимотни или безимотни, схванали че занапред бъдещото им ще зависи изключително от обработване [на] земята, закупили такава със спестените пари, спечелени чрез разни зулуми. Останали обаче малоимотни и безимотни, от които едни се занимавали с продаване дърва за горене, други с контрабанда на дървен материал и тютюн, трети работили с над-

ница или измижарували, вършейки и обири, когато им се удавало случай. Голяма част от местните помаци поставена зле икономически, препитавала се по-същия начин. Впоследствие, когато зулумите станаха почти невъзможни, почнали младите мохамедани и да странствуват по-примера на „раята“.

За освободеното в грамадното си мнозинство българско население от турското крепостничество, закупената от него земя, която в много по-голямата си част е слабоплодородна като планинска и хълмиста, е недостатъчна. Поради това и водено примитивно земеделието изобщо не задоволява нуждите нито на изпълнители нито на собственици. Слабо са развити и градинарството и лозарството и овощарството и скотовъдството и птицевъдството. С градинарство се занимават отделни семейства в селата Госно, Хрупища, Песяк, Здрелца и Слимища; Лозарството повече е застъпено в землицата на селата Желин, Четирок и Цакони, а овощарството в Костенарията. Тоя дивен край е известен с доброкачествените си и вкусни „костени“⁶⁹ от дето носи и името си; Отглеждането на добитък и птици е еднакво почти разпределено.

Слабото развитие на тези условия от местното стопанство се дължи не толкова на нямаме достатъчно условия за вирение, зрение и развъждане, колкото на следните обстоятелства:

1. Непълната още сигурност на имота, както и на живота и честта. Често пъти ставали обири на добитък, лозя, овощия. Данъкът „десетък“ е непоносим за населението. Разни бегове и аги юшурджии, върху които оставаше тоя данък след прескъпото му откупуване от държавата чрез наддаване, стават пълни господари в селото, чиито юшур са откупили и не дават на жителите да приберат навреме плодовете на своя труд, докато не приемат те тежките им условия. Заведената борба за правда и законност против пладнешките злодеи, които със своите хора помощници се хранили за сметка на селото, свършвала във вреда на селяните, често пъти с побой, дори с убийства на главния инициатор. Освен това заможните не се решават да издадат материалното си състояние с много имот, дори и с хубава къща, от страх да не бъдат ограбени от върлуващите явно и тайно разбойнически банди, за съществуването и унищожението на които ще говорим на друго място.

2. Слабата вътрешна консумация, поради липса на чужденци и на много еснафи и търговци, и нямаме на външни пазари, поради лошите пътища, несигурното пътуване и липса на търговски връзки в по-близки и далечни страни. Всичко това подбива цената на продуктите и не възнаграждава труда на производителите. Продават се кестените 10-20, ябълките 20-40, гроздето 15-30, дините 5-10 пари оката; Зеленчукът е още по-евтин, при все това мъчно се харчи. Градинарите са принудени редовно да посещават пазарите в Костур, Белица, Цотили, Нестрам и Хрупища, дето могат да го пласират и то на по-известна за тях цена.

3. Пълното безгрижие на местните власти, относно подобрението на

страната в стопанско и икономическо отношение, както и по осигуряване свободата на производството, тази обща за всички турски власти незаинтересованост към стопанските и икономически въпроси, може да се обясни с постоянното им ангажиране в помирението и уреждането на вечно бунтуващата се и вечно нестабилизиращата се страна и главно с тяхното невежество по тези актуални въпроси.

4. Горните пречки на правилното стопанско и икономическо развитие в Хрупишко биха се преодолели отчасти, ако мъжкото работоспособно население не би било принудено да странствува. Странстващите, ангажирани със своя работа в чужбина, гледат на домашните работи, едва ли не като на второ и третостепенни. Те са предоставени главно на жените, които начело с дошлия от „чужина“ на отмяна обработват, ниви, лозя, градини и прибират плодовете им.

Поради същите причини и голямата незаинтересованост на самото население много още култури като просото, рапицата, барабоя, сусама, мака, слънчогледа и др. не се използват, макар местните географски и климатични условия да благоприятствуват за тяхното вирение. Тютюнът току-що си проби път в страната и даде отлични резултати. Но пречките поради монопола не дали възможност да се развие тоя артикул напълно.

Пчеларството е съвсем занемарено. В някои селища отделни семейства отглеждат по някой и друг кошер най-примитивно. Никакви грижи не се полагат за преуспяването и разпространението на това производство. Копринарството, поощрявано от управителния съвет на Обществения дълг в Турция за извличане на по-голям доход, гарантиращ заедно с налозите на други произведения тоя обществен дълг, през последното десетилетие на мин[а]лия век взе да си пробива път в Хрупища. Много семейства почнаха да отглеждат буби. Някои засяха и черници за тая цел, но поради развиващите се събития и това производство не мина границите на първото си местожителство, дори и тук не зима широки размери поради същото положение, невежеството, недоверчивост към печалбата и пр. Но това производство, както и тютюневата култура са на път да се развият до степен на главни поминъчни произведения. За развитието на тия два продукта ще спомогнат не само геогр[афските], почвените и климатичните условия, но и новите полит[ически], социални и иконом[ически] порядки, настъпили след войните. Странствуването на населението при новото положение на нещата няма да запази предишното си значение. То ще се предаде повече на местен труд, поради което ще се развият всички местни култури дотолкова, щото да задоволят нуждите му. Горите са изоставени на произвола. Качауните-горушки жители погърчени албанци, за няколко оки борина, унищожават цели борове, а помаците отсичат млади борчета, за [...] ⁷⁰ и ги продават по контрабанден начин. Някогаш селата разположени по склоновете на Горуша и Гълъмбица пл[анина] по горното течение на р[ека] Белица,

въртяли доста работа с дървен материал, но тоя им поминък отпаднал главно от зулумджийството. Една дъскорезница в някои от поменатите села доставя сега дървен материал само за местна консумация. Превозът му става единствено по р. Белица за Костур и Хрупища, дето се продава на търговци.

За използване природните богатства, за индустрия и едра търговия и дума не може да става. Еснафството почнало да се развива сравнително късно и то само в Хрупища, впоследствие и в Нестрам. Като бакали, манифактурджии, обушари, ханджии и др. явили се първи придошлите тук аромъни от селата Псодери (Писодер), Грамос и Самарина. Много по-късно българите се заловиха с еснафство. От турците само един стана бакалин и няколко овоцопродавачи. Не се създадоха необходимо нужните условия да се развие едно истинско и пълно еснафство. Специални здания за кафенета, кръчми, гостилници, хотели, дзардзаватчийници и др. не са се открили. Зеленчук се купува от пазар на пазар, или направо от градината; кафе се приготвя в берберницата, а с кръчмарство, гостилничарство, хотелиерство се занимават хлебарите. В зданията дето се помещават фурните, служат за ханища, място за гостилница и кафене. Шивачеството в селата изпълняват домашни терзии, каквито има почти във всяко село. Там където няма отиват отвън.

„Чужината“ съставя важен за имотните, главен за малоимотните и единствен за безимотните българи-хрупищани поминък, благодарение на който може да откупят от турците имотите на своите прадеди отнети от тях от завоевателите на страната. Мнозина пък заможнели дотолкова щото закупиха главно покрити имоти и в странство: Драмско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Гърция и България.

Странствуващите се занимават най-вече с воденичарство, дюлгерство, градинарство, тухларокеремидарство. Другите занаяти: обушарство, шивачество, надничарство, търговия и др. слабо са застъпени. По-рано превишаваше всички поминъци дюлгерството. Големите печалби и успехи на мелничарството съблазни голяма част от съсловията на другите занаяти особено от дюлгерството и днес мелничарите по брой държат още първото място.

Жителите от предпоследното поколение в много от костенарските села, особено Осичени се занимавали главно с дюлгерство. Сега никой почти не е дюлгерин, макар да има още живи от това поколение. Хрупищани българи като занаятчии са отлични особено дюлгерите. Мнозина от тях проявиха голяма архитектурна способност и дух на предприемчивост. Предприемали са на свой риск и отговорност големи постройки в Кавала, Одрин, България и Гърция. Кои са именно тези импровизирани архитекти ще видим на друго място.

Изобщо Хрупишко е поставено добре икономически. Турското население, като притежател на по-голяма и плодородна обработваема площ с част от излишъка жито запълва недостига на своите земяци българи, а другата изнася чрез пазарите в Хрупища, Костур и Нестрам, в съседните страни Билишко, Ко-

рещата и Анаселицата. То отглежда и повече едър добитък. Излишъкът грозде и зеленчук се изнася и въвн, в Костур, Корещата и Корча. Вино за по-хубаво се внася само в Хрупища от Богатско и Сачища. Така че местните произведения задоволяват нуждите на местното християнско население, което с печалбите от чужина урегулира напълно икономическото си положение, когато част от мохамеданското малоимотно и безимотно [население] повече мизерсвувало. Мизерията се увеличавала и от дългогодишното служене в редовете на войската, поради честото воюване на държавата и вътрешните смутове. Внасят се от Солун чрез гара „Сурович“ отстояща от Хрупища 65-70 км. колониални и манифактурни стоки, волове за оране и коне от България, а мулета от Гюмюрджина. Само дървено масло и маслини понякога бакалите хрупишки доставят от Воло чрез Лариса и от Елбасан чрез Корча. Рибата се внася и от Костурското езеро. Тържищата за обмяна на произведенията местни и чуждестранни са Хрупища и Нестрам. За значението на тия два пазара ще говорим когато опишем тия две селища. Градинарите, някои обушари, касапи и житари следят и външните пазари - Билишки, Костурски, Мавровски и Сотилски.

СЕЛИЩА

Всичките земи, които влизат в състава на Хрупишко, както го очертахме още в първите страници на настоящия ни труд, само етнически образува едно неделимо цяло. Неговите икономически⁷¹ граници, за същността на които ще говорим по-обстойно на друго място, далеч надминават етническите и административните му предели, а поради географската разхвърленост на двата му главни пункта - Костенарията и Нестрамско и многото му селища, то Хрупишко се разделя административно на две отделни единици: Хрупишката нахия, заемаща Хрупишкото поле и басейна на р[ека] Галешово и Нестрамкол, по-после нахия, обхващащи басейните на реките Белица и Четирската. По същите съображения страната се разделяше⁷² революционно на два отделни района - Костенарски и Нестрамски. Най-малката административна единица за двете власти - турската и революционната, представя всяко село отделно, представлявано пред първата чрез коджабашите и двата му съветници (ази), пред втората чрез комисия, избирани и едните и другите от селяните в общоселски събрания.

Административно не принадлежат към Хрупишко тясно свързаните с него геогр[афски], етнически и икономически селища по басейна на Питаровата река и горното течение на Жиковишката и съставляващи по-голямата част от втората половина на Костенарията. Само революционно и отчасти икономически и географски придавала към Хрупишко селата Жупанища, Дупяк, Здрелца и Слимища. Какви са тези връзки между тях и страната към която административно дори и географски не принадлежат, и каква роля изиг-

раха те в революционно отношение в съгласие с развиващото се в нея революционно дело, ще говорим по-доле.

Една малка част от бълг[арското] население по каприза на неговата съдба само остана да живее още под чужда стряха в отделни или смесени с другите села чифлици, напомващи някогашното величие и своеволие на всесилните феодали-бегове. Останалата, много по-голяма част и всички инородци и иноверни живеят в собствени къщи групирани в 50 села и една паланка.

При описанието на селищата няма да показваме тяхното разпределение по нахии, броя на техните къщи и жители, както и етническата принадлежност на последните - всичко това читателят ще намери и види нагледно в тук приложените таблици.

Почти всички селища са разположени по коритата и басейните на реките. По тяхното месторазположение и съседство ще изложим географското, историческото и революционното им изучаване, като ги разпределим на:

I. Селища по течението на р[ека] Бистрица

1. ГРАД ХРУПИЩА

Той е разположен на югозап[адния] край на едноименното си поле, там където то прави своя наклон към долината на р. Бистрица и където тя образува своя завой и прибира водите на притока си Галешово. Три успоредно вървящи сухи и нетвърде дълбоки дола, прекосват заетата от градеца площ и я правят още по-неравна. По платата някъде и по склоновете на образуваните от тях рътове, както и по поменатите по-горе дъгообразен наклон и по включената между хордата и дъгата му площ се издигат здания, различни по план, строеж и предназначение. Само от птичи полет или от височините, крайните с[еверо]и[зточни] разклонения на Одре пл[анина], стръмно спускащи се над коритото на р. Бистрица и срещу които градът е отворен и наклонен, може той да се види изцяло. Гледан от тия два пункта Хрупища представлява чудно красива картина с извън[редно] привлекат[елен] изглед. Един от доловете, простиращ се югозап[адно] от града е обикновен трап, който започва недалече от градската черта откъм таз страна и свършва преди да излезе от нея. По левия му склон край къщите минава път, а по другия и платото между него и долината на реката са градини и ниви. Средният пресича центъра на града, без да излиза вън от неговата черта. Широкото му дъно и издълбатините по него от пороите през проливните дъждове са изравнени и постлани с камъни. Голяма част от продължението му е канализирана. Така щото силните му води каквито рядко прииждат са обуздани. По него минава единственото в страната шосе Костур-Хрупища, Лепчища. Третият дол е най- дългия и най-дълбокия. Той води началото си вън от града, из[точно] и югоизточно от него. В центъра му, който се намира в града, той се шири и заприличва на малка долина, нарича-

на от населението без разлика на вяра и народност „Долца“. В нея изливат вкусната си лека вода две чешми, едната с три чучура, другата с два. От тук надоле долът се стеснява и снишава и свършва до самата черта на града. Почти по цялото му продължение тук там де повече де по-малко блика вода, която образува поточе, което клоkochи почти през цялата година и дава от образуваните се по течението му барички нужното количество вода за поливане градинските цветя на околните къщи и за приготвяне кирпичи и кал за мазилка. Пороите си и трите дола разливат под градеца на речната равнина, като при многоводието си наводняват първите зеленчукови градини на пътя им, но без да имат силата на отвличане.

Колкото е приветлив градецът гледан от посочените по-горе места, толкова е непривлекателна вътрешността му - къщи и къщурки различни по вид и големина и разположение, с малки, някои и без дворове, заети повечето с аяти (сайванти) за дърва, хамбарлъци, и обори дори и от плевници на големи и малки купчинки или редици, неправилно са разхвърлени. Тези групи, състоящи[се] някои само от 2 къщи, дори и от една са отделени една от друга с тесни или широки улици или от пространни мегдани, оставени не по хигиенични или благоустройствени съображения, ами случайно. По тези мегдани се намират и харманите, обикновено пред плевниците, които както отбелязохме по-горе заемат част от двора. Такава е вътрешността на градеца в махалите: Пачура, Кадруш, Деремале, Тепемале и Сулюсчашбемале-си. Останалата част от града, особено Вароша, Пазаря и около него в благоустройствено отношение стои по-горе. И тук къщата неправилно са слети една до друга също с малки дворове, насъбрани са в по-големи и по-прибрани квартали, между които не се срещат безформени мегдани. Двете главни, постлани с камъни улици, широки и почти прави, сякаш планирани и издигнатите край тях ханища, къщи и масивни дюкяни, както и хубавите белосани здания из съседните квартали придават на тази част от градеца истински вид и изглед на турски град. Тук именно става прочутият многолюден пазар, за който току-що ще говорим.

Околността на Хрупища обхваща почти цялото Хрупищко поле, долината на р. Бистрица доколкото тя тече по хрупищкото землище, и една малка част от Желинското поле отгътък същата река. Последната отделя едно от друго двете полета, които доминират над нейната долина, която със своята дълбочина и обрасла в горната си част тук там с върболяци, ели, тополи и др. изменя досадното еднообразие на околността и я прави по-привлекателна. Цялото землище с малки изключения е осеяно с ниви. Пролетно време градецът сякаш плува сред езеро от зеленина. От двете страни на Хрупища по пределите на землището му се простират лозята, които поради повреждането им от филексерата са занемарени, едва ли не унищожени.

Други забележителни местности из околността на Хрупищко са „Скалките“ и „Арминор“. За тях по-обстойно се говори при общото описание на страната.

Хрупища е естествен и голям икономически център. Неговият седмичен пазар се посещава не само из вътрешността на Хрупишко, но и от вън неговите предели, из другите части на Костурско, из Билишко. Почти половината от населението из Лепчишката каза тук пазарува, дори из Кайлярско отстоящо[на] 40-50 км. Турци доставят газ, сол и жито, предимно ечемик на нуждаещите се от тия артикули. Широкото пазарище гъмжи вторничен ден от пъстра тъпа купувачи и продавачи, които намират всички видове местни и колониални съестни продукти, манифактурни изделия, едър работен добитък, такъв и дребен за развъждане или храна.

Но важноста на Хрупища не свършва с това. Намирайки се той на вратата между разклоненията на две планински вериги Зап[адно]Македонската и Пиндската и на пътя водещ от долината на р. Бистрица за Костур, от тук за Лерин и Билища-Корча неговото икономическо значение би било много по-голямо, ако той би бил свързан или да се свърже някога с железница. Чрез такава той полесно би се свързал, отколкото всеки друг пункт в Костурско, с гара Сурович. Само една клисура „Дауло“ препречва пътя между него и тая гара. Кога е основан градецът не може да се знае. Засега с никакви почти историч[ески] данни, с които бихме засвидетелствували датата на издигането му, не разполагаме. Но с положителност може да се каже, че той е съществувал преди още завладяването на страната от турците. Запазеното му чисто българско название „Рупища“ произнасяно и писано така от местното турско население и официалните власти, уяснява и подкрепва твърдението ни. Бъл[арските] наименования „Долца“ „Скалки“ „Гъмба“ (името на една чешма и къщата до нея) и старобългарското „Вароша“, за които стана дума по-горе и които още досущ така се произнасят от всички граждани идат също да уяснят и потвърдят тоя факт. Тая бъл[арска] номенклатура не би се наложила, ако градецът би бил построен след идването на турците, както не можа да се наложи такава в оформените отпосле махали: Пачура, Деремале, Тепемале, Тузли-мале и пр.

„Рупища“, произнасяно от бъл[арското] местно население Рупишча, а от гръцкото Хруписта, етимологически произлиза от думата „рупи“ и прибавката „ща“ каквато се среща и в други имена на села. Напр. Соища, Галища, Добролища и Чърчища и др. Терминът рупа (ропа) както и думите дол и скала, от които произлезли наименованията „Долца“ и „Скалки“ излезли отдавна от употреба. Изразяващите по-рано с тях понятия именуваха се сега с думите дупка, трап, стена или пишчера (бишчера). „Рупите“, „Доблени“ и „Ска̀ла“ се срещат като имена първата на местността пред входа на Одре пл[анина], осяяна с дупки, някои с по няколко метра дълбочина, втората на селото, разположено в дъното на един огромен дол, а третата на стълбата късна или подвижна. Това показва, че думите изразяващи понятията дол, рупа (дупка), скала, някога са се употребявали широко. „Рупи“ са се наричали, по всяка вероятност по-рано, пещерните отвори, („Сребрените дупки“, както сега ги нари-

ча населението), находящи се на една от скалите при „Скалки“ и от тук е получил градецът, отстоящ недалече от тях, името си „Рупи-ща“. През първите години на Възраждането някои бъл[арски] учители с цел да докажат, че названието на градеца не е и гръцко, давали му своеобразно тълкувание „рум-пущ“. Това обаче не почива на никаква научна истина, защото промяната, която стана в сложната дума рум-пущ, за да получи сегашната си форма не може да се обясни с никакви етимологични и фонетични особености.

Съществува предание, според което северно от градеца и недалече от него се е развил кръвопролитно сражение между турци и „християни“. Кръвта протекла като порой и отвлекла две човешки глави, които ги изхвърлила на кръстопътищата близо до градеца. Тук ги заровили и издигнали каменен гроб, обграден с камъни. Гробът още е запазен. Местосражението турците нарекли „газилер“ (победители) и още така се нарича. Това название и съществуването на гроба, за благосъстоянието на който се грижили местните турци, с вероятност могат да се земат за историч[ески] документи и по тях да се правят догадки и предположения дали Хрупища води своето начало отпреди или след идването на турците. Само с по-раншното още съществуване на градеца може да се обясни и да се осмисли „кръвопролитното“ сражение, за което разправя преданието и което е станало единствено за спасението или превземането му. В противен случай никаква кръв не би се ляла тук, толкова по-повече, че местосражението не се отличава с никаква стратегична стойност.

Защитниците на родното си място победени при това сражение трябва доброволно да го предали на победителите, защото не се виждат никакви следи от развалини на отбранителни стени, нито такива на здания, каквито биха последвали при превзимането му с пристъп. А това ни довежда и до заключението, че градецът не е стар, нито е бил голям и с важност в икономическо и стратегическо отношение. Той току-що бе се основал и то от българи и почнал да се съвзема и напредва. Впрочем и проучването на неговото развитие след превземането му от турците ще ни обясни, както съществуването му от по-рано, така и положението в каквото те го заварили.

При новите владетели, които се оставиха да живеят изключително върху гърба на запазеното от тяхната поголовна сеч бъл[арско] население, още отначало градецът почна да замира. Дълги години се изминаха, никакъв напредък не се забелязваше, нито бе възможно да се поеме нещо в туй отношение. Само тегилата и неволите на „раята“ се умножаваха и разнообразяваха в зависимост от нарастващите салтанати, разкошност и алчност на беговете - феодали, които станаха пълни господари на имота, дори и на живота и на честта на своите „роби“. Но на готованството, на произвола, на зулумите и разврата, както и на изпитанията и на моралния и физически гнет почна да се турва край, като на всяко зло. Събитията като следствие на тези две крайности, новите политически и социални нужди, заставиха всесилните и всевластните владете-

ли да поотстъпват от предишните си здрави позиции. Настъпваха по-благоприятни дни за роба, па и за простата турска маса, която в края на краищата се видя и тя икономически заробена. Това обстоятелство смекчи владетелските отношения на мнозинството от турското население спрямо християнското и ги направи по човешки. И едното и другото, свързани негласно от общата участ, почнаха да се издигат материално за сметка на своите поробители, които било от страх поради несигурността на държавното положение, било за покриване извънредно големите разходи, почнаха да продават части от огромните си имоти. От този момент градецът взе да надмогва и да напредва икономически. Скоро той заприличал на село и потънал в нечистотии, почна да нараства и благоустроява. Сравнително по-голямата сигурност на имота, живота и честта въведена в него, благодарение новите порядки на държавата, привлече вниманието на по-имотните из селата, дето още безнаказано продължавало да се вършат всякакви зулуми, грабежи и своеволия. Много християнски семейства се заселиха и настаниха тук, особено от влашките села Грамос, Денско, Самарина, Фрашари и Писодери. Така гр[ад] Хрупища от чисто българско някога селище, после турско-българско, доби общонационален колорит на няколко народности: турска, българска, влашка и гръцка, за влиянието на чиито култури една на друга говорихме по-горе. Икономическият му подем бе привлякло на постоянно местожителство и няколко цигански семейства християни и мохамедани.

Китният градец с триъгълнообразна форма, още след, като останал незасегнат от произволите през тъмното робство, през революционното време и през двете войни - Балк[анската] и Общоевропейската, не бе щастлив да играе ролята от бълг[арска] страна на пограничен важен пункт между автономна М[акедони]я и Гърция, а имал нещастieto да изнемогва под чуждо иго, да изпита зулумите и своеволията, на нови деребейци и убийци още по-ужасни, по кръвопиещи и по-опасни от предишните. Но колелото се върти. Дошло време и новите окови да се строят и българската паланка да се радва на чиста национ[ална] свобода, приемайки предназначението си - пограничен градец - определено от историческото и геогр[афското] му положение.

От придошлите, останалите без земя предали се на занаяти. Първи властите от с. Писодери са станали бакали, кръчмари, ханджии и пр. Занаятите се развивали с една упорита настойчивост, въпреки още непълната сигурност и свобода за упражняването им. На три пъти с умишлена злонамереност, била опожарена чаршията и много пъти обирана. Но закрепналите материално стопани, въпреки тези огромни загуби, построиха си масивни дюкяни и тъй туриха край на злото. С това пък се благоустрои и без това великолепно пазарище. Да напредне градецът в икономическо и благоустройствено отношение спомогнал е и преби[ва]щият тук много години полк войска. Офицерите, освен пряката длъжност да пазят спокойствието на страната, косвено се грижи-

ли за благоустройството на градеца. По тяхното давление павираха се главните улици, устройват се шадраван сред центъра на града, казарма и военна болница и градска градина вън от него.

Земеделieto, предоставено предимно на турци и на голямата част от българите, съставя главният поминък на населението от градеца. Но то не удовлетворява нуждите на земеделците напълно като недостатъчно и малоимотни в мнозинството си. Скотовъдството е слабо развито. Няколко влашки семейства, така наречените „челници“, отглеждат по няколко хиляди овце и по 50-100 глави коне. Българите почнали да си пробиват път и в занаятите, привилегия по-рано на власите и няколкото гръцки и погърчени семейства. Те главно се поминуват със странствуване като градинари и воденичари. Напоследък под натиска на увеличаващите се нужди тоя тежък български поминък прегърнаха и другите народности. И големите печалби в Америка съблазниха ги. Зан[а]тите, както и странствуването не направиха от упражняващите ги крупни търговци. Търговия на едро не можа да се развие. Беговете всичко шест семейства и агите едва ли не изпаднаха до просешка тояга. Само запазените титли, конаци и [х]ареми, за времето си дворци, напомнват някогашния блясък и величие на дедите и прадедите им. За индустрия и използване водни и моторни сили ни дума може да се каже. Още си служат със стари земедел[ски] оръдия и сечива. Напоследък почна да се набавят веялки.

Забележителностите вътре в градеца-това са беговските и агаларските[х]ареми и конаци, някои от новопостроените къщи и дюкяни, новите сгради на гръцкото и влашко училище и новата влашка черква. Последната не учудва зрителя със своята форма „кораб“, а с големината си, особено със своята спретнатост във вътрешността ѝ. Тя удивлява най-много със своята „зография“ представляваща богата комбинация на източно и западно живописова, не и последната дума на това изкуство. Прецизността на иконостаса се увеличава с една фина и красива резба, представляваща лозови пръчки с листата и грозде. Влашкото учил[ищно] помещение, доста голямо и масивно здание, но ненагодно според съвременните изисквания на училищните нужди. Гръцкото представлява по-сложна и по-модерна архитектурна постройка. То учудва и със своята монументалност. Помещенията, по-раншни жилища, на бъл[гарското] училище и параклис се отличават със своята скромна постройка. Но по своята история, по-своето предназначение и цел, по духа, който те развиваха и пръскаха стоят несравнено по-горе от тия на другите инородци. По това ще се повърнем. Заслужава за отбелязване старото здание, построено от някой си Пачура, влах по народност в махалата със същото име. Запазена е само 1/3 от цялото здание, при все това тя удивлява и сега със своята огромност. Цялото здание заемало един малък квартал. Върху развалините му са построени 2 големи сгради и голяма част от тях служат за дворове.

Обезформена и поправяна останалата част изгубила почти съвсем пре-

дишния си външен и вътрешен изглед. По фината дограмаджийска изработка на таваните, по прецизната резба върху някои от тях, по изящните фрески, запазени в няколко от многото още стаи, и по обширните подземия, може да се каже, че това огромно монументално здание за времето представлявало по архитектурна конструкция единственото по рода си, а стопанинът му най-богатият в страната.

Едно предание разправя за баснословното му богатство следното: една вечер негов служащ се връща с мулетата от паша около месността „Арминор“ и му подава златни плочи за подкови на добитъка. Пачура още същата нощ със служащия си отива при откритата хазна да земат още подкови за мулетата. Откривачът, невежа, макар и да не знаел цената на „подковите“, господарят му обаче, боейки се да не го издаде, убива го. Издигнал той поменатото здание, накупил с хилядници овце, прочул се, със своето богатство. Неговата слава стигнала и до ушите на царя, който заповядал да се яви при него на обяснение за източника на неговите богатства и по оплакванията против някои негови своеволия. Явил се при султана, оправдал се и посъветвал го да разхвърли данък по овцете. Оттогава остана данъка беглик.

Заслужава благосклонното внимание на читателите и старата джамия издигната на най-високото място в центъра на града. Тя по своята солидна архитектурна постройка е първата в цялата околия. Според предание тя заема мястото на разрушената от турците църква „Св. Петка“. Затова и от началото при построяването на минарето, то падало и докато не задържаха иконата на светицата в джамията и не палиха пред нея кандило, минарето не могло да се задържи.

Околността на Хрупища е богата със забележителности. Северно и не-далече от него на едно протежение от около 1,5 км. на дълж и 1 км на шир край левия бряг на р. Бистрица срещат се развалини на някогашен цветущ град. От преди 60 години насам откриха се в заемащата от последния площ следните находки:

1. Едно изображение на малко свинче със златен кордон, намерено от Доро в нивата на Ади бей при местността „Калето“. Хитрият му приятел цинцинаринът Николаки Агоча откупва го на нищожна цена и го продава прескъпо в Солун.

2. В същата нива Гиро Щеръв намерил изображение на конче.

3. Тук се откриха хубаво издялани четвъртити камени блокове и една плоча написана. Последната прибра Щеръо Миновски, покойник, в къщи, отдето турци я задигнали за джамията. Какви букви носил надписът остана неизвестно.

4. В местността „Газилер“ на Селимбегова нива, използвана от Яни Драшков се откри гробница. Заговори се тогава, че тя била се показала и по-рано, но откривачът замълчал. По постройката тя не представлявала особеност. На

вратата бе изправена една каменна плоча грубо издялана и без надпис. Намериха се човешки останки и прости пръстени съдове. Скромната обстановка на гробницата, явствува, че тя била построена от бедно семейство. Какво е намерено в нея при първото откриване не се узнало.

5. Муста бей в своята нива при местността „Паравела“ открил случайно изба, послана с издялани каменни блокове дълги до метър и половина. По тях никакъв надпис не се оказа.

6. Джалил бей, който проявявал по-голям интерес от всеки друг, на една от своите ниви намерил камък, прибрал го и повикал градските учители, между които и Г.Христов, дано се открие надписа върху него. Той бе написан с монограми от латински букви, някои изтрпiti от времето. Повече не можеше да се отгатне.

Коста Янулов, покойник разправял на Кирязо Шкуртов, когато стигнали до долината „Арминор“ на пътя за Костур, че там се издигали дворците на българските князе, а в местността „Сопо“ зданията за хазната. Наистина в дъното на долината, оросявана с бистрата и хладна вода на няколко извора, са запазени основите от хоросан, а по бреговете и остатъци от крепост. Бърдото северно от нея се нарича от градското население „Кълето“ (Крепостта).

Покойният бъл[арски] свещ[еник] Христо от с. Желин, ефимерия⁷³ в Хрупища разправял, че чул в гр[ъцката] Митрополия в Костур, дето прислужвал като дете, двама дошли италианци да питат гръцкия Владика де се намира „Сопо“. Там се криели големи богатства. Тая дивна и удивително красива местност отатък р. Бистрица в продължението на античния град е усеяна с равалини⁷⁴.

Проявяването[на] по-голям интерес към изучаването на Хрупищката околност в археологично отношение на времето би ни довело до узнаването и на други още открити находки, би ни дало повече подробни точни сведения и обяснения за описаните по-горе такива, както за тяхната големина, форма и веществото им, така за изработката и орнаментиката им. Но, за голямо съжаление, малката и млада местна интелигенция, лишена от опитност и от по-широк простор, обхващащ всичко нужно за изучаване на страната във всяко отношение с научна цел, и главно ангажирана всецяло с национ[алното] просветно и революц[ионно] дело за тяхното разпространение, преуспяване и заздравяване, нямала моралната и физическа възможност да се занимава с друго, освен с възложената тежка историческа длъжност. Па и нищо наоколо не напомнуващо на младия учител, не го подтикваше, не възбуждаше у него интерес към археологични разкрития и други научни разучвания на родината си. Невежествените местни маси, турските власти и гръцките интелигенция и духовенство, които гледали с предубеждение и подозрение на всяко неговото начинание го обезсърчавали, дори и заплашвали.

Описаните обаче по-горе находки, макар непълни и неточни, следите на много места от развалини на някогашни здраво изградени здания и крепо-

сти, както и намерението на гр[ъцкото] правителство да предприеме разкопки, говорят за голямата археологична стойност на Хрупищката околност и откритите в нея находки, ще дадат един ценен принос за историята на Македония. Прочее по важността и значението на тоя въпрос имат думата нашите учени, археолози, етници⁷⁵, географи и др.

Национално и черк[овно] уч[ебно] дело. Първите подбудители радетели.

Дванадесет години, след появата на първите национални льчи в Костурско, откри се в неговия географски и административен център - Костур, бълг[арско] училище. Следващата, 1883 година основа се в тоя чужд за българщината град, в това гнездо на всеилен и зловреден за нейното осъществяване елинизъм първата бълг[арска], черк[овно]-уч[илищна] община. Трябваше да се създаде и една обща база, едно общо ръководно тяло за цялата околия, за да може национ[алното] дело да влезе в своя нормален исторически път и да тръгне по определена и правилна насока. Макар и притискани непрекъснато от закрепналия в окол[ийския] център гърцизъм, тези две народни огнища-училището-прогимназия с пансион при него и общината сполучиха да изпълняват бавно и сигурно много по-голямата и много по-важната част от възложената им историческа мисия - националното Възраждане на бълг[арското] население в Костурско и затвърдяване на черк[овно]-учил[ищното] му дело. Още същата година се откриха бълг[арски] училища в няколко села из околията, между които и в Хрупища.

Първите граждани, които ознаменуват датата 15 септем[ври] 1883 година с възприемането националната идея, и турването основата в градеца на българско скулѝ⁷⁶ са братията Кирязо и Димитър Сикавичовски, Янко Кръстев, братя Типо и Ицо Янакиевци, Яни Драшка и Никола Шкоев. По-после изпъкнаха като техни помощници и продължители на народното дело, братията Димитър и Яни х.Паскалеви (Калюгерчината), Динето В.Кираджията, братя Янки и Никола Димитровци (Сикавичовци), Дино Типов и свещ[еник] Христо Димитров. Всичките тия радетели на българщината в Хрупища с една твърда и непоколебима воля, с пълно национално съзнание даваха израз на своите народни чувства и с една чиличена устойчивост отстояваха своите национални свободи и черковно-уч[илищни] права от домогванията на добре организираната и силна гр[ъцка] пропаганда. Те се грижеха не само да затвърдят своето дело, но и упорито се стремяха да го разпространят и между съгражданите си българи, подпомагайки го морално и материално. Едва ли не бяха те единствените източници на тези две средства - моралната и материалната подкрепа за постигането поставената от тях цел - пълното възтържествуване на българщината в градеца им.

Голям тласък на напред се даде на народното движение в градеца през

1890 г. когато влезе в редовете на борбата братята Георги и Васил Бабулеви. По тактични съображения обявили се за българи както и по-рано черкуваха се в гръцката църква, върху която както и върху гр[ъцкото] училищно помещение имаха право на свои дялове. Но за да използват един ден това право, би трябвало да имат законна база върху която да основават своя иск. Далновидният и практичен ум на Георги Бабулев, измислил начин за сдобиване на такава база. Той предлага на първенците българи да поискат съгласието на гр[ъцката] градска ефория⁷⁷ за построяване до църквата здание за пазене тленните останки на умрелите и за издигане още един етаж на училищното помещение и да внесат, ако стане нужда по-внушителни суми доброволни пожертвования. Така те ще бъдат записани и подписани в протоколите съставени за целта и черковния кодекс⁷⁸. С тези два документа биха могли да провявят един ден претенции на владетели над българските светини наравно със съгражданите си гърци. Последните обаче предугадили замисъла им и не дали съгласието, макар да се чувствувала голяма нужда от тези две сгради - коскарницата (костница) и разширението на уч[илищното] здание.

Но българите използваша отхвърлянето от гърците на предложението, което се предвиждаше в плана, като предлог и повод за отцепване от Патриаршията и припознаване на бъл[арската] Екзархия. Това се налагаше, защото национ[алният] въпрос назрял, чакаше окончателно разрешение. Новото положение не можеше да се затвърди и стабилизира, ако не се постави на самостоятелна нога. От този момент борбата между двете враждуващи страни се изостри още повече. Гърците не можеха да знаят по-рано същността на бъл[арското] на[ционално] раз[движване]. Смятаха го за несериозно дело на 3-4 недоволни честолюбци, подкупени от бъл[арската] пропаганда, с която лесно ще се разправят. Но когато българщината се оформи, когато начело на нейното движение застанаха и бр[атя] Бабулеви, хора способни за обществена борба и със силно влияние, поради тяхната честност, набожност и заможност, тогава те не можеха да не видят грозната опасност, каквато представляваше тя за елинизма. Последният в своята самозащита, прибегна до всички инсинуативни и провокаторски средства каквито гръцката душа и гр[ъцкото] въображение могат да измислят само и само да повалят сериозния си противник-бъл[арското] на[ционално] дело. До въбесяване довеждаше гърците и обстоятелството, че веднъж закрепнала българщината в Хрупища, той ставаше център на бъл[арската] пропаганда за цялото Хрупишко. Тази двойна опасност за гърцизма в града и околните селища трябваше на всяка цена да се премахне. Те самозабравили се, отидоха до там щото поискаха да отнемат живота на виновниците за елинското зло, особено на Георги Бабулев, който се отличи като истински водач на бъл[арското] на[ционално] движение със своята опитност, със своето умение, със своето тактично постъпване и със своята морална и материална пожертвователност. Решават да погубят този „голям враг“ за елинизма не само в Хрупища, но и цялата страна. За да постигнат

злонамерената си цел, постъпка, достойна само за изродените чада на славната някогаш Елада, гърците използваша лошото настроение на слабохарактерния Селим бей спрямо големия българин, изникнало поради спечелването по законодателен ред на делото, повдигнато от последния против първия. На [...] май 1900 г. скромният, кроткият и тих човечец, неподозиращ и недопускащ да се намери зла човешка ръка, която да му отнеме живота, на пътя от Хрупища за Костур до Черната планина падна мъртъв, пронизан смъртоносно от 3 вражески куршума. Гърците, които не можаха със своите лъжесвидетелствувания да оправдаят своето всецяло преданно тям, своенравно, лековерно и лекомислено протеже Селим бей пред турското правосъдие, което здраво пипна злодееца и го осъди на 15 год. строг тъмничен затвор, ликуваха и тържествуваха, надявайки се, че с другарите му, върху които грозното убийство ще всее униние и смут лесно ще се разправят. Но надеждата на интелектуалните убийци не се оправда. Съзаклятничеството им и неговата първа жертва не сплашиха българите, които с общи усилия замениха непрежалимата и тежка загуба и подтикнаха на напред по духа и примера на покойния народното дело, развитието на което непосредствено излагаме по-доле.

Назначеният за пръв път бълг[арски] учител, Апостол Калоянов от с. Загоричане, със средно образование, откри бълг[арско] училище в Хрупища в едно отделение от хана на Димитър Арг. Сикавичовски определено за тая цел от по-рано. Младият учител, изпълнен с жизнена енергия и жажда за народно-полезна работа, присърце и с пълно съзнание за своята мисия заработи и даде в края на първата учебна година, неочаквани резултати. Българите, тържествуващи останаха предоволни от отговорите на своите рожби, а присъстващите в изпита гърци - изненадани, защото те никога не са виждали да даде такъв успех, гръцкото училище. Дребничкият, нисичък, с невнушителна външност, при това куц от левия крак и заслужаващ поради тези си телесни недостатъци тяхното презрение и съмнение за своята способност, първият бълг[арски] учител ги удиви още и с [из]вънучилищната си дейност. Владеющ добре турски и гръцки говор, и опитността да се бори, той смело и успешно ръководеше и защитаваше пред гърци и турци правата и законната кауза на българите. Никой противник не можеше да спори с него по национални въпроси, злостата на деня тогава. Така той си проби път между населението в града и спечели симпатиите и уважението не само на българите, но и на инородците, а омразата и страхът от него на гърците. Те употребиха всичко за да го отстранят. След двегодишното му училище⁸⁰ турската власт под предлог, че българите нямат „русидие“ (позволително за откриване, бълг[арско] училище) закриват го, и отстраняват учителя, като неблагонадежден за държавата, за да дойде след година с по-голям запас от морални и физически сили, но невменяем враг за гърците и мютебер⁸¹ за турците. Черк[овно]-уч[илищната] община в Костур назначава за учител вм. него [...] Кондов от гр. Прилеп. Училището се помести в едно от новите здания на Емер Ефенди, за по-голямо удобство и за

запазването му, разчитайки на влиянието на заможния стопанин. Но властта след месец закрива го. Идната година откри се пак в едно от помещенията на Кирязо Арг. Сикавичовски. Тук то ръководено от Ап. Калоянов, просъществува до 1890-1892 уч. год. необезпокоявано от никого, тъй като то се снабди с нужното позволително. За следната уч[ебна] година бълг[арското] училище се помести в собствено здание, купено му от братя Бабулеви със собствени средства и подарено. Стана нужда и от учителка. Същата година назначи се такава и прибра момичетата в същото здание [в] долния етаж. Според тогавашните разбирания и по примера на гърците, не можеха да се слеят двете училища: мъжкото и девическото. Това положение се запази до 1904 год., през която се слеха наедно и се реши откриването при него на прогимназия. За главен учител бе назначен Григор п. Стоянов от с. Стояково, Солунско. Под умното му ръководство училището доби завидно положение. Когато Екзархията с едно нареждане от 1910 година възложи издръжката на класните училища, дето ги има върху черк[овно]-уч[илищните] настоятелства, българите хрупищани решават да не закрият класовете, и с готовност се отзоваваха със своята внушителна лепта, за да попълнят големия недостиг от пангаря по издръжката им. Ето един случай, при който можело да се изпита, доколко е силно националното съзнание на българина-хрупищанец, доколко той е родолюбив, ученолюбив, и пожертвувателен. Но новите „освободители“ осуетиха тоя опит. Те след приключването на учебната година, 24/IV.1913., с един замах туриха край на българщината в Хрупища. Как извършиха гърците това всичко злодеяние и как посрещнаха българите унищожението (разбиването) на своите идеали, на своите мечти, на своите възжелания и копнежи ще видим допъл[нително].

Отхвърлянето ведомството на Патриаршията от българите хрупищани и минаването им в лоното на св.Екзархия, по посочения по-горе начин стана през 1892 год. По законен ред те изискваха от надлежните власти правото да се черкуват поред в градските черкви или в едната от тях, но многократните им постъпки, придружени с големи морални усилия и материални жертви не се взимаха под внимание. Гърци и турските власти, съюзени сякаш с цел да спрат поне разширението и напредъка на българщината в Хрупища, не даваха по никой начин да се разреши така щастливо за екзархийците подигнатия от тях въпрос. Първите правиха опит при всеки смъртен случай да им отнемат правото да погребват останките на умрелите „схизматици“ в общите гробища. Съюзниците им, турските власти, биха сторили това с удоволствие, ако някак можело да се мине без вечните жилища на хората. Българите най-после, излизат [из] нетърпение. За да се сдобият със свой дом за молитва прибегват до следното нелегално средство. На 14/XI.1901 год. предварително нагласено, начело с доблестния свещеник Христо Димитров служат в църквата „Св. Никола“, находяща се вън от града. Недовършили още литургията, най-фанатизираните гърци и [по]гърчени власи начело със свещениците им поп Качо и поп Янаки, първият грък по произход, вторият - влах пристигат, едва ли не

побеснели. Опитът им да влязат в черквата и прекратят литургията се осуети. Черкуващите се българки хванаха входовете и не ги допуснаха. Дойде се до побой. Мнозина от нападателите и свещениците били бити от жените и от мъжете зад тях. Кой знае какво би станало, и до каква степен би се разразила разпратата, ако жените не се поставяха сред двете страни, толкоз много бяха разярани нападателите и отбранителите. Това положение трая около един час, докато местната власт влезе в ролята си. Борбата не престана, от ръкопашна тя се изроди на словестна. След един час пристигна и каймакамина от Костур, с джандарми и едно отделение войска. Гърците представили работата за много сериозна: българите въоръжени с пушки, бомби и начело с преоблечена комита превзели църквата. Около обяд след щателен обиск и претърсване на черк[овните] здания за оръжие и бомби, бяха освободени обсадените. Жените бяха претърсени от ханъмка, доведена за тая цел на местопроизшествието.

И тая бълг[аро]-гр[ъцка] разпра, като средство за добиване право да наследят екзархистите едната от двете черкви остана безрезултатна. Отидоха на вятъра 70 лири турски, събрани от волни пожертвувания, дано със значителни бакшиши да се уредял въпросът. Но последният оставаше висящ по две съображения: да не се прекрати изворът на подаръците и враждата между „гяурите“.

Горният епизод, венец на няколкогодишната борба на българите в Хрупища за извоюване право на собствен дом за молитва, остава един славен спомен в развитието на черковно-учил[ищното] дело в Хрупища, особено за жените Василица Бабулева, Тимьовица Мильовска, Яновица Драшкова и Добра Христова, които се отличиха при отблъскването на нападенията от гърците. Първите две, предвидили, че работата ще дойде до побой, зеха със себе си по един тълчок⁸³ и с тях махаха по гърбовете на нападателите. Дадени от тях под съд за побой и четирите бяха осъдени на една седмица затвор, който излежаха в Архиеп[рейското] наместничество в Костур.

Тоя неуспех не отчая екзархистите. Те продължаваха да търсят своето право на черкуване със същите усилия и настойчивост, както и по-рано. Въстанието през 1903 год. и настъпилата след него временна за българщината изобщо реакция, преустанови борбата, за да избухне в началото на 1908 год. с още по-голяма сила и въодушевление, тоя път обаче с положителни резултати.

Българите хрупищани, разбрали, че турската власт няма да разреши злободневния и трънлив въпрос- да се черкуват в една от градските черкви или да им позволи да си построят ново здание за черква, решават го сами, като я поставят пред свършен факт. На [...] ⁸⁴1905 г. откриват параклис в нагоденото от покойния Г.Бабулев за тая цел училищно здание. Местната власт, уведомена за станалото на няколко пъти се опита да запечати „светинята“, но жените с риск дори на живота си не й дадоха възможност да изпълни тя намеренията

си. В саморазправата с полицията се отличиха Тимьовица Мильовска, Шап. Балючева, Кираца Донева, Тана п.Димова и Спасовица Радилужка. После-дваха постъпки за признаване на параклиса и узаконяването му. Мюдюрината представи сериозността на новото положение на по-горната надлежна власт, дето най-после окончателно се разреши в полза на борещите се, въпросът. Така се допълни една голяма и необходима празнина, спяваща правилния ход на национ[ално-освободителното] дело в градеца. Тоя повелителен успех, откриването, както видохме по-горе, на прогимназия при основното училище, и на Арх[иерейското] н[аместниче]ство същата година поставиха черк[овното] и уч[ебно] дело на съвсем здрави основи, за да рухнат моментално през 1913 год. под новото робство, още по-ужасно и по-тежко от турското.

През цялото време на безцърковнието българите екзархисти се черкуваха със свой свещеник и певец в новопостроената църква на власите, без да се ползват от пангаря⁸⁵ и без да се мешат те, във вътрешната наредба и управата на храма „Аръмънит“. Власите и българите, еднакво почти онеправдани, винаги си съчувстваха и взаимно помагаха, колчем станеше нужда. По взаимно-близкостта им ще ни се даде случай и на друго място да говорим.

Редът, дисциплината, успехът в училището, както и финансирането му не отговаряха напълно на учил[ищните] изисквания, налагани от времето, по причини, които ще изложим, когато опишем вървежа и развитието на уч[ебното] дело в Хрупишко изобщо. Особено очебиющо изпъкнаха учил[ищните] недъзи от началото до 1904 год. Но бъл[гарското] училище стоеше всякога по-горе във всяко отношение в сравнение с училищата на инородците, дори и с това на аръмните, в което бе въведена новата метода на преподаване. То се финансираше и по-добре, макар, издръжката му да се състоеше само от доброволни пожертвувания, събирани чрез подписка, и честитяване именни дни, сватби, нова година и други семейни тържествени случаи. Благодарение на тази преко силите пожертвувателност на българите-хрупищани, от която голяма част отиваше по непредвидени разходи, можеше всякога щом станеше нужда да се набавя нова покъщнина, да се поправя и нагажда, според новите изисквания старата такава и училищ[ните] помещения, да се доставят пособия - фрабеловите дарове, всички необходими карти, картини по свещ[ената] и естествената история, физич[ни] и хим[ични] уреди и пр. Финансирането на училището зависеше главно от умението на учителя да изтръгва лептата на бъл[гарския] екзархист, който никогаш не отказваше помощта си, щом се увери, че трябва да се отпусне такава. Най-големи дарители обаче се оказаха бр[атя] Бабулеви. Те винаги се отзоваваха с най-крупни дарения. Освен зданието, купено със свои средства, в широкия му двор, който отпосле се разширил още повече със закупуването на едно съседно здание, те построиха също на свои средства, жилищни помещения за 4 семейства. Така създадоха

един малък приход за училището. Едно от тия здания, както видохме по-горе се преобърна на параклис, който по вътрешната си наредба не отстъпваше по нищо на една същинска църква.

Отбеляза се по-горе, че черк[овно]-уч[ебното] дело напоследък стигна до точката на своето пълно развитие, но нацио[налното] дело не постигна своята цел. От 250 български семейства около 100 припознаха своята народност и минаха под ведомството на св[етата] Екзархия, останалите продължаваха да тънат в тинята на елинизма. Гърците сполучиха да им внушат един религиозен страх, че с напущането на Патриаршията, своя баща⁸⁶ и Мегали еклисия⁸⁷, излизат вън от християнството. А това е голямо светотатство, неупростим грях за простодушния, консервативния и мъчноподатливия към всяко ново движение българин. Не успяха обаче да създадат от него върл гъркоманин. Българите патриаршисти през всичкото време на борбата между гърците и сънародниците им екзархисти пазиха строг неутралитет. Много гъркомански семейства съчувствуваха и не отказваха на родните си братя поисканата им от тях парична помощ, но нямаха воля да се откажат и да прегърнат своето. 1). Кузма п.Димитри, 2) Кузма Чича-албанец от с. Бистри Куки и българина д-р Михал Типади от с. Песяк; Начело на борбата от гърцката страна се поставиха погърчените българи от запустялото село Сойща - поп Динкови и Наско погърчените власи от Клисудере свещ[еник] Янаки и брата му; гърците от с. Богатско бр[атя] Карагеоргиеви, Цули, свещ[еник] Коче и др.

Подозрителното държане на градското турско население и власт, което по-късно се изрази на явно преследване на българите екзархисти, косвено поддържаше гъркоманството. За него държаха главно жените и старците, против волята и желанията на които младите не се обявяваха по силата на установените разбирания, по повинуванието⁸⁸ към тях, макар те да разбираха де им е мястото.

Революционно дело

И по него българите-хрупищани не останаха назад от сънародниците си из околията. Още от 1885 година то почна да става достояние на някои от тях. Но освободителното дело се прояви и се постави в здрава почва през уч[ебната] 1898/9 година от младия, енергичен и самоотвержен учител Кузма Стефов от с. Загоричени свършил гимназията в Солун преди 2 год., който заедно с Димитър Ив. Марков, бяха определени за ръководители в Хрупишко. Наредиха се под революционното знаме гореспоменатите ратници на нац[ионалното] дело, които изнесоха главно на гърба си нейните тяжести. Революционизираха се и власи, между които Христо Семерджията, Михо Ставрев, Ташко Терзията и Кузма Цици. Последните два[ма] минаха по-късно на страната на андартите като гъркомани.

Кузма Стефов остана да учителствува в Хрупища и следната учебна година да продължи и да разшири започнатото от него, колкото трудно толкова и опасно дело, заедно с юначната си колежка, Василка Иванова от гр. Битоля, посветена от него в голямата революционна тайна. Той не можа да довърши възложената му мисия. През май 1901 год. след убийството на Нуредин ага от село Св. Неделя от рода на Юмеровци помаци, най-голям зулумджия изродник и дербей в цялата околия, бил заловен и арестуван като съучастник в това убийство, което станало на 7 май същата година и на същото място. дето бе убит Г. Бабулев преди една година от зета му Селим бей и което ще опишем на друго място. Когато през септември 1901 год. Кузма Стефов заедно с Павел Христов, районният ръководител на революционното дело в Костур, от Корча едно запитие ги карал в тоя град за следствие по Иванчовата афера, той сполучил да избяга, другарят му заловен, влезе в четата като ръководител заедно с П. Кляшев на Пополоколския революционен пункт. На 11-12/II.1902 год. прибират се в село Шестеово. Кузо посети бившата си колежка, сега и годеница Василка Иванова, назначена тук по негово желание. Открита за пръв път в Костурско четата от турската джандърмерия, бе нападената на излизане от селото. Кузо тежко ранен, връща се пак при годеницата си и двамата се застрелват. Така загинаха две влюбени и идеално предани на освободителното дело души.

Убийството на Нуредин ага разкри на турците съществуването на тайната революционна организация и предателството на Иванчо, бивш четник уясни нейната сила, нейните размери и нейната широка дейност. Дотогава съмнявали са се в дигането глава на гяурите. Убийствата над турци злодейци ги отдавали пак на турци, големи лични врагове на убитите. Сам Нуредин Ефенди пристигнал в Хрупища тежко ранен, посочил като негови убийци беговете Муста бей и Джамил бей от същия град, стопани на чифлика Маняк, отдето четата се поддържаше, за да извърши фаталното убийство. Писмото, с което Павел Христов съобщаваше на войводата Петров за връщането на Нуредин от Костур в Хрупища, запазено в гуната на четника Григор Вангелов от с. Шестеово, попаднало в ръцете на турската потеря, разкри истинските убийци и характера на убийството. Така подозренията на турците върху съществуването на някаква революционна организация, стана действителност.

Новото положение, настъпило след горните организационни разкрития налагало и нов начин и нова тактика на действие докато турците позабравят и се предадат на своя ориенталски кеф.

Идната година за учител в Хрупища се назначи Г. Христов от същия град. Той продължи делото успешно. Неговият тих и благ характер, неговата скромност и съобразително маневриране и стратегия, маскираха неговата плодотворна революционна дейност. За да не го издаде отсъствието му от градеца, и за да не остане надире училищната му работа и на която всецяло бе предаден,

той нощно време отивал по селата, било по агитация, било за среща с чета за уреждане на някои въпроси, като откриване канал за доставяне пушки или за изпращане зад граница на „фарарите“ (нелегалните) обявилили се за такива поради предателството на Иванчо. Сутринта рано се вмъкваше в града незабелязан от никого и заемаше длъжността си. Това вършеше почти всяка седмица. Често пъти той изпълняваше сам и куриерска длъжност, когато тя се касаеше за важна работа.

Стана нужда да отсъствува от града няколко дена. Това го издаде. Местната власт проследи движението и по предателство установи отиването му в Нестрам на 7 юли 1902 година за среща с В. Чакаларов и придружаващата го Митревлашка чета и отпук заедно с нея в Костенарията. Към края на същия месец властта пипва го и го тиква в затвора, без да подозира, че движението му е предадено от Хариз и Христо Чалакан гр[ъцки] учители, българи по народност посветени в делото по-рано, с които заедно с покойния П. Ризов бълг[арски] учител се срещнал в селото им с цел последният да приеме четата в къщата си, отдето да се подкачи организирането на населението. И двамата отказаха прием и всяко съдействие на четата под предлог, че не е съгласен да я приеме баща му в къщи и че хората са изплашени поради денското явяване на революционерите в Горната махала. Тоя фатален за селото и за организацията факт, се наложи от отказ[в]ането на П. Павлов да приеме четата в селото и от неявяването му на разбиране другия ден, 5 юли, в квартирата, в която тя се промъкна благодарение[на] четника Ризо Карабелъов от с. Нестрам, Горната махала. Постъпката на учителя и бивш секретар на селския комитет, разтурен вече, възмути Чакаларова, дотолкова, щото той решава денски да нападне в къщата му нахалника. Плачът му и умните молби на майка му смекчили гнева на неотстъпчивия при подобни случаи Чакаларов, смърлил го и му простил. Той дори освободил и заловения на улицата селски пъдарин турчин и като взел няколко души уж за подкуп, посъветвал селяните да кажат на явилата се потеря, че са били харамии. Отделението войска не отиде по дирите на неуловимата чета, завлече със себе си, около 10 души съвсем невинни хора, посочени разбира се от гъркоманите, като неблагонадеждни за елинизма. След един месец се предали на властта и П. Павлов и П. Байов, които дотогава се криеха. След като се приключи следствието, заедно с Г.Христов закараха ги в Корча, отдето на 20.II.1903 година на основание генералната амнистия се освободиха 2 дена преди насроченото за 22 същия месец последно моахкам⁸⁹ за окончателното разглеждане на делото и произнасяне присъдата.

Поради поменатите по-горе афери, изникнали едната по убийството на Нуредин ага, другата по предателството на Иванчо се повдигнаха страшни гонения против организацията от страна на т[урската] власт, която като не можа да се справи с нея направи отбой. Населението схвана новото положение, отпадналия му, незакрепнал още револ[юционен] дух се повдигна отно-

во стихийно. От неравния двубой то излезе по-обезстрашено и по-калено. Действията на рискованите акции предприети и извършени с пълен успех от четите го омаяха и ентузиазираха. Всяко съмнение в силата, непобедимостта на организацията и в постигането на гонимата от нея цел - автономията на М[акедония] изчезна. Всякой съзнателен и честен считаше за гордост влизането в нейните редове и с готовност се подсланяха под освоб[одителното] знаме.

При такъв дух заработи Ил. Биолчев в Хрупища и оттук и в околните села. Революционната мрежа значително се разшири. Генералната амнистия на затворниците, за която стана дума по-горе, още повече насърчи революционерите, виждайки в нея чуждата намеса, която до край ще на [...]ка⁹⁰ петвековния им враг. Всички се раздвижили по агитации, по покупка на оръжие с такава готовност, амбиция и въодушевление с каквито не може да се похвали и най-големият спекулант търговец. Цялото население, способно да воюва, би се въоръжило от глава до пети, в продължение на 5 месеци, които му оставали да се приготвява до въстанието, ако би имало достатъчно оръжие. Такова най-мъчно се доставяше в Хрупища. Затова и хрупичани с малки изключения останаха невооръжени и така ги завари славния ден „Илинден“.

Общата амнистия и за турците бе добре дошла. С нея те оправдаваха известно време своята пасивност по отношение организацията и некадърността си да я унищожат. Подир това велико за революционерите събитие, след което владетелите мислеха[че] ще настъпи атмосфера на задоволяване, вразумяване, предвиждано, може би от султана, те заспаха по-дълбоко, за да ги пробудят отново бомбените атентати в Солун в банка „Отоман“ и френски параход „Гвадалкивир“⁹¹. Отзвукът на трите акции, извършени от няколко предрешени и самоотвержени мак[едонски] младежи и взети от [турското] правителство за начало на по-широка революционна дейност против държавата, се отрази по всички краища на М[акедония] и Одринско. Полицията е на крак. На 24 април вечерта лови учителите. Ил. Биолчев малко преди това замина за с. Старичени за среща с П. Кляшев и Митревлаховата чета, изпратен от Г. Христов, който на връщане в градеца обърна вниманието на полицията, без да знае за намерението ѝ. Предупреден той от Яни х.Паскалев, предпазил се. Другия ден вечерта заминава за село Изглибе, дето била четата на Ив. Попов, с нея в Маняк около обед връща се в града, но предупреден, че го търсят заедно с първенците по второ нареждане от Високата порта, върнал се назад при четата. Така ръководителите в Хрупишко станаха нелегални и придружаваха районните чети Костенарската под войводството на Щ. Во [...]и⁹² и Нестрамколската под войводството на Кольо Добролитски. Подир няколко дена освободиха от затвора и първенците хрупичани. Тая обща мярка влезе отгоре с цел да осуети извършването на предполагаеми акции. Но тя не мина без вредни за държавата акции, създаде много нелегални и засили нелегалната [организация].

Хрупищани не зеха участие във въстанието по причини, които ще изложим, когато говорим за неучастието в него на цяло Хрупишко. През предвечерието на тоя сдоблимен ден на М[акедони]я, всички началници, районни ръководители и войводи в заседанието си, как да се действува и какво и къде да се извършат бомбени атентати реши се да се бомбандира и в Хрупища, хукюмата⁹³, пощата и някое друго обществено здание. Георги Христов сам пожела и се нагърби с тая тежка и опасна мисия, като възрази пред събранието, че освен него друг не може да се вмъкне в града и да произведе атентата. Мнението му било прието и той снабден с шест бомби, местно произведение се отправи за Хрупища. От Маняския Орман възвести въстанието на съгражданите си и поиска да му изпратят куриер. Такъв обаче не се яви. Другата вечер се вмъкна незабелязано в къщата на дядо си. Тук покани някои на разбиране. Явиха се поотделно Борис Бацелов и Яни х. Паскалев, на които възложи да наредят всичко за по-сполучливо извършване[на] атентата. В отговор на това надвечер получава писмо, редактирано от Бориса, с което надълго и широко искат да го убедят, че акцията[е] неуместна, ще предизвика поголовно клане на българите и като така никой не се решава да земе участие и молят да се откаже от намерението си. Освен това турците били зели строги мерки. Г. Христов през нощта напуска квартирата си, като увери дядовите си домашни, за да не се безпокоят, че ще замине за балкана, се промъкна сполучливо в къщата на Аргир Щеръов, следейки движението на засиленото вече деврие.⁹⁴ И тук покани някои от гражданите на лично разбиране, но никой не се яви. Огорчен той напусна градеца, задето се осуети изпълнението на възложената му мисия, поради нерешителността на съгражданите му да му помогнат.

Отказът им обаче не трябва да се приписва напълно на тяхното малодушие, проявено в един най-върховен момент за родината, очакваща в тоя момент от всеки неин син най-малката и най-голямата жертва за свободата ѝ, каквато може да даде всеки според силите си. Неговото обяснение трябва да се търси в психологичната им неподготвеност, в липсата на организация и план на действие, каквито всяка крупна въоръжена акция предполага и в обстоятелството, че те се намираха всред многоброен неприятел - турци и гърци, срещу който можеха да отправят само десетина пушки с по няколко патрона. Каляване за достигане до оная степен на душевно състояние, което прави революционера истински борец можеше да стане в Хрупища поради етническият му състав и топографският му характер, освен това и самото решение по съществото си не налагали непременно му изпълнение, реализирането му нямаше да произведе нужния ефект, който би оправдал напълно лошите резултати, поголовно клане на неумеющите, неподготвените и неорганизираните за самозащита българи, пръснати из многобройния си вековен враг.

И другите атентати и нападения като бомбандирането в гр. Костур, нападението на градеца Билища и на гарнизоните в Кономлади и Вишени се

осуетиха, защото общия план на действие за през време на въстанието се изработи на бърза ръка на 20/VII, през който ден се получи известието за провъзгласяването на великата за М[акедони]я дата и при възторжен екстаз, възбуден от великото дело, каквото бе за момента свободното развяване знамето на М[акедони]я. Но знаем, [че] застаналите начело на движението не приготвили от по-рано план на действие. Това опущение има лоши последствия за воденето на въстанието. Още отначало разгърнахме военните кадри, за да разкрием пред неприятеля силите си и когато той почна да настъпва, оставихме го безпрепятствено да ограбва и опожарява селата, да коли и да беззастенчиво беззащитното население, избягало по планините. Отказът на всякаква морална подкрепа и защита, обезвери и озлоби голяма част от него и по инициативата на изменниците и малодушните прибегна до общо предаване на оръжието дори и до унищожението на първите си хора. Направените нападения в дадените генерални сражения с успех срещу войската се дължат повече на случая, отколкото на предвидена стратегия и тактика. Разбира се вождовете на въстаниците лишени от военни разбирания от военна наука, не можеха да дадат нещо съвършено във военно отношение, но при един предначертан план на действие обмислен всестранно, при разсъдък несмушаван от никакви чувства би се нанесли по-сполучливи удари на неприятеля и биха се използвали по-успешно военните сили в защита селата и населението и по такъв начин биха се дали по-малко жертви. То, населението - доволно от дадената му възможна морална подкрепа при най-опасния за живота и честта момент, не би изпаднало масово до крайности.

Способните да носят оръжие и да манипулират с него хрупищани не последваха въстаналите си сънародници и затова те не бяха подготвени. Само двама Яни х. Паскалев и Борис Бацелов се наредиха под разветото знаме. Първенците българи и подозрените в комитаджилък не минаха лесно бурята. Бяха изтезавани, заплашвани, че ще бъдат погубени и изнудвани за пари, за пушки и др. За да ги обезвредят, арестуваха ги. Предадоха се три пушки, двете доброволно, само със заплашване, третата след като биха притежателя й Кузо Драшков на три пъти до безсъзнание. Той би отървал оръжието си, ако кметът гъркоман и посветен на делото лично пред него не го посочваше на побойниците му. Останалите пушки запазили се, било че турците не знаели положително, било с откуп. Всички по-заможни българи[от] Хрупища бяха изнудени за пари, търсеха им пушки заплашвайки ги. Най-много оскубан бе кроткият В.Бабулев, който току-що излезал от затвора в Корча, обвинен и осъден на 3 години като съучастник в убийството на Нуредин ага.

Хрупищаните екзархисти дадоха втората жертва в лицето на видния деец и национален[ен] радетел съгражданин Янко Кръстев. Той винаги сериозен и решителен в борбата с гърците и пред турците и в тоя момент, най-опасен за съществуването на българите, не преклони глава пред всесилните и съюзени

врагове. [Той] се опълчи против своеволията на няколко башибозуци. По повод на това арестуват го и го изпращат в Костур, уж са го потърсили от там. По пътя до „Бабулов гроб“ най-зверски бе промушен. Няколко решителни жени между които и Яновица Драшкова прибрали останките му и ги погребяха.

Такава бе участва на двамата първенци българи Г. Бабулев и Янко Кръстев да паднат убити на едно и също място от турско оръжие с интелектуалното участие на гърците. Съдбата ги прибра и след смъртта им на едно място, което те оросиха и ознаменуваха с буйната си и свята кръв и на което признателното поколение би издигнало паметник. Но, уви! Там днес, ни следа остана от тяхните гробове, както не остана такава от гробовете на хилядници български синове паднали из Македонските и Тракийски равнини, долини и планини за свободата на М[акедони]я и Тракия. Остана само един зловец спомен за техните близки и техните братя прокудени от родна земя и останали там, за да изпитат ужасите под още по-тежко робство.

Арестуваните В.Бабулев, Кирязо Арг. Сикавичовски, домазетът⁹⁵ му Дим[итър] х.Паскалев (Калюгеро) внуковете му по брат-братя] Янаки и Никола Димитрови, Яни Драшков, Ник. Шкоев, Дино Типов, Кост.В. Кираджията, и Зисо Аргиров, чиято съдба не можеше да се предвиди откараха в Костур в затвора, дете всеки час очакваха смъртта си. Зисо задържан повече от лична омраза поради нецензурния му език, отколкото като българин, какъвто не е бил постоянен, след сражението на една въстан[ическа] чета начело с Чакаларов и П. Кляшев над с. Апоскеп при местността Дулите и Ковачо, бил изведен заедно с други арестанти, между които и братът на прочутия войвода Н. Андреев Мокренски (Алай бей), за да го погубят с тях в местосражението над с. Апоскеп. Словоохотливият Зисо сполучи да омагьосва своите джелати, които му простиha живота, а другарите му до един избиха с една нечувана жестокост и мъст, предизвикани от многото и скъпи жертви що дали в това сражение.

Гърците, които чрез своите представители никога не преставаха да коваха пред турците съгражданите си българи, в момента на най-голяма за живота им опасност, влязоха по стар навик, в истинската си роля и наливайки газ в огъня, разпалваха възбуждения фанатизъм още по-далече, та дано сполучат да унищожат опасната за спокойното съществуване на съюзниците българщина и върху нейните развалини и пепелища издигнат благонадежния за [турската] империя елинизъм, като възнаграждение за услугите им на държавата. След като [турското] правителство се виде осигурено отвън и вътре и стана отново господар на положението, те орташки разбира се, се заловиха за постигането на „мегали идея“. Представителите на тържествующия елинизъм, че ще може сега лесно да се наложи, в ролята на доброжелатели, на спасители и ходатаи, преставяйки на немирниците положението за опасно и изнудвайки ги същевременно, увещаваха и ги уверяваха, че спасението им е в ръцете само на

гр[ъцкия] Митрополит в Костур с условие, че ще прегърнат пак мегали еклисия. Арестуваните българи в Костур, незнаейки нищо за участва си първи се предали на това изкушение. Един ден [...] ⁹⁶ няколко ходатаи пред турската власт и гр[ъцкия] владика за освобождението и прощаването на живота им под стража ги завеждат и в гр[ъцката] Митрополия да просят милост, избавление и прошка от истинския „Пастир“, който бащински се грижи и за „заблудените овци“. След изповедта и опрощението арестуваните освободиха, свободните не се изнудваха и заплашваха под закрилата на елинизма и на мегали еклисия. Но скоро едно султанско ираде ⁹⁷ възвести, че и без чуждо покровителство виновниците ще могат да живеят с предишните си права и занаят, и тури край на ненастанения още здраво гърцизъм в покоите на „унищожената“ българщина. Хрупищани без колебание отхвърлили даденото „тържествено“ обещание, че ще останат винаги „патриархисти“. Инициативата взе младежът кмет, и с едно заявление заяви пред каймакамина в Костур, от името на съгражданиите си българи, че събличат гр[ъцката] мантия надяната им със заплаха и стават екзархисти. Откри се училището от енергичния учител Г. Костандинов от с. Желин, който за скоро време повърна старото положение и подготви почва за разширение на учебното и наци[онално] дело в Хрупища. Как станало това говорихме, когато представихме общото развитие на тия дела.

Набелязахме по-горе кои са подбудителите и радетелите на наци[онално] - просветното и освоб[одително] дело в градеца Хрупища като дадохме на някои от тях отчасти и сведения по дейността им. За да изпъкнат обаче те като истински народни труженици и за да се види и различи по-ясно тяхната заслуженост, даваме по-долу още сведения по тяхната активност и някои кратки биографични бележки, с каквито само разполагаме засега.

1. Бр[атя] Дим[итър] и Кирязо Арг. Сикавичовски от с. Жужелци. Преселиха се в Хрупища пълнолетни. Подкрепиха наци[оналното] и учил[ищното] дела морално и материално. Отпуснаха даром свои собствени здания за училищно помещение първият за две години, вторият за 6. Димитър рано умря. Делото продължиха синовете му Янаки, Никола и Костандин. Първите два, упражнявайки занаята си ханджии много услужиха по-после и на освобод[ителното] дело с приемане и изпращане на приходящи революционни дейци легални и нелегални. Те и чичо им Кирязо, който доста направи да се популяризира навремето наци[оналната] идея, не само в градеца, но и вън от него, често пъти бивали избирани за членове в черк[овно]-уч[илищното] н[астоятел]ство, по подире в съвета при Архи[ерейското] н[аместниче]ство. Кирязо на старини усвои ⁹⁸ добре бълг[арския] език и се ползуваше отлично от четенето на бълг[арски] книги. Природно интелигентен и любознателен той се поосвободи от предубеждения и предрасъдъци. Зарекъл се да не стъпва в инородна черква и си устоя на компромиса, сключен между нацио[налните] и религиозните му чувства. На [...] ⁹⁹ 1905 г., когато се служи за пръв път в открития пара-

клис литургия на роден език пръв посети службата и потърси прошка от Бога за наложеното си „временно обезверяване“. До живот да види погазени и поругани национална идея и чест и с болка да отнесе във вечното си жилище само тъжни спомени за кратко, но славно минало.

2. Янко Кръстев пресели се в Хрупища, като юноша от с. Песяк. На[ционалното] пробуждане завари го в разцвета на своята възраст. Неговото родолюбие и неговата ловкост на защитник на национ[алните] интереси от чуждо посегателство изпъкнаха най-релефно при важни моменти за национ[ална] проява. В едно проверяване по нареждане от Битоля за узнаване точното число на бъл[гарските] екзархисти той наложи запитването да става не въз основата на патриаршисти и екзархисти, както що е ставало досега, а на базата българин или грък. Запитани така и най-върлият гъркоманин не отрекъл своя бъл[гарски] произход. Един от гръцките представители в проверителната комисия, гъркоманинът д-р Типади, който не подозираше, че ще се дойде до такива вредни за елинизма резултати протестира, но късно. Комисията приключи работата си както бе я започнала. Тоя успех обаче, като следствие на българските оплаквания, не реши въпроса. Екзархистите останали без черква, служат както се каза по-горе, насилствено в църквата „Св. Никола“ на 14/IX.1901 г. дано с тая незаконна постъпка поставят турското правителство пред свършен факт. Тая неувенчана със сполука дързост бе дело повечето на Янко Кръстев, който много допринесе и по снабдяването на училището с русадие¹⁰⁰ и който гордо манифестираше своята народност и открито ратуваше за разпространението на нац[ионалната] идея и за запазването ѝ от чужди домогвания. Такъв се показва той и през първите дни на Илинденското въстание и стана жертва на гръцка и турска ненавист, раздухвана от безпощадна защита на своя род и своето дело. Как загина тоя родолюбец посочихме по-горе.

3. Дядо Типо и Христо Янакиевци са преселници от с. Изглибе, без оба-че да скъсат съвсем с родното си място, Христо живеел повече там да наглежда имотите. Тези юначни и скромни родолюбци, които сами издържали едно нападение от многобройна разбойническа банда и осуетили намерението ѝ - ограбването, може би и погубването им, не останаха назад от своите съграждани в преуспяването на националното дело. Настанени в Хрупища, всред върли гърци и гъркомани власи, те открито даваха израз на своите национ[ални] чувства и копнежи. Дядо Типо радваше се като дете при всеки нов успех, на народната идея и народното училище. Щастлив се считаше, че чул да чете и пише на роден език мил син Янаки, който не го преживе. Тая жертва той полесно понесе, отколкуто неудовлетворените му мечти да чуе черковната служба на бъл[гарски] език в една от двете градски черкви. Ентузиазираният старик склопи очи с пълна вяра, че делото ще напредне и че що зависеше от него за преуспяването му ще го извърши с успех синът му Костандин, който наистина достойно оправда надеждите на покойния си баща. Христо доживя да

посрещне омразните му „освободители“ чийто „геройство“ през гръцко-[турската] война, тъй духовито и живо описваше. Пресели се във вечността през 1913 год. след като виде делото похитено от врага. Синът му Живко, заслужил българин и легален деец на [организация]та, покрусен от ужасите на гърците още млад последва баща си през 1921 год.

4. Никола Шкоев жител на градеца от дядо и прадядо. Още е жив да слуша гаврите над разбити народни идеали на ония, с които смело се бореше за възтържествуването на нац[ионалната] идея и които на три пъти се опитаха да отнемат живота му чрез побой и бомбени атентати. Благодарение неустрашимостта и голямата му физич[еска] сила храбро отбил нападателите си бр[атя] Карагеоргиеви; първата бомба, хвърлена по погрешка в съседната на спалнята му стая уби дъщеря му Вита, 13-годишна, а втората в дюкяна му не го засегна, слабият ѝ взрив отне живота само на клиента му Йота Дачов от с. Старичани, българин. Покушителите незаловени. Бомбените покушения се извършиха през 1905 год. от основания в градеца преди година гр[ъцки] револю[юционен] комитет, за унищожението на българщината. Но злодеянията и заплашванията му не смутиха никого от българите. Спасилият се като по чудо Никола Шкоев остана истински служител на своя род. Дори и ден днешен той е такъв в душата си. Прегърнал с цялото си домочадие по неволя комунизма, като единствено средство за борба против всесилния засега враг. Природно даровит, смел, словоохотлив, доста начетен на гръцки и български, той би развил най-плодовита агитационна дейност за разпространението и закрепването на народната идея, която бе прегърнал искрено още през първия ден на появяването ѝ и която бранеше усилено и успешно от гръцки хули и инсинуации, пущани с цел да оскверняват нейната свежест и чистота и тъй да я правят недостъпна за простодушните българи. Отпук истинският родолюбец навлякъл най-много гръцката ненавист, която се изрази и в покушения върху живота му. Той, който и с поминъка си на бакалин бодеше очите на гръцките еснафи, поради многото джиро¹⁰¹ на стока що правеше, намери се и за най-опасен за съществуването на гр[ъцката] власт в М[акедони]я през Междусъюзн[ическата] война и като такъв държа се арестуван заедно с учителите Г.Христов и Владимир Томбов в Костур и Солун, освободени през м[есец] н[оем]ври 1923 год. Така се склучиха мъките на Никола, за да гледа сега с още по-големи болки и душевни терзания, как нечестив крак гази родно място и погана ръка руши всичко що е родно, което го въодушевяваше и го правеше щастлив, въпреки ужасните вражески опити да го погубят.

5. Яни Драшко[в] е също коренен жител на гр. Хрупица. Тоя ненадминат по своите буйства и лудории през време на детинството и юношеството си гражданин бе станал порядъчен махаленски общественик. Крайно справедлив доколкото и както схващал и разбирал смисъла на понятието „справедливост“, с темперамент, лесно избухващ, той безпощадно преследвал наруши-

телите, в кръга на своята длъжност и права, като махаленски кмет, аза¹⁰², или мах[аленски] представител пред турските власти или като опозиционер. Противниците му, които не можели да му противостоят, наричали го „Лудия Драшко“. Той смело водеше борбата и против властта и беговете в защита на махаленските интереси. Във всяка махал[енска] работа от общ характер участието му бе необходимо. С това, което впрочем и враговете му признавали и умелото и тактично водене на борбата против тях, поразяваше ги и ги правеше да не отказват неговото съдействие, неговия съвет и неговото мнение при всеки от общ махал[енски] интерес даден въпрос, чакащ разрешение. Яни Драшко в личните си отношения бе приятен събеседник. От опит дълбоко познаваше психологията на турците, можеше да използва силните на деня и да се явява пред тях без никакво стеснение. Поради тези му качества той нямаше лични врагове, които му прощаваха грешките и грубите постъпки спрямо тях и поради буйния му темперамент, както и пълната му неграмотност все му прече-ха да развие според силите си - активна общ[ествена] дейност. Поради тези си недостатъци той не можеше и не се доверяваше да работи с хора, за чиято честност се съмняваше. В такава общ[ествена] подготовка и около 50-годи-шен го завариха, първите лъчи от нац[ионалната] пробуда и него те първи ог-ряха, стоплиха и съживиха нац[ионалните] му чувства, вдъхнаха му народната идея и любов към нея. Яни Драшко със съгласието на поменатите му по-горе съграждани пръв поиска и доведе от Костур бълг[арски] учител. Той най-мно-го популяризира нац[ионалното] дело между местните влиятелни турци и спе-чели благосклоността им към него, по-после и пред властите в Хрупища, Кос-тур и Битоля. Когато през първите години на нац[ионалната] пробуда вилаетс-кият паша тръгнал по обиколка из страната, отбил се в Хрупища и посетил турските, гръцките и влашкото училища. Незнаейки за съществуването на бълг[арско] училище искал да го отмени. Яни Драшко, който придружаваше пашата в момента, когато големецът тръгваше да се прибере в отредената му квартира, яви се при него и смело му заговори: „Паша Ефенди, и ние българите си имаме училище - Моля, заповядайте и вижте го“. Придружаващите го гърци, които изобличи пред Високия гост, че умишлено крият от него бълг[арс-ката] светиня, останаха учудени от постъпката му и гръмнати от изобличава-нето им в лъжа и осуетяването намерението им. Явяването на което гърците му пречили, пред турския паша, особено без предварителното му разреше-ние, се смятало по туй време, за невъзможно, дори за рисковано, но управителят на Битолския вилает любезно прие поканата и се отправи към бълг[арс-кото] училище, разгледа го и посъветва учителя да си гледа добре работата за по-добри резултати. Гърците, поставени в неловко положение, не можеха да напуснат пашата и присъствуваха в тая церемония против волята си. Така истинският българин изпълни своя дълг и манифестира българщината и нейното училище, за съществуването на които трябваше да знае най-високият санов-

ник, на цяла една област. Най-плодовита дейност прояви Яни, когато застана начело на наци[онално]-просветното дело Г. Бабулев, с когото добре се разбираше. Тези двама родолюбци единият с тих и хладен, другият с буен и горещ темперамент се взаимно допълваха. Всяка година Драшко след съвещание и по подадени инструкции от балг[арската] община в Костур по няколко пъти отива в Костур и Битоля да напомнува на тамошните власти, че в Хрупища има два въпроса-училищния и черковния, които чакат своето разрешение. На енергичното му застъпване пред тях, те властите не могли да не се намесят. Правиха разпитвания, пращаха хора уж да разследват и проучат въпроса: гърците противодействували. Едно от проверяванията броя на българите в Хрупища бе и това което описахме по-горе. Най-после издаде се русадие за училището, но право да се черкуват екзархистите в едната от градските черкви не се даде. Въпросът както видохме на друго място, решиха сами. Яни Драшко вкуси от плодовете на своя труд. Няколко години се радва на родна черква и скуйю, чул е свои рожби и внуци да четат, пишат и пеят на роден[език]. Със спокойствие и пълна надежда очакваше още полит[ическата] свобода, за която и той бил заплашван, обискирван, арестуван през въстанието. Но уви, вм[есто] свобода дочака да види и изпита още по-тежко и по-непоносимо робство. В 1921 год. големият българин с горест в душата си се пресели във вечността на около 90 годишна възраст.

6. Братя [Георги] и В[асил] Бабулеви, родом от с. Долени, Костенарията, станаха известни из страната със своята заможност. Върлуващи тогава разбойнически банди паднаха по дирята им да ги оберат. Като не можеха да заловят един от двамата и срещу голям откуп да го освободят решават да ги нападнат в село. Опитът им обаче се осуети от нападнатите, храбро защитавайки се от къщи. Бабулеви се преселват в Старичени, но и тук били на два пъти нападнати през м[есец] август 1883 и 1884 год. Атаките на злодеите бяха отблъснати. Идната година бъдещите големи родолюбци се преселват в Хрупища, дето издигат великолепна къща, рязко различаваща се по план и постройка от общия тип къщи в Костурско, в най-видното място среди градеца. Планът на най-хубавата и най-модерната за времето сграда в околията, изработен от по-големия брат Георги, учудвал инженерите със своята оригиналност, сложност, точна симетрия на частите и вътрешното разпределение. Несигурен от разбойнически нападения, макар и в градеца, неукният архитект не пропуснал да нагоди постройката и за по-лесна отбрана и защита.

Видохме на друго място кога и как Бабулеви прегърнаха националната идея, как предано ѝ служили за популяризирането и осъществяването ѝ, как с купуването и построяването със собствени средства на здания за училище и черква и със своето плодотворно домакинстване поставиха българщината и нейното управление в здрава основа и как главният виновник на всичко това трагично загина, зарад тази му широка плодотворна наци[онална] обществена

дейност. Той беше се увлякъл от Великото дело дотолкова, щото при нужда заставяше българските семейства да се обявят[за] екзархисти. Андон Димов потърси дъщеря му Катерина за невеста на сина си Фоти. Георги се съгласи с условие да мине под ведомството на Екзархията. Помагаше с пари на мнозина, но със същото условие да станат българи.

Великият покойник, скромнен, тих, с малко неприятна външност, слабограмотен, не се отличава само като герой какъвто впрочем се показа при защитата от горните разбойнически нападения, като истински родолюбец, като голям и предан общественик, но у него бяха съчетани способностите и наклонностите на инженера, индустриалеца, занаятчията, финансиста, адвоката и скулптора. Стана нужда да се издигне каменен стълб на големия хрупишки мост, за да може той да противостои на речното течение. Трябваше реката да се отбие от коритото си. Георги единствен посочи начин и уреди как да се извърши това трудно и доста грандиозно дело. Джамил бей, най-силеният тогава човек в Хрупища, който бе взел инициативата и заставил повече насила съгражданите си без разлика на вяра и народност да земат участие в това благородно дело интимно се сприятелява с незнайния инженер. От тоя момент изникна идеята за прекарване коловрийската вода, за която се набеляза на друго място през средата на Хрупишкото[поле] с изход дола до градските чешми „Долца“. Тук да се построят след време разбира се, индустриални здания. Идеята[е] реализуема, но липсват средства. Двамата приятели решават да направят възможното. Изкопават канал успоредно с р. Бистрица и на подножието на Черната планина с изход в най-северната точка на Хрупишкото землище, срещу местността „Сопот“. Инженерните измерения, направени само от Г. Бабулев се оказаха точни, макар водопроводът да минава през завои и стръмнини. Пуснатата вода с двигателна енергия да кара в движение четири воден[ични] камъни, при среден увес¹⁰³, свободно намери своя нов изход, до който се издигна хубаво скромно здание с отделение за мелница и тепавица. Липсваха средства на бега да му построи архитектът по-солидна сграда.

През първите години след настаняването в Хрупища наема от стопанина, грък в Костур, хрупишката воденица до моста и от проста обръща я в буратка¹⁰⁴, първа в околията. Така той разкри своите способности и наклонността на истински индустриалец, а на страната¹⁰⁵ даде бяло фабрично брашно. Не само бе отличен специалист по мелничарството, но бе усвоил железарството и коларството до усъвършенствуване. Въобще политехника разбираше от всичко що имаше известна връзка с главния му поминък-мелничарството.

Г. Бабулев бе отличен икономист, не харчеше пари по вятъра. Нищо излишно и без което можеше да се мине не доставяше. Стараеше се да използва всичко, което би донесло какъв да е приход. Излишъка пари даваше под лихва, законна разбира се, водеше такава сметка щото приходите му да се увеличават, без с това да вреди на чуждите интереси, без експлоатация на

чуждия труд. Така той се грижеше и за увеличение на училищните приходи, за които както видохме по-горе беше турил основа. Врагът не го остави да развие своите финансови разбирания по отношение черковно-учил[ищното] дело в своето трето по ред местожителство.

Покойникът проявявал и адвокатски дарования. При сключване сделки така свързвал с договорниците си, щото те да не могат да се отрекът в негов вреда от условията, предвидени в договора. Такива договори беше сключил със стопанина на поменатата по-горе воденица, наета от него със Селим бей по една сделка. Когато бе дал и единия и другия под съд, задето не устояха и двамата на договорните условия и двете дела спечели, но последното бе фатално за гения на Хрупишко. Накърненото бейско честолюбие на Селим бей, послужи на коварния грък за коз и направи от уравновесения бей прост убиец. Трагичното убийство първо по рода си на[пра]ви потресаващо впечатление в цялата околия, Ксантийско и Гюмюрджинско, дето също бе известен като странствуващ. Как стана то описахме го по-горе.

За да се попълни многосложната картина, криеща се в просто и скромно облечена обикновена човешка фигура, трябва да разкрием още едно изкуство-скулптурата. Великият човечец не стоя без работа. През свободното време той давал израз на наклоностите си. В [...] ¹⁰⁶ дже Карасу, дето имал с брата си собствено здание с мелница направил два каменни свещници и своя образ бюст, изящна скулптурна изработка. Свещниците, които му костуваха много труд бе ги подарил на църквата в с. Старичени, когато е живял още там.

Кой знае още какви залежи от дарования се криеха в тая гениална личност. Може би всички добродетели на бъл[гарския] народ били се съсредоточили в нея, които не можа да прояви, поради съществуващите тогава полит[ически] стопански, иконом[ически] и социални условия, а проявените не можа да доразвие поради същите причини. Дългото двойно робство-духовно и политическо, погребало легион таланти и гении без те да могат да се проявят. То погребва и гения на Г.Бабулев без той да сполучи да се развие.

Васил Бабулев рязко се различаваше по външност и дух от брата си. Той бе по-представителен, рус, телесно здрав, но имаше разбиранията, чувствуванията, умението, похвата на обикновен човек. Но по преданост към черк[овно]-уч[илищното] дело не отстъпваше на батю си. След неговата трагична смърт не минаваше ден да не отиде при светините поместени в един двор или да поработи или да се помоли Богу. И двамата бяха истински верующи. Правеха големи благодеяния на обеднели черкви и хора с дясната ръка без да знае лявата. Васил заедно с госпожата си увенчал дълбоката си религиозност с посещението на [...] ¹⁰⁷ „Божи гроб“. Посрещнати бяха тържествено и заведени направо в Параклиса „Св.Врач“, дето се извърши молебен и се четеха молитви по случая. Така той удовлетвори една религиозна отдавнашна нужда, която не изпълни по-рано по нямане бъл[гарска] църква.

Тези добри и набожни хора свършиха трагично. Сякаш providението бе дигнало своята десница от тях. И двамата не оставиха наследници по мъжка линия. Първият син Паскал от първата жена, женен и втория Димитър от втората жена ученик в Битоля I гимн[азиялен] клас се поминали. Осиновеният внук на сестра му от Васил като бездетник - Георги, женен умрял от туберкулоза. Васил свършил последните години в мъки и тревоги, които стоически понасял. Той попаднал в затвора по бомбения атентат в Солун, по убийството на Нуредин и поради въстанието без ни най-малко да заслужава тая участ. Той доживя да види народните нещастия. Последните си дни прекара хаджията в с. Енидже, Ксантийско и работел в собствената си воденица заедно с по-големите си сестреници Щерю и Димитър, но обаче спокойно. Лоша настинка сломи коравото му здраве, което пазеше като истински хигиенист и което дотогава не познаваше що е болест. Се помина на [...] ¹⁰⁸ в София, дето отиде да се лекува, когато болестта му отново се засили. Тленните останки на този голям родолюбец, благодетел и християнин погребани в София, в чуждо място, не се изпратиха във вечното им жилище с подобающа религиозна тържественост. Далеч от свои близки, приятели и познати скромно и безшумно хаджията се пресели във вечността да предаде на брата си трагичните последици за семейството им и за народа им. Не доживя да види втория погром на Б[ългари]я, и напущането на четвъртото по ред местожителство. Баба Хаджийка страдаща отдавна от кръста, след смъртта на мил съпруг, завърна се в Хрупища при етьрва си, да споделя с нея скърби и неволи останали им от толкова труд и беда.

Трябва да отбележим, че човеколюбието и родолюбието, придружавани благодарение значителната им имотност с големи благодеяния и пожертвувания се простирали и вън от родното им място. Те служеха на българщината и черк[овно]-просветно дело и в Енидже и в Ксанти.

Каза се по-горе, че най-малкият сестреник Георги бе осиновен от вуйко си Хаджи Васил. Той свършил основното училище с отличие и добавил чрез самообразование най-елементарните знания, в отсъствието на хаджията, представляваше го не само като глава на семейството, но и като служител на народа; изпълняваше успешно и единия и другия мандати. Отличаваше се с истинско родолюбие, със силен критичен интелект, с дълбоко схващане същността на въпросите, с предвидливост и справедливост. Биваше избран като съветник, но не можеше да търпят критичното и справедливото обсъждане на въпросите и решенията по тях от арх[иерейския] наместник и приближените му. Така се осуетяваше неговата полезна дейност, както и на Яни Драшко, за което говорихме по-горе. Явяването му за кратко време на обществената сцена не му дало възможност да прояви и да развие своите добродетели, каквито обещаваше. На [...] ¹⁰⁹ год. в цветущата си възраст [...] ¹¹⁰ год. туберкулозата тури край на прескъпия му живот и тъй лиши българщината в Хрупища от един

многообещающ неин член, а най-заслуженото и най-заможното при това и най-пострадалото семейство от единствения законен наследник по мъжка линия. Така трагично се тури край на известната и прочутата Бабулева челяд. За да не угасне фамилното име и за спомен, то се прехвърли у сестрениците на братя Бабулеви, от които остана само Димитър. Той има право да се кичи с това славно име „Бабулев“, не само като техен внук, но и по заслуженост. Каква е тя и в какви размери се прояви, допълнително ще разкажем].

7. К. Василев (кирадджията) роден в с. Песяк, а възмъжал и остарял в Хрупища. Трудният му и придружен с опасности поминък-кираджилъка, който му донесе едно завидно благосъстояние, не му позволяваше да бъде избран като член в [настоятелството или в съвета на архиерейското [аместниче]ство, или да се натовари специално с извършването някоя народополезна работа, макар да заслужаваше за такава чест. Той казваше на застаналите начело на работите: „работете съвестно, честно и благоразумно и правете всичко що е нужно за преуспяването на делото; що зависи от мен, ще го изпълня“. През промеждутъците на завръщането и отпътуването му често посещаваше училището, черквата, проучваше положението и даваше си съгласието да се направи това, онова или да се купи туй онуй. В туй отношение след братя Бабулеви никой друг не проявяваше такъв жив интерес за хода на черк[овно]-просветното дело в градеца и такава готовност за помагане, колкото Динето¹¹¹ кирадджията. Участвуваше при раздаването честитки при именни дни и други търж[ествени] случаи, дори ставаше маскарад за Нова година, ако имаше нужда от неговото присъствие. Това което поради невъзможност за изпълняване вършеше го син му Аргир, който често бивал избран за член в черк[овно]-учил[ищното] настоятелство за черк[овен] касиер. Кираджията извършвал поръчки за училището и черквата от Солун и се натоварвал с такива от революционен характер. Служи честно, съвестно и почтено на българщината. Винаги весело настроен, говорлив, неговото просто, но естествено слово насърчаваше и убеждаваше събеседниците си, пред които упражняваше известно благотворно влияние, със своята почтеност, благия си характер и с поминъка си. Често услужваше на домашните, на чужинците, от които прибираще сумите си след известно време. Динето кирадджията показва пълно национално съзнание, една рядка последователност дори една фанатична преданост към своя род. Тази твърдост и неустрашимост той манифестира през време на въстанието с отказа си да се яви в гръцката Митрополия в Костур да целуне окървавената с бъл[гарска] кръв ръка на Владиката и с непосещението си[на] гр[ъцката] черква в Хрупища след установяването на гр[ъцката] власт в страната. Затова той склопи очи на [...] ¹¹²преждевременно и с най-големи болки и терзания за пропаднал народен идеал надявайки се до последната минута да види в градеца бъл[гарски] войник.

8. Братя Дим[итър] и Яни хаджи Паскалеви преселени от Жужелци в

Хрупища малолетни. Баща им рано се помина. Те с чичо си х. Никола продължиха делото му. Скоро останаха сами. Димитър Калюеро (служил е известно време в детинството си в манастир от тук и прякора му), станал домазет на Кирязо Аргиров, на когото единственото мъжко дете Щерю се помина още като ученик в отделенията. Той не може да преживее старостта си и страдаше от ревматизма в краката си. На [...] ¹¹³ год. като остави жена и дребни деца на грижите на немощния си тъст. Покойникът по нищо не отстъпва на съгражданите си в борбата за разпространение и закрепване на националната идея. Щастлив бе, че не доживя да види народния погром и да чуе гаврите на тия с които се е борил за национално надмощие. Братът му Яни свършил IV кл.[в] местното [гръцко] училище и [...] ¹¹⁴ клас в [гръцката] гимназия. в с. Цотили, Анаселишко, отличаващ се със своята предвидливост и далновидност със своя хладен разум, с непоколебима воля и твърд характер, увенча своята плодovита национ[ална] и революц[ионна] легална борба с въстаническа. Известен за провъзгласяването на въстанието, грабва оръжието, приготвено от по-рано и залавя Балкана. Участвува в похода срещу албанските села, в едно ненадейно нападение на въстаниците от многобройна войска около с. Кономлади и през цялото време на движението придружаваше районната Костенарска чета. След потушаване на въстанието тайно замина през Гърция за България. Когато Султанът чрез височайщо послание провъзгласи всеопрощаване на разбунтувалата се рая, Янето се завръща в Инджеската воденица, собствена нему и брата му, на дестния бряг на р. Места до гарата Окчилат, Ксантийско. По-сетне заминава за Хрупища, дето се предава на полезна национална и революционна работа. Неговото мнение се ценеше и се търсеше. Минаваше и за най-интелигентен. Учителите желяеха неговата дружба и съдействие. Ценна помощ оказваше той на учителите Кузма Стефов, Георги Христов и Илия Биолчев в трудната им работа да организират града революционно. Той се ползуваше с авторитета и доверието преди въстанието и от съгражданите си инородци. Благодарение на тези му качества и на неговата предвидливост, на хладнокръвието нужно при моменти с лоши последствия, той съумя да тури край на един случаен инцидент на раняването на Г.Христов от Б.Бацелов в къщата на последния, когато разглеждаха новия револвер на ученика Георги, току-що пристигнал от Битоля, който непотулен би се развил на цяла афера. Инцидентът се приключи в Костур дето хрупишкия мюлязимин беше донесъл, че той се дължи на самонараняването с малък озвалия пишов. Когато отрядът се отби във влашкото село Денско при похода си срещу албанците Яни и Георги Христов, осуетиха намерението на В. Чакаларов да земе пари за в полза на [организация]та от пътуващите там още власи хрупищани. Запитани от него поотделно дали между тях има състоятелни и единият и другият отговориха, че няма без да са знаели или да са обмислили въпроса предварително. Яни както и Георги схващаха колко лошо впечатление щеше да произведе постъпка-

та на Чакаларов за някаква сума от 50-70 лв. и за да запазят честта и авторитета, не му посочиха присъстващите в селото най-заможните хрупишки челници. Последните, които очакваха не само да бъдат ограбени, но дори и клани, останаха възхитени и поразени от държането на „комитите“ и „началника“ им, за когото знаели че е човекоядец и грабител, инстинкти внушавани им от гърци и турци. Случаят бе един сполучлив атестат за организацията пред толкова влашки семейства, между които и такива с известност. Тази констатация власите разпространиха между хрупищани и в Гърци]Я дето зимуват със стадата си и поради което принудени са да се гърчат.

Още един случай от който ще се видят колко дълбоко обмислювал Яни всеки даден въпрос и доколко правилно го обсъждал и разрешавал. Младотурците след медовия месец на Хуриета почнали да мислят за сигурността на държавата от вътрешни и външни врагове. Основали са революционни тайни комитети, управляващи движението на организирани чети, които да убиват безследно първите хора на гърци и българи - вътрешни врагове на „млада Турция“, като използваша и враждата помежду им, искайки съдействието на едните против другите. Али Ефенди с офицерски чин капитан, най-големият мъченик на българите преди Хуриета, поиска съдействието на българите за избиването на по-първите гърци, които смятали само за най-опасни за политиката им. За тая цел устрои среща с видните бивши революционни дейци. В една среща присъствувал е и Яни. Хладно и недоверчиво той посрещна предложението на Али Ефенди за съвместно действие, но без да се произнесе окончателно. „Младотурчинът“ дали още в заседанието схванал или му било отпосле предадено, че бъдещата жертва на младотурския таен комитет е неблагоприятен отоманец, не се узна. Може би злодеянието за което ще говорим по-доле, да е извършено по същия начин, по който новите власти на същата Турция са предложили на българските дейци да се погубват първите гърци. Както и да е Яни, който още отначало се усъмни върху искреността на турския[комитет] „Итихад ве Тереки“, и който рязко се изказа пред близките, че не трябва да се дава никакво съдействие на младотурците], защото те същите мерки предлагат и на гърците против българите, падна в немилост. На заминаването му за чужбина заедно с други, разбойническа чета пленяват него и внука му - син на брат му Димитър, за откуп. Никой не знаеше за отпътуването му освен властта в Костур, отдето се снабди за него и внука си с тескере. Яни, който знаеше как го дебнат особено след въстанието враговете му и който не се облягаше на някаква сигурност, настъпила след лъжехуриета никому освен на домашните си негови и на брата му, които също криеха заминаването му. Да допуснем, че злият демон следил движението на жертвата си и оттам намерението му, ами кой предал на „разбойниците“ внука му, който за пръв път отива на чужбина в[место] покойния си баща, за заминаването на който никой не можел дори да допусне? Че тая плитка афера достойна само за мла-

дот[урския] манталитет е мръсно дело на итихачите¹¹⁵, се вижда и от обстоятелството, че на няколко пъти отбиха да се изпрати на „разбойниците“ искания от тях откуп, с уверение, че ще унищожат бандата и освободят пленниците, за която цел „изпратиха се и потери“. След получаването на откупа от злодейците се осуетявало „благородното“ намерение на властта. Няколко месеца изминаха, бандата не се унищожава. Най-после тя извърши „високо патриотично[то] си дело“ възложено ѝ от Хуриета, погуби великия българин в най-цветущата му възраст, малолетния син на многозаслужилия брат - покойния Димитър пленен само да маскират престъплението си. Така загина тоя родолюбец и голям патриот, като остави жена, баба и малолетни деца. Дали гърците участвували в това грозно злодеяние остана тайна. Че то напълно допадна с целите им, и че може да се сметне за тяхна голяма сполука е вън от всяко съмнение. Защото побратимяването ни с тях през първите месеци на „блажения“ Хуриет, те поставиха както и младотурците на коленото.

9. Братя Янаки и Никола Паскалеви - баща им от с. Долени преселени отдавна в Хрупища, дето те са родиха. Първият действувал в Ксанти, упражнявайки тук и своя поминък-хлебарство и кръчмарство в собствено здание. Заел реда на първите дейци той проявил удивителна, плодovита и умела народополезна дейност. Отварянето на бълг[арско] училище, снабдяването му с русадие, откриването на бълг[арски] параклис и издигането помещения за тези две прескъпо спечелени народни светини много се дължи и нему. Янаки взе живо участие и в основаването в града таен революционен комитет, за поддръжката му, оказал е агитационна и организационна способности. Той е бил дясна ръка на Александър Филипов, водител на революц[ионната] о[рганизаци]я в града и околията му. В един град дето гърците по своето абсолютно мнозинство и по своите морални и материални сили, далеч надминаващи шепата придошли от другаде бълг[арски] семейства, дето предназначението на местните подкупени едва ли не подчинени с гр[ъцко] злато се губеше - само българи като Накето¹¹⁶ със своите достойни другари сънародници, можаха да пробият път на българщината в това силно укрепено елинско гнездо. Борецът успоредно със своята частна и обществена дейност, трябваше да проявява и една удивителна бдителност всеки момент, за да може да отбие смъртоносното нападение на няколкото обикалящи го гр[ъцки] терористи, които държеше в респект и ги заставяше да се замислюват, че нелесно могат да се справят с тоя неустрашим българин и защитниците му. Дори и в кръчмата си дето враговете му идваха на черпня, често пъти и пиянствуваха, той се държеше острожно, не изпускаше всяко тяхно движение. Така Накето Доленарчето храбро понасяше едно мъчително и рисковано положение цели години от 1904-1908 год. Кой поддържаше това му положение и го правеше неустрашим? Високият му нац[ионален] дух, нац[ионална] идея, пропагандирана искрено и усърдно от него и успеха на неговото дело.

И други хрупищани Щерю Брацелов, Панайот Михайлов, Аргир П. Димов и младия Никола Балючев проявиха ползотворна народолюбива дейност, особено първите два, които наравно с Накето и заедно с него неведнъж се бориха и страдаха; неведнъж животът им бе изложен на опасност от гр[ъцки] терористи. Неустрашими и държейки се винаги на щрек, убиваха куража на враговете си, които без голям риск искали да печелят лаври.

Янаки както и съгражданите му отличили се и като жертвуватели за поддържането и развитието на нац[ионалното] дело, както и за изграждането на зданията за училище и черква, издигнати само на волни пожертвования.

Работата - бакал[ин] на Н.Ж. Паскалев бе в Хрупища. Той още млад не притежава добродетелите на брата си Янаки. Но доколкото му позволяваха силите, изпълни си дълга към родината. Със своя весел нрав, със своята будност и словоохотливост поддържаше духа на костенарци при защитата им от нападенията на андартите. Гърците сметнаха го за опасен на каузата им и макар и зет на видно гр[ъцко] семейство направиха опит да го отровят за „вразумяване“. Доктор Типади, който го отървал, може би се каел, задето услужи на един, незнаещ де се намират интересите му.

Двамата заслужили братя прибраха се в Ксанти, дето и работят. Враговете им, виждайки ги обезвредени и неопасни на елинизма простили им старите грехове.

10. Още един хрупищанец, преселен от с. Брещени манифестирал с риск на живота си, националните си чувства и тъй пропагандирал нац[ионалната] идея и поддържал духа на българите, местни и чужденци в Кавала и Драма и околността, дето странствувал и дето гръцки терористи свободно действуваха. Сидо Атанасов, минавайки за голям българин следователно и за опасен на елинизма, със своята решителност, увеличаваща я много майсторски и изкуствено, цели 3 години служил за плашило на гр[ъцките] злодейци. Най-после на [...] ¹¹⁷ връщайки се от Кавала в с. [...] ¹¹⁸ дето държал воденицата няколко престъпници поддо от засада отнеха живота на тоя добър българин, на когото след трагичната му смърт загинаха и жена и двете му деца.

11. Друг голям труженик в полето на българщината в Хрупища е и свещеник Хр. Димитров от с. Желин. Останал е от малък сирак, той през детинството си служил при гр[ъцката] Митрополия в гр. Костур, дето се научил да чете и пише по гръцки, без обаче това да убие у него чувството национално. Юношата Христо не го задоволяваше положението на служител, макар и при най-високопоставеното духовно лице в околията. Връща се в село и се залавя с дюлгерството. Дюлгерите под които се подслони влачат го в Гърция, по-после в България, дето продължаваше да странствува докато прие свещенически сан, за който мечтаеше. Тук той се кали, разви национ[алните] си чувства до пълно нац[ионално] съзнание, разшири знанията си, посещавайки вечерни училища, сказки и беседи. Така подготвен той прие да бъде ръкоположен за

свещеник на градеца, дето и се настани на постоянно местожителство в едно от учил[ищните] помещения с попадията си и сина си. Скромен, тих, с благ характер, истински божи служител, невзискателен, задоволяващ се с това, което даваше малката му отначало енория, той споделяше и радости и скърби безропотно в моменти на тържественост и опасност заедно с паството си, което упътваше и насърчаваше в минути на униние и тъй поддържа духа му. Не само морален, но и материален и физически актив даде свещ[еник] Христо на своите пасоми. Няколко години наред служи в чужда (влашка) черква при големи неудобства и незгоди, без да се бои от отговорност служи в гръцката черква „Свети Никола“ - 14/XI.1901 г. Когато зданието се готвеше за параклис, най-много тяжестите му той изнесе въпреки най-голямата отговорност и предупреждение да не служи в параклиса, той подпомаган и закрилян главно от жените непрекъснато извършваше литургията, вечерната и сутрината докато властта разреши свободното служене. Докато помещението на параклиса добие вид на един скромен божи дом, верният Христов последовател, често пъти заедно с хаджи Васил, с когото добре се разбираха, непрестанно работеше. Свещ[еник] Христо изпълняваше и длъжности - председател на черк[овно-училищното] настоятелство, заместваше арх[иерейския] наместник след уволнението на първия и назначаването на друг. Живуш, както набеазахме по-горе, в училищния двор, център на наци[оналното], черк[овно], учил[ищно] и освоб[одително] дело, на доброто и злото, божият служител, всичко виждаше, всичко знаеше, всичко таеше и пазеше грижливо, и във всичко помагаше. Плодовитата си дейност той маскираше със своята скромна външност, зад която враговете не можеха да видят истинския опасен българин. За лични врагове негови и дума не може да става. Ето защо свещ[еник] Христо мина по-леко през въстанието. Той ръкоположен в Битоля от Н[егово] Преосвещенство Митрополит Григорий отговарял напълно на своя сан. Не пропускаше нито един случай да не извърши своята обязаност. Той правел това, дори и когато се побоял от рак на гръкляна, от която болест не можа да се изцери. Когато му се схвана гласа напълно замина за Солун, но безполезно. Завърна се тежко болен и на [...] ¹¹⁹ предаде дух на този, комуто служил вярно цели [...] ¹²⁰ години. На погребението му, което стана тържествено, присъствува Негово преподобие йеромонах Паисий, управляващ Костурската бъл[гарска] Митрополия, много власи дори и гъркомани.

12. През м[...] ¹²¹ 1905 г. Св. Екзархия откри Арх[иерейско] н[аместниче]ство в градеца. Скоро пристигна назначеният за арх[иерейски] наместник свещ[еник] Гр. Лазаров, от [...] ¹²² Тиквешко, добър, трудолюбив, пъргав и деятелен. Настанен в новопостроената къща на Шомо Сикавичовски. Тук се помести и Н[аместниче]ството, което след две години се пренесе в едно общ[ествено] здание. Арх[инаместниче]ствува през едно време, когато паството му бе изложено най-много под ударите на враговете - гърци и турци. Поради

това той не можа да развие по-широка дейност, за каквато бе годин и за каквато бе повикан. За преследваните, по-после и изгонените из родните им села от андартите свещ[еник] Григорий бе утеха и насърчение. Не съумя обаче да се постави добре сред гражданите, между които от време съществуваше една прикрита ненавист. Взимайки страна, той изгуби много от влиянието си; напоследък се виде едва ли не изолиран от гражданството. През Хуриета, през който направи първата и последната обиколка из Костенарията, подобри се положението му, но по-нататъшното му стоене в Хрупища като арх[иерейски] наместник стана невъзможно. На [...] ¹²³ той напусна градеца и на 15 август 1912 г. зае мястото му свещ[еник] Ат.Д.Шишков от с. Пътела (Леринско).

Новият арх[иерейски] наместник, роден на 25/III.1878, свършил основното[си] образ[ование] в селото си и I гимназ[иален] клас на основаващата се тогава гимназия в гр. Битоля. Излизачият по туй време ръкописен вестник „Жална Македония“, не остави буйния юноша да продължи образованието си. Бързал да се предаде на народополезна работа. Революционното дело просто го пленило. 17-годишен става учител в махалата Долни Баир 1895/96 уч[ебна] г. Ваканцията прекарал във Воденско, дето развил трескава дейност. Арестуван във Воден и след 2 м[есеца] освободен, благодарение застъпничество на беговете Дурзиовци, близки приятели на вуйчовците и баща му. Учителствувал 1897-1899 г. в село Люботино и Борешница. През лятото арестуван за убийство, 1901/2 г., учител в родното си село дето ръководил организацията и работите по пренасянето на оръжие за околните села. Взел е живо участие през въстанието, придружавал четата на Тане Грозни с 213 свои съселяни, които ръководил, като е показал чудеса от храброст и умение. В 1903-1904 г. учител в Долно Котори, дето стана важна среща между Д.Груев, Дякон Евстатий ¹²⁴, Христо Пасков, Алексо Турунджов и Алексо Жарле (ДзOLE). На 11 май 1906 г. ръкоположен в Битоля от митрополит Григорий, със знанието на организацията и с нейни разходи. Свещенодействува в Лерин 4 месеца, отстранен по застъпничеството на гр[ъцкия] владика; в с. Айтос, тук е гл[авен] учител, начело на селяните отбил едно силно нападение от гръцки и турски андарт; в с. Сребрено, свърталище на гръцки бандити, три год[ини] със същия длъжности гл[авен] учител и свещеник, поправил черквата и училището; в с. Крапачина две години водил люта борба с гъркомански свещеник и Маленските турци, подкупени от гърците. Само неговата будност и неустрашимост спасиха живота му. От тук през 1910 год. заминава в Ц[ари]град на лечение, връща се назад, за да замине пак в турската столица, дето става енорийски свещеник в църквата „Св. Стефан“. От тук заема новия си пост-арх[иерейския] наместник в Хрупища.

Свещеник Атанас Д.Шишков, роден за революционер, не гледаше на духовния си сан като на бреме, несъчетаващо[се] с природата му или като на пречка, спъваща бунтовническите му инстинкти. Той без мъка можеше ус-

пешно да върши и едното и другото; можеше с еднакъв ентузиазъм да държи от амвона и една чисто духовна проповед и една революционна реч; да се бори и като Христа и като истински революционер. Още през първите дни свещ[еник] Атанас набеляза¹²⁵ своите способности като канцеларист, духовник и общественик. Скоро стана известен не само между бъл[арското] население, но и между инородците. Обявяването на войната срещу Турция посрещна със скачания. Арестуването на първенците и учителите българи и гърци, между които и той, ни най-малко го разтревожи, предчувствуваше, че ще го освободят, което и стана. Когато явно се говореше за войната, заедно с Г.Христов, главен учител в градеца влезе в споразумение с първенците гърци за съгласуване действията на пристигнал бъл[арски] четн[ически] отряд и андартите. Заплашените елини, нищо не бяха направили, нито направиха. Оставането на нашия край под България не го съмняваше. Той казваше: „На България се пада лъвски пай, ако не ѝ го дадат, тя ще си го земе“. Уви, тези бележити думи не се изпълниха. Но отецът не губи надежда, че Б[ългари]я един ден ще земе дела си що ѝ се пада. Благодарение на тези му качества той напълно допадаше за страната и за времето. Но зла съдба народна, не го остави да прояви и развие своята народополезна работа, за която бе изпратен. Новите владетели на страната, след обиколката из паството си, през м.януари 1913 г. задържат го, заедно с учителя в с. Старичени, бившия костенарски войвода Киряк Шкуртов, който го придружаваше, изпращат го в Кожани, от тук през Бер в Солун в централния затвор Еди-Куле. Чак на 25 юли с.г. без да се изследват¹²⁶, предават се на II военнополови съд, който ги осъдил без никакви доказателства на 7 години строг тъмничен затвор като разпространители на противогр[ъцки] идеи и по предположение като тайни агенти на бъл[арското] правителство. На 15/III.1914 г. амнистират ги с условие да заминат от Солун направо за България. Свещ[еник] Ат. Д. Шишков, без да може да види за последен път мило родно място, прелестното Хрупишко, на което малко, но достатъчно и честно служи, за да може да сподели с тях нови скърби и неволи, по-ужасни от предишните, замина за свободна България, настани се в с. Чаушово дето и свещенодействува без да престане да мисли и работи за каузата на мила Македония.

13. Заедно с Яни х. Паскалев присъединил се към въстаниците и Борис Хр. Бацелов, негов внук от I братовчедка, родена в Хрупища на [...] ¹²⁷ 1883 г. Тук свършил първоначалното си образование, в Костур III клас, а в Битоля курса на тамошната пълна кл[асическа] гимназия с отличие. Още каго ученик той прояви големи способности и наклонности към науката изобщо. Интересуваха го всички научни въпроси, по които водеше спорове успешно. Но тоя многообещающ бъдещ хрупишанец нямал щастието да разкрие своите нравствени и умствени заложби и с това да заслужи на родно място, на своя род. Напуснал учил[ищната] скамейка, дето получил отлични знания и по револю-

ционерството, необходимо нужни за всеки македонец, тъкмо в предвечерие-то на великото събитие, златният венец на освоб[одителното] мак[едонско] движение, влезе в неговите редове, за да се принесе жертва в свещения олтар на Македония. Борис Хр. Бацелов придружаваше през въстанието набезите на Костенарската чета, участвуваше в сраженията с албанците около Грамос и на връщане от тоя поход на 17/X.1903 г. вражески куршум ненадейно прони-за смъртоносно тялото на невкусилia още от живота младеж в най-цветущата му възраст, 21 год[ишен], над величествения рът, простиращ се между селата Жервен (помашко) и Кономлади. Два дена преди това нещастие, отивайки към злокобното място на бивак, Борис тъжно казваше на другаря се Георги Христов, че живота му не е осигурен. Предчувстваше нещастникът близката си смърт.

14. Като венец над всички дейци хрупищани стои съгражданинът им Г. Христов роден в чифлик Шкрапар на 18/I.1876 г. преселен като дете в Хрупища, дето до установяването на бълг[арско] училище доби първоначално образование и по гръцки. Свърши курса на прогимназията в Костур и тоя на гимназия в Солун и Битоля през 1899/[1]900 г. дето се пренесе класическото отделение на Солунското средно училище (гимназия). Още като ученик в III гим[назиален] клас се посвети в революционното дело, едновременно със съкласниците си Търпен Марков, Г. Баждаров, Г. Тодоров и Андрей Казепов по инициативата на първия, дадена му от крилото Гарванов - Кулушев, без обаче да подозира, че съществува разцепление между солунските видни революц[ионни] дейци, почиващи на накърнени честолюбия. В Битоля групата млади революционери преустанови дейността си, започната между учениците в Солун дето се постигна помирение между двете крила. Всекой един отново се посвети в организацията от другарите си революционери. Георги Христов както в Солун, така и в Битоля разви широка дейност между учениците и прояви удивителна агитационна и организационна способност. В едно тайно учен[ическо] революц[ионно] заседание той бе атестиран от близкия му другар и негов кръстник Манол Розов един от ръководителите на ученическите револ[юционни] организации в пансиона.

Назначен бе учител първи път в българи-помашкото село Галища. Макар и млад и неопитен и неупътван от никого в трудната му работа, той доста умело заработи, успя да организира селото, и дори да уреди канал за доставяне на оръжие от Гърция с кираджията Ставрето Сиромахово, най-предания му помощник. Сполучиха само да се доставят през пролетта 12 пушки „гра“ с по 120 патрона, които доставчикът и преносвачът поради прииждането на р. Бистрица, скри ги на Балкана отатък гр. Серфидже. Трябваше да се приберат, но никой не се решаваше освен Ставрето и С.Щерьов. В едно тайно събрание, свикано за разрешение на тоя въпрос, Г. Христов се постави начело на експедицията, чието число веднага се попълни. Избраните на Велики поне-

делник тръгват за Хрупища да „орежат лозята на даскало“ и[на] велика събота се връщат с тежкия и скъп товар. Но това дело се осуети поради аферите по убийството на Нуредин и Иванчовото предателство, по преместването му за учител в Хрупища след арестуването на К.Стефов, поради тия афери.

Георги Христов често пъти се поставяше начело на подобни рисковани предприятия, каквото бе горното. Най-приятно настроение изпитвал, когато нощно време качен на муле с един или двама четници или легални работници пренасял оръжие или отивал по организационни цели. Когато придружавал районната чета, често пъти караулил, макар длъжността му ръководител, по-после началник на района, да го освобождавала от това четническо задължение. С тези си качества, с безпримерна и тактичната си дейност, с благия си характер, с безукоризнения си идеален патриотизъм, той спечели обичта, симпатията и доверието на другарите си и населението.

Като учител още в Галища, Г. Христов обикаляше околните села, Нестрам, Дреничево, Желегоже, Жужелци и Старичени; сондираше почвата, приготвяваше такава, а при благоприятни условия поставяше основа на бъдещ селски революц[ионен] комитет. Следната година същото вървеше от Хрупища. Като най-благоприятни моменти за пропагандиране освоб[одителната] идея той избираше панаирите (отпояванията) по селата, които посещаваше. При тези общоселски тържествени случаи си позволяваше и лукса да попее по някоя бунтовна песен, да задоволи домакините, които обикаляше или да види какво настроение ще възбудят у тях, страшните песни. Агитациите му обаче, не се увенчаха с желания успех. Смесените села с българи и гъркомани, българи и турци каквито са Нестрам и Желегоже; гъркоманските каквито бяха Костенарските, не можеха да дадат повече от направеното, защото липсваше у населението оная психологична подготовка, каквато се срещаше в екзархистките селища. Освен това въоръженият конфликт, изникнал в редовете на окол[ийската] чета в с. Нестрам през м.януари 1901 г. разцеплението и непокорността на виновниците и поменатите по-горе афери-Нурединовото убийство и Иванчовата, като преки последици на този конфликт, всяка смут в населението и недоверие към организацията, за която плахо и с почит се мълвеше по-рано. Трябваше тя, разнебитена, да преодолее всички пречки, за да може да възвърне предишната си сила и авторитетност; трябваше след това сериозна работа; такава можеше да прояви само четата, добре организирана и умело ръководена. Организацията възмогна и разполага с всички средства за една плодотворна дейност. На 4/VII.1902 г. четата на Митрето Влаше, придружена от В.Чакаларов, смел агитатор и отличен организатор в с. Нестрам¹²⁸. Конфликтът, за който и за последствията от него говорихме на друго място, изникнал между четата и Паскал Павлов, осуети този път организирането завинаги и на това важно и главно село в революционно отношение. Георги Христов повел четата в Костенарията, в която в няколко дена се организираха повечето от

селата. На 13[същия] м[есец] той се връща от Жужелци за Хрупища, като пътем се отби в с. Старичени, което последно оставаше да се организира, за да подготви за тая цел прием на четата. От тоя труд обаче го освободи Кирязо Шкуртов, с когото се срещна на пътя до реката под чифл[ика] Лудово. Бъдещият костенарски войвода - герой, заинтересовано покани Христов да седнат и си поговорят. Той предпазливо отхвърли предложението на „гръцкия даскал“ и недоверчиво го изслуша прав, но като видя, че краткото му слово е искрено и убедително отговори му лаконически алегорично: „Иди в Жужелци у Щерю Ат. Шальов, той ще те запознае с гостите си“. Кирязо, който беше подушил целта на движението, схвана за кой и какви гости е думата с радостта на детето се отправи за Жужелци, задето отиваше дано научи нещо, за което душата му копнееше. Събеседникът му[се] отправи за Хрупища, не по-малко радостен от обстоятелството, че изпълни трудната си мисия - пробиване на четата в Старичени - тъй лесно и неочаквано и че влиза по собствено желание и пълно съзнание в редовете на организацията още една добра сила, която още от същия момент се залавя за работа. Кирязо същия ден вечерта вмъкна в своя дом четата, която следващия ден и нощта окончателно организира селото.

Георги Христов през втората година като учител между другото уреждаше и канали със запознатите с тая от по-рано работа - гърци и власи, за доставяне оръжие и за прехвърляне зад граница на „фитириите“, за която цел той се срещаше често с ръководители на организацията. По доставянето на оръжие, почти нищо не се направи: не можеше да се доверява на чужди хора па и гр[ъцката] власт взе мерки да се пречи на изнасянето от държавата, пушки и снаряжение за комитите.

На друго място говорихме за попадането му в затвора - края ва м. юли 1902 г., освобождението му на 20/II.1903 г.; за дейността му до обявяването му за нелегален - 25 април с[ъщата] г[одина], и за участието му във въстанието. При описанието развитието на освоб[одителното] дело в страната, пак ще се говори за него: няма почти събитие да не е тесно свързано с неговото име. Той бе предложен от В[асил] Ч[акаларов] за кандидат - запасен началник през време на в[ъстание]то във войводското събрание в Дъмбени, но изборът не падна върху него.

Г. Христов след потушаването на в[ъстание]то, с другарите си замина за Гърция. Престоя в Ламия при брата си около 3 м[есеца]. За Коледа замина за България, одето през март 1904 г. с Кузо Блатски и съселянина му Коста буразана¹²⁸ се връщат в М[акедони]я. Отбиват се в Ламия при брата му да починат и обмислят понататъшното движение. Зимат със себе си и Щерю Атанасов, който изпълняваше и куриерска длъжност до Трикала. Движението в Трикалско бе мъчно: някой си македонствуващ организира чета от странствуващи там хрупищанчета, които си доставят оръжие, в момента обаче на заминаване от Кардица за Турция, мнимият войвода ги предава. По тоя повод поли-

цията усилва бдителността си. Слезоха в гората преди железопътната линия да влезе в плодородното Трикалско поле. Отбиха се във воденицата на Христо [...] ¹³⁰ от с. Старичени да чакат Коста, който в гр. Търново пропусна влака. Откри ги човек от селото, неприятел на мелничаря, който от страх да не го предаде помоли ги да напуснат същата нощ воденицата му, което и сториха. По дадената им от него ориентировка стигнаха пеша във воденицата на Гюлеков от с. Бойни, роднина на Г.Христов. Денуваха вън из току-що изкласилите ниви. Вечерта тръгнаха, отбиха се във воденицата на Георги от с. Цакони зет на К.Добролитски и познат на Г.Христов, един много услужлив на проходящите революционери. Оставиха дума да ги търси в Трикала. Другия ден ги намери и нагласи вечерта да напуснат града. Бяха спрели в хана на влаха Копано дете се отбиваха кираджиите власи негови роднини, един от които трябваше да ги води за Турция отдето се връщаше, и когото трябваше да срещнат в Калабака. Дотам трябваше да ги води друг. Тръгват, Кузо Блатски не вечерял, куриерът се отби да му купи хляб и щял да ги стигне. Излизат вън от града и чакат. Няма го никакъв. Дали те объркаха пътя или водачът се отказа, остана неизвестно. След малко спряха до тях няколко души, разговаряйки се високо. Какви са били те и какво са търсили? Отдалечиха се. Сутринта Г.Христов предупреди другарите си да не се явяват в града, а да прекарат в някоя воденица, държана от костенарци. Не го послушаха. По двама отделно влязоха в града. Облеклото на Кузо, върху което Гиро Сапунджиев му обърна вниманието при срещата им с него, издаде го. Един стражар го следи, защото падна по дирите им. Георги предупреди Кузо и го подкани да бързат та дано отбягнат преследването. Стражарят обаче ги застигна вън и недалеко от града. Заведе ги в хана, за да установи дали там квартируват. Отсъствието миналата нощ Христов сполучливо оправда, че са били у публичните ¹³¹ и там са прекарвали вечерта и предупреди Кузо владеещ отлично гр[ъцки] език, свършил гр[ъцка] гимназия, да влезе в преговори със стражаря, който доста се двумислеше какво да прави със задържаните от него, та дано срещу откуп да се освободят. Блатски премълча. Полицията, който и очакваше подобно нещо, заподкани да го[по]следват. Пътем Георги го помоли да ги освободи, уверявайки го, че постъпката му няма да е осъдителна. Те са почтени хора, дошли от Турция, дете поради събития не върви поминъкът им, в Гърция - христ[иянска] държава да търсят препитание; не искат предаването в астиномията (градоначалството), защото да не се усъмнят там върху честността им и ги разкарат, без да заслужат за подобна участ, и като добави че са бедни хора заключи кратката си апология с думите: *Θα σου ευχαριστήσουμε* (ще ти благодарим) без да се определи вида и размера на подаръка. Същата грешка той направи и в отговора си, когато стражарят го запита, като какво ще му подарят. След една доста дълга пауза полицаят гордо каза: „държавата ни плаща, ний трябва да си изпълняваме дълга към нея“. Така стигнаха в астиномията. В салона ги посрещна астиномът напе-

рен и надменно почна да ги разпитва кои[са], от къде са, от де идват, де отиват и защо. Това необмислено изпитвание, улесни следствието, под каквото ги подложиха. Дадените отговори не си противоречиха. Георги Христов, изследван по-рано от старшията обърна вниманието на последния и той нему. Стари познайници. Същият старши го тормозил миналата есен, когато след въстанието заедно с другарите му встъпил в Гърция, но полицаят не можеше да си припомни при каква обстановка бяха се запознали. Христов спасен благодарение забвенията на следователя си побърза да удовлетвори любопитството му като добавил, че е идвал много пъти в Трикала и че случайно се запознал с него в една кръчма и тъй отбил вниманието от въпроса. Когато изпитваха Кузо, доведоха в салона с шум нов арестант, който на прост български език проклина македонската си съдба, осъждайки Гърция, че преследва македонците, които се борят за свободата си. Двама стражари уж го изтезават го бутнаха в стаята при Г.Христов, когото „македонецът революционер“ идущ от Турция, зел интимно да разпитва, с цел за изтръгне от него самопризнания, че е революционер и като такъв дошъл е по доставка на оръжие. Мнимият македонец, същият той, който излъгал и предал поменатите по-горе момчета, и който с плиткоскроената хитрост искал отново да се реабилитира пред гр[ъцката] власт, не дотраял да не манифестира гръцкия патриотизъм, обвинявайки я[Гърция] в мекушавост по отношение преследването на комитаджиите, които се търпят, въпреки разрушителното им дело против елинизма. Той посочил на астинома поменатия по-горе мелничар Георги за най-голям поддръжник на злосторниците и че е зет на Кольо Добролитски, който преди месец с цяла „въоръжена банда“, подпомогнат от него замина за Турция да убива тамошните елини. Като си изказал възмущенията и съжаленията си за престъпното нехайство на свободната гр[ъцка] власт по отношение участва на гр[ъцка] М[акедони]я, разядосан напусна учреждението, ратника на елизма в родината му. След време се заговори за тоя гр[ъцки] патриот, че е родом от с. Четирок, циганин християнин по произход, че е бил отдавна преселен в Гърция, и че като андартин минал в Костурско, после терорист гръцки в гр.Костур. Нему се приписвало убийството на учителя Димитър от с. Шестеово.

Полицията не можа да констатира истинските намерения на арестуваните. Показанията им, че пристигат от Турция в Гърция да търсят работа Г.Христов в град Ламия, К.Блатски в Атина, тя счела за автентични. Оставаше ѝ да установи факта дали те имат в тези градове познати и свои, каквито посочили в дознанието. Затова конвоирани изпратила ги единия в Ламия, другия в гр[ъцката] столица, Г.Христов веднага освободили, К.Блатски през месец д[екем]ври 1904г. и то чрез сериозното застъпничество на българското външно министерство пред атинското правителство.

Трябваше според дадената си парола да минат в Турция и двамата след освобождението им. Но задържането на К.Блатски осуети тоя план. Г.Христов

след известно време, през първите дни на м[есец] май, възползуван от общата амнистия за възвръщането на разбунтувалите се раи, дадена от Султана, снабдява се с пашапорт¹³² от турското консулство във Воло и през Солун връща се в Хрупища. Местната власт не го остави сам да се представи пред нея и се легитимира. Джандармерийският мюлезамин Камбер Ефенди, известен за пристигането му пратил няколко заптии да го търсят и заведат в управлението. След разпита, освобождават го базирайки се на Султанхамидовата амнистия, смятал се за неприкосновен от страна[на] властта за „стари грехове“. Остави се на легални начела да продължи борбата.

Първата работа, която трябваше да извърши бе тая да помири войводите Нумо[Желински] и Кольо Добролитски кръвно заядени помежду си кой от двамата да бъде в Костенарията. За тая цел устрои среща с четата на Нумо в Манякски Орман на 17 май 1904г. Тоя ден срещна се с [...] ¹³³ от Маняк, с когото нареди да се срещне и с Кольо Добролитски. Оттук замина с Г. Костадинов, който го придружи от Желин в Костур, представиха се в Архиепископското Н[аместниче]ство представлявано тогава от свещ[еник] Григорий Димитров и главния учител Мито от [...] ¹³⁴. Спречкал се с тях, заедно не се представили на италианския джандармерийски организатор капитан [...] ¹³⁵. Току-що бе пристигнал в града поради страх от гърците. Заразен от тоя страх Г.Костадинов отказа да придружи другаря си. Г.Христов сам посети госта от когото между другото поиска застъпничеството пред властта, за освобождението на братовчеда му Дим. Марков, арестуван поради убийството[на] предателя гърком[анин] свещеник Кост. Келенуров извършено на 9 срещу 10 май в с[ъщата] г[одина] в селото му Желин от четниците Тане и Колю без неговото съгласие и знание. Вечерта връща се в Хрупища. Тукашната власт урежда неговото арестуване. На 19 с[ъщия] м[есец] понеделник придружава баба си и жена си за Костур дете трябваше да излежат наказанието си - 8 дневен затвор - осъдени за участието в конфликта с гърците в църквата „Св. Никола“ и ги представи на тамошния джандармерийски юзбашия. ¹³⁶ Но той по доклад от хрупищката власт задържал и него. Влачен от Костур в Корча от там в Битоля, след една година освобождава се на основание поменатата по-горе амнистия. Задържането му стана причина да не се изглади конфликта между двамата враждуващи войводи, което има за последствие погубването на Нумо.

Г. Христов докато е бил в Костурския затвор влязъл бе във връзка с костенарската чета, на която стана войвода Костандо, чрез храбростта на Георговица от с. Жужелци.

След освобождението му назначава се учител в Хрупища, но властта запрещава по едно нареждане от Ц[ариг]рад - провинените в комитаджилък даскалар ¹³⁷ да не се допускат в училищата като учители. Тая година (1905) били назначени бълг[арски] учители и в новопризналите ведомството на бълг[арската] Екзархия села, но поради Хилми-Пашовото статукво запазване старото

положение - не се допусна откриването на български училища в тях. В едно от тия села - Осничени бил назначаван 3 години наред Г. Христов без да учителствува. Възнаграждението си обаче той оправдаваше с революционната си дейност, каквато проявяваше тъй умело, че местната власт не можеше да улови дирите му. Обичан и уважаван от гъркоманите сред които живееше на най-видното място в махалата Пачура - обстоятелство, което маскираше широката му активност - той спокойно организираше, упътваше, съветваше и насърчаваше пострадалите от турци и гърци. Срещаше се и кореспондираше едва ли не с всички чети из Костурско. Даваше им сведения за всяко вражеско нападение в Хрупишко и улесняваше движението им.

Георги Христов се реши да промъкне в града нелегални. Към края на м[есец] Декем[ври] 1905 год. вмъкна в махалата си Пачура четника Вангел п. Христов в пълен комитетски кеяфет¹³⁸. През втората половина на м. януари домъкна в същата махала костенарския войвода К. Шкуртов, другата вечер пък Вангел, който наскоро още два пъти е влизал в града, първия път с другаря си и съселянина си Андон Бреценски, вторият - сам. Той спомождал със съгласието и знанието на Христов често пъти домашните си, които живееха в махалата Пачура недалече от него.

Присъствието на тия скъпи гости скромният и безстрашният Георги умело използва за закрепване на освободителната идея и за по-широкото ѝ разпространение между гражданите българи. Войводата К. Шкуртов, натоварен от окр[ъжния] комитет да изглади и конфликта, изникнал между гражданите по повод назначаването на една учителка, искана от едни, от други не, стоя в града цели осем дена, гостува на няколко къщи и видя се с почти всички по-светени в делото. Вангел преброди почти цялата махала Пачура. Впоследствие властта подуши и от време на време незабелязано обсаждаше къщата на домашните му.

Едно скорошно и неочаквано събитие малко поразстрои това мирно и тихо развитие на освободителното дело в градеца. Войводата К. Шкуртов, заболял от кила¹³⁹, поради скачането от къща в къща, при защитата на селото си Старичени, нападнато през 23 срещу 24/XII.1905 г.¹⁴⁰ от многобройна (200 души) гръцка банда, беше поискал разрешение от окр[ъжния] комитет да замине на лекуване в България. След като изпълни сполучливо натоварената му от същия комитет мисия и докладва с мнение да бъдат преместени главния учител Гр.п.Стоянов и учителката К.Грошова, като главни виновници на конфликта в Хрупища, за да утихнат възбудените страсти, П. Кляшев представител на Костурско, в окр[ъжния] комитет пристига в с. Старичени през м[есец] февруари. Тук той провери сметките и всичките дела на Кирязо¹⁴¹, намери ги в пълна изправност и като остави на мястото му, неговия другар Тома Янакиев, освободи го от тежката длъжност. Прегледа и доклада му по конфликта в Хрупища и приготви отговора за главния учител Гр.п.Стоянов, написан и адреси-

ран направо с обикновената азбука тъй като получателят не знаеше революционния шифър и не носеше псевдоним. Това писмо заедно с писмото от Кирязо за Г. Христов предават се на селянина Ламбро Андреев да ги препрати в Хрупища. Той вм[есто] да ги предаде на някоя жена да ги пренесе, както обикновено се практикуваше, пренесъл ги сам. На моста случайно тоя пазарен ден полицаи с двама заптии, претърсват го, намират писмата, без обаче да задържат преносителя им, който ги уверил че са за чужбина и ще ги остави на пощата, затова след като ги прегледат да му ги повърнат. Известен Г. Христов, изпраща снаха си Раца Николова от Старичени да съобщи на четата за случката, а Ламбро изпрати в Маняк, а сам той цели 3 дни се криел. Псевдонимът му „Сюлуман бей“ го отървал. Писмото до него го отдала на бега Сюлуман бей от Хрупища. Откритият адрес, който носил писмото на Кляшев до Гр.п.Стоянов и враговете на бега, когото обвиняваха в българофилство, спомогнаха да избие по отношение Г.Христов на такъв благоприятен за него край. Главния учител и Сюлуман бей арестуваха ги.

Извън[едния] съд (февкаале) в Битоля през м. май с.г. оправда ги като невинни. Войска с оръдия заминаха за с. Старичени, претърсиха го и като не намериха нищо върнаха се. Четата, която зае близката гара „Баба“ завърна се в същото село привърши си работата спокойно. Пандо замина обратно за Корещата, Тано зае длъжността си, а Кирязо към края на същия м[есец] февруари, придружен от съселяните си Стефо Атанасов и Ламбо Андреев тръгна за Б[ългари]я.

След това събитие, чиито гибелни за организацията в Хрупишко резултати се избегнаха благодарение кекавостта на местната турска власт, предимно разсеяността на полицаи и здравата разузнавателна сила на местния комитет и будността на членовете му. Г. Христов продължи своята легална дейност до края на 1907 г. без да бъде обезпокояван от никого. Следното обаче събитие докара го до затвора. През м[есец] ноември с[ъщата] г[одина] Кузо Блатски заедно с един от четата му бе открит от аскера в с. Черешница обсаден и нападнат. След няколкочасово люто сражение храбрият войвода пада мъртав. Другарят му, останал в безизходно положение ранен, решава сам да тури край на живота си. Но смъртоносният куршум, пробил челюстите му и челото до крайчеца на лявата му вежда, не му причинил смърт. Той не повредил дори и органите, намиращи се по пътя му. В пълно съзнание бил отнесен заедно с трупа на милия му войвода в Костур, дето последният бил изложен на показ, а раненият даден на лекуване. Изцери се напълно. Освободи се на Хуриета. Завърна се в селото си несилен и през същото лято убили го, турци, органи може би на м[ладо]т[урския] комитет. Заедно с труповете на жертвите попаднали на неприятелските ръце и чантата с писмата, които покойния при опита да унищожи, не сполучил да ги подпали и за които се мислело че са унищожени. „Турците с колата хващат заяка“. Така местните турски власти постъпили за

случая. Те замълчали отначало докато възбудените от голямото нещастие духове, почнали да подканят учителите един по един в Хукюмата¹⁴² да проверяват почерците им. Най-после поканили и Георги Христов, който не подозирал, че неговото писмо ще се намери в чантата на покойния, защото отдавна той не му бе писал. След като му провериха почерка и установиха прилика с тоя на едно от заловените писма, задържаха го, а Гр.п.Стоянов, арестуван вм[есто] него освободиха. Задържаха и други, повечето от които бяха учители. Еднаквостта на почерците със заловените писма установи особена комисия. От друга комисия се водеше следствието и то нощно време. Чак при разпита през втората нощ Г. Христов узна, че и негово писмо, адресирано до П.Чулков се намирало в чантата на загиналия войвода Кузо Блатски. Следствието свърши. Образованото углавно дело се изпрати до „февкаалето“ - Извънредния безапелационен съд в Битоля, дето изискаха подсъдимите и ги осъдиха. Г. Христов осъдиха [на] 5 години за писмото и 2 затова, защото бил осъждан и амнистиран за същото деяние и други път. След 7 месеца, както той бе предсказал при интимния разговор, заведен със съдебния следовател, един веселяк и член на мл[адо]т[урския] комитет, вратите на затворите из цяла Турция широко се разтворили и всички затворници без разлика на деянията за които бяха осъждани се видяха свободни на улицата. На 8 юли 1908 г. се провъзгласи Хуриета, чийто благосклонност и милост се изсипаха най-напред върху затворниците. След медовия месец на това първо по рода си събитие в Отом[анската] империя предстоеше за уреждане много работи. Трябваше преди всичко да се избере национален окол[ийски] комитет, който да представлява пред новите местни власти българите из околията и да защитава техните интереси и блага, пред Хуриетския Хукюмат. В тоя комитет бил избран Георги Христов. Трябваше да се защищават националните интереси от домогванията на гърците, с които до вчера бяхме в безжалостен и безмилостен въор[ъжен] конфликт, обърнат сега в легален. Нестрам, най-голямото село в Хрупичко, второ след Загоричане в околията, останало най-задничево в нац[онално] и революц[ионно] отношение, по причини, които ще изложим на друго място. Тук предстояха много работи за извършване. Трябваше да ги поведе опитна ръка. Намери се такъв в лицето на Г.Христов. Цели 3 години той учителствува тук, неуморно работи и тури здрава основа на българщината, без обаче да сполучи да изкорени гъркоманството, в което здраво закореняло и поддържано от гръцката Митрополия по-голямата част от населението киснело. Г.Христов не се ограничаваше с работата в училището и с тия на селото дето учителствувал. През свободното си време той посещавал околните села,[които] току-що са се отказали от Патриаршията и възприели св[етата] Екзархия. Като член на окол[ийския] комитет и на районното настоятелство на учит[елското] дружество той често се движел. На това неговото движение новите турски власти подбуждани против него, може би и от гърците, които на всяка цена искали той да не бъде учител в

с. Нестрам погледнали недоверчиво. През м[есец] н[оем]ври 1910 г. местния мюдюрин¹⁴³ с няколко заптии направи в квартирата му щателен обиск и всички книжа (частна кореспонденция) препрати в Костур. Тамощният следовател завел следствие. Разбира се, нищо компрометиращо след Хуриета не се намери. На двете платнени окръжни, запазени единствените революционни документи от аутодафе¹⁴⁴, не се отдаде значение за настоящето, но при все това за всеки случай, обещаха се и се дадоха на прокурора (медеомуше) две турски лири - рушвет, за да се прекрати делото. Книжата с мнение на благонадежност се изпратиха по надлежност в Битоля. Идната година всред зимата викат го там по същия въпрос. Г.Христов преди да се яви [при] окръжния следовател, съмнявайки се да не бъде задържан, преди да проследи и разузнае работата посетил за тая цел г-н Стаматов член във Вилаетския съвет. Той изказал съмнение във взимането[решение] на въпроса с благоприятен за обвиняемия край. Христов след като се поколеба дали да се яви в съда, или да тръгне по пътя на нелегалността, по който мнозина от града Битоля и околността бяха тръгнали поради обезоръж[ителната] акция на м[ладо]турците, реши да се представи пред Вилаетския мюстендик¹⁴⁵. Обстоятелството, че властта не се държеше сериозно по въпроса и строго с него, насърчи го да се подложи отново под следствие. А то било да се узнае кой е Гр. Лазаров и къде е настоятел, опущение направено от окол[ийския] следовател. След като обясниха, че въпросното лице е свещеник, че той беше арх[иерейски] наместник в Хрупища и че сега си е в родното си място Неготино, Тиквешко следователят го освободи.

Последните две години Христов прекара като учител в постоянното си местожителство Хрупища. Посред добрите си колеги той извърши през това си последно служене на народа крупна дейност. По негова инициатива и живо участие се направи един значителен ремонт в училищното помещение налаган от педагогични и хигиенични съображения; тури се основа на бъдещ пансион за външни ученици, без който не би могло да се издържа пълна прогимназията откъм нужния брой за класовете учащите се и настоя да се задържи класното училище, след като то по едно нареждане на св. Екзархия, оставаше да се издържа изключително от черк[овно]-учил[ищното] н[астоятел]ство. Освен това той много съдейства и подкрепи да се осъществи инициативата на Васил Бабулев, сега покойник за ремонтиране параклиса - боядисване с блажна боя зидовете и всичките дървени части. След като получили съгласието на българите хрупичани, които с ентузиазъм възприели предложенията им по извършването на горните работи, облечени с тяхното доверие Христов и Бабулев се натовариха с грижите да изведат започнатото на добър край. Наистина те взаимно помагайки си успешно свършили мисията си. Предприятията коствува [ха] около 100 л[ири] т[урски]. Изплатиха се от пангаря и волни пожертвувания - 32 л[ири] т[урски] за ремонта на параклиса, 26 т[урски] л[ири] за тоя на учил[ищните] пом[ещения] и 42 л[ири] т[урски] - заплати на учителите. Но на

извършеното с неописуема радост и с висок и чист идеализъм, не можаха да се нарадват хрупищаните екзархисти. На края на уч[ебната] 1912/1913 год. след свършване на изпитите, преди приключването ѝ с утро според обичая, новите властници с един замах туриха точка на неразвилата се и неоформена българщина в Хрупища. Двама от учителите, Г.Христов и Владислав Томов двама от гражданите и по-после и други от тях арестуваха ги в Костур. След 15 дневно държане тук, откараха първите четирима под силен конвой в Солун, дето ги затворили в един търговски гр[ъцки] параход, служещ за арест на бълг[арски] пленници войници и на четници от отряда на Попов и Хр.Цветков и Чакаларов и мирни българи от Кукушко. Сключи се примирие след това и мирът, с който Гърция осигури владичеството си на завзетите тъй леко и подло български земи. Почна да се освобождават затворниците, пренесени от парахода в едно от султанхамидовите здания на ул.“Хамидие“, бивша квартира на бълг[арския] гарнизон в Солун. От тук след месец освободиха една група, в която влизаха и четиримата хрупищани. Г.Христов към края на м. януари 1914 година със семейството си през Солун и Дедеагач пристигна в Б[ългария] и се настани в град Ксанти. Към края на 1919 год., когато тоя град според мирните договори се предаде на гърците Г.Христов семейно замина за Пловдив. В Ксанти той заемал разни държавни служби - член в комисията по настаняване бежанците и чиновник в мировото съдилище по държавните имоти и в реквизиционната комисия. През злокобната 1919 г. се назначи учител в местната гимназия, която се пренесла в с. Райково Пашмаклийско, дето учителствува две години. От 1921 до края на 1924 год. учителствува в град Станимака¹⁴⁶ при там[ошната] прогимназия. 1925/1926 и началото на 1927 год. чиновник при консорциума за тютюн в Т[ърново] Сеймен¹⁴⁷, същата година[17 юни] се назначи учител в с. Малко Градище[от 7 окт.с.г.] директор в прогимназията. В Ксанти, както и в Станимака, Г.Христов взел живо участие при основаването на македонското дружество, в което през първите години на основаването им като член в н[ас-]тоятел[ствата], останалите години и като председател. В Станимака изпълнявал една година и длъжността представител на бежанците в комисията по настаняването им.

15. От младите българи хрупищани най-се отличил Г.Драшков. Като дете, той често помагаше в революционните работи на зета си Г.Христов, а към края на 1904 г. 17-год[ишен] влезе в редовете на Костенарската чета. Едно малолетен, друго предстоеше зима, поради което движението и прикриването на четата като по-многочислена се затрудняваше войводата Костандо по молбите на стария му баща го освободи. През идната година буйният юноша замина за Северна Америка. След обявяването на Балк[анската] война, в град Цинцинати щата Охайо, той формирова една чета от 20 души вътре в 4-5 дена, между които личаха Димитър Стасов, Щерьо Куличев, Янаки Кольов, Лазар Милиовчев и Станчо Костандинов от Хрупища; Георги Стасов, Наум Атана-

сов, Георги Христов, Яни Атанасов, Васил Аргиров от с. Желин; Георги Намов от чифл[ика] Маняк, Зисо и Георги [...] ¹⁴⁸ от Цакони Хрупишко, а останалите из Корещата. Младият войвода с четата облечена в особена униформа и въоръжена с револвери потегли триумфално от гр[ад] Цинцинати. До гарата била изпратена от много македонци и американци и фотографирани от последните на няколко пъти. По пътя четата се отби в Лондон, дето мнозина любопитни англичани посрещнаха и изпратиха радушно. Някои от тях я фотографираха. С парахода „Сант. Лерк“, с който пътуваха бълг[арските] доброволци, връщали се в отечеството и гърци от стара Елада. Те увещавали последните да заминат през Гърция и като нейни „тело“ [...] ¹⁴⁹ да заминат за Турция, като обещаваха им да платят разноските по пътуването, а на Г. Драшков водителя им още и 500 долара. Никой от младите българи не се подаде на тая подла съблазън. Съблазнителите, ядосани за неуспеха си, почнаха да ги дразнят с цел да ги предизвикат към сбиване, и след като ги набият, в което впрочем бяха уверени, да ги компрометират пред съмишлениците си европейци. Но храбрите елини излъгали са се в предположенията си. Президвиканият от тях противник умишлено здраво ги наби и в схватката по американски те напълно били поражени ¹⁵⁰ и усмивани, а победителите акламирани от служашите на парахода и пътниците, които следили с интерес предизвиканата от гърците разпра. През Хамбург, Германия, четата стигна германо-австрийската граница. Тук със специален влак тръгна за Белград. Навсякъде из гарите в Чехия тя бивала посрещана и изпращана от множество чехи мъже, жени и деца начело с музика, бенгалски огньове; черпили ги с бира, снабдявали с хляб, сладкиши, цигари и други работи за ядене. Триумфално посрещане на бълг[арските] доброволци устроили и в Белград, но то не било искрено, както посрещанията и изпращанията устройвани в Чехия от предупредените за минаването на четата през тяхна територия чехи, които викаха ура и наздраве за бълг[арска] Македония. След като ги развели из по-главните пунктове на своята столица и разменили много ура и живийо ¹⁵¹, подложили „скъпите си гости“ на съблазън. Те обаче не приели да станат „прави сърби“ и напуснали сръбската столица с презрение. Четата пристига в София, яви се в щаба на М[акедоно]-о[дринското] опълчение. Към нея се присъединили всички дошли от Америка, костурчани и станали 150 човека. Сформираната от тях рота била дадена на капитан Вълков - казак, руски доброволец. Доброволческата боева единица замина за фронта срещу турците и след като се присъедини при Булгар-Кьой към 8 Костурска дружина взе живо участие в сражението при Шаркьой. Отличилите се и интелигентни доброволци в това сражение произвели са за мл[адши] подофицери. За такъв бе произведен и Г. Драшков. След примирието с Турция, М[акедоно]-о[дринското] оп[ълчение] замина за фронта срещу сърбите. В сражението при Раднови скали под Кочани Г. Христов от с. Желин юнашки падна убит от неприятелски куршум, а в това при с. Драмче, Ново-селско Димитър

Стасов и двамата другари на Г. Драшков, които го придружили още от [град] Цинцинати [щата] Охайо [Северна] Америка. Тук [в] (Ново-селско) завари опълчението примирието, което славно било посрещнато в София, и разформирано с патриотична реч от Н.В. Цар Фердинанд. Георги Драшков през общоевр[опейската] война бил произведен старши подофицер и зачислен към 39 п[ехотен] солунски полк, скоро предаден към допълнящата при него дружина да обучава новобран[ци] македонци-албанци. На тази длъжност не стоя дълго, а бил натоварен да завежда складовете на същата дружина, която длъжност нещо изпълнявал до приключването на войната и уволняването му, от редовете на дружината към която се числял. Г. Драшков свършил първоначалното си образование в родния си градец, а прогимназиалното в гр. Костур.

16. Още една жертва даде Хрупища през Балк[анската] война. Кузо Андонов, дошъл от Америка, дето странствувал като доброволец, загина в едно сражение. Срещу кой фронт той се принесе жертва доброволно за своето отечество, обичта към което подчерта със своята кръв, кога и как не се знае засега.

17. В общоевропейската война взеха участие и други младежи хрупичани - Хараламби поп Христов, Кръстьо Янков, братя Анастас и Димитър Костандинови, Сребрен Янакиев и други, първите двама като офицери, а останалите като редници. Последният като актьор на военния полски театър.

ЧИФЛИК МАНЯК

Една гънка на Черната-пл[анина], широко разкриваща се към [северо]-з[апад] крие от погледа на пътника откъм останалите страни на хоризонта това селище, броящо около 20 къщи. Разположено в дъното на гънката недалече от ъгъла, който образуват двете ѝ крила - пред него се разстила със слаб наклон към [северо]з[апад] една малка площ. Откъм тази страна тя се мие от река Бистрица, а към [северо]и[зток] слива се с полите на седловината, която свързва Черната планина с Жупанската и през която минават проходите, водещи от Хрупишко за центъра на околията - гр. Костур и от там за Корещата и планинското Пополе. Землището на чифлика не се състои само от тази гола площ и от каменистата планинска част, обрасла тук-там с хвойнови (четвинови), както ги нарича местното население дръвчета. То се простира и отатък р[ека] Бистрица, западно от нея. Този край от околността на Маняк е равен и много по-голямата му част е покрита с буйна и разнообразна растителност. За него, известен на населението в Хрупишко с прозвището „Манякски Орман“, говорихме при общото описание на страната. Черната планина, спускайки се стръмно към коритото на реката, образува над него тераса, по нея върви пътя за Хрупища и водата, най-крупното дело в Хрупишко, за което стана дума на друго място.

Чифл[икът] Маняк е известен в цялата околия и със своето аязмо, до черквата, посветена на светицата Св.Петка и издигаща се южно от селото и недалеко от него. Според едно предание лишено съвсем от подробности, тук някога се издигал манастир, на името на същата светица. За това и чифликът остана да се нарича „Маняк“. Манячени всяка година на 25 юли (ст[ар] ст[ил]) отиват този ден, прииждат да се черкуват, роднините и познатите и да си гостуват, из околните села и градовете Костур и Хрупища. Аязмото, чиято вода не е изследвана за узнаване нейните лечебни свойства, често се посещава от болни, мнозина от които са дълбоко уверени в неговата светост и лековитост обнадядени, че там ще намерят здраве и изцеряват се.

Землището на ч[ифлик] Маняк географски и геоложки може да се раздели на две половини - планинска и полска, рязко различаващи се по състав и строеж. Почвата за обработване не е достатъчна. Тя се състои от малката площ на първата и свободната от дървениста растителност на втората. По тая причина от двадесетте домакинства, обитаващи в чифлика половината са земеделци, а останалите айлякчий. Те плащат известен наем на беговете - стопани за квартира. Положението на чифликчий не тегнело на манячени. Поставени добре икон[омически] те се чувствували, след изпълнение дълга спрямо чифликч[ий]-сайбийте, освободени в останалата си дейност за поддържането си. Държането на беговете не ограничавало всяка проява в туй отношение. Препитават се със странствуване на мъжете като воденичари и работници. Странствуват излишните мъжки работни сили и от земеделците. Воденичарството и работничеството, и едните и другите упражняват в Костур и Гърция. Напоследък, някои от младежите почнаха да странствуват в България и Америка.

Добитък и домашни птици отглеждаха колкото за удовлетворение на домашните нужди.

Благодарение близостта на главните градове в околията - Костур и Хрупища, отстоящи по на 3 и 4 км. от чифлика, запознанството чрез воденичарството с много гръцки семейства, честото посещение на аязмото и черквата и гостоприемството на манячени-тези два града оказаха благотворно влияние върху тях в културно отношение. Поради тази особеност манячени се издигаха предимно в областта на домакинството, носията и обноските. Маняченката умее добре да готви, спретнато да се облече и свободно да се държи пред чужденци и как да се постави пред тях. Неявяването пред далечния и непознат гост отдавна е забравено. Влиянието върху носията, което поело изключително от Хрупища не изведнъж, а постепенно проявило своето превратно действие. Това влияние оказва влашката носия, която била на мода за българите в тоя град, само затова защото е близка по материя и кройка с българската. Практичната българка, научила се да приготвява по-добра материя възприела тая именно носия, а не гръцката. От нея възприе само тънките дрихи, приготвявани от пазарни памучни платове. По отношение народността,

националните нрави и обичаи гръцкото влияние, идещо от Костур никак не е подействувало. Маняченката нито една дума гръцка е усвоила в отношенията и с гърките. Мъжете и то не всички научили гр[ъцки] език дотолкова, доколкото им е потребен да се разбират с гърците по зиманията и даванията си с тях. Но това влияние, упражнявано било пряко било косвно, се оказало вредно и пакостно, в друго отношение. Манячени, чувствавайки се като истински българи не могли да се проявят като такива, поради чифликското си положение. Опитът им да реализират всяка национална проява гърците начело със своя Митрополит чрез беговете-стопани на чифлика, особ[е]но чрез съгражданина си добрия и авторитетен Дзулфюкяр бей осуециявали. Така те останали без бълг[арско] училище, без родна просвета, израз на своите национални чувства. В Маняк нямало и гр[ъцко] школо. Гр[ъцката] Митрополия в Костур, поради близостта му до града и поради малочислеността на домакинствата не назначавала учител. Заставяла ги да пращат децата си в градските гр[ъцки] училища. Нито един маняченец се отзова на това владишко заставяне. Когато обаче се откри българско училище в Костур, мнозина пратиха децата си на учение. Но на тая родолюбива и ученолюбива инициатива скоро гърците туриха край, по посочения по-горе начин. Манячени, високо съзнавайки и ценейки значението от образованието, останали години наред в мрака на невежеството единственият морален тормоз, упражняван върху тях от господарите им беговете и то за хатъра на гърците.

Тоя национален и духовен гнет мъчно поносим трябваше да престане. Накипелите национални чувства и стремежи за постигане роден идеал трябваше да се излеят. Търсеше се изход за излизане от туй тежко положение. В освобод[ителното] революционно дело намери се спасителното средство, само чрез него ще се постигне и гарантира не само политическа, но и национална свобода. За това манячени присърце възприели освободителната идея и вярно и честно ѝ служили до край, заедно с жените и децата си. От съществуващите тогава гъркомански села те първи се посветили на революционното освоб[одително] дело, почти едновременно с екзархистките - толкоз голямо бе още в самото начало на движението, доверието към тях на тогавашните местни революц[ионни] водители. Надеждите и оптимизма на последните се оправдаха: техните ученици проявиха плодovitа легална революц[ионна] дейност. Скоро след това манячени поискаха да им се назначи бълг[арски] учител, но по висши революционни съображения молбата им била отхвърлена от бълг[арското] архиер[ейско] н[аместниче]ство в Костур. През 1904 год. подновиха исканието си, но и тогава не били удовлетворени, поради наложеното от Хилми паша статукво. След Хуриета едвам се осъществи националният им блян, за да го видят съвсем разбит завинаги през 1913 г.

На 20 април 1898 год се тури начало на револ[юционното] освоб[одително] дело в чифл[ика] Маняк. Първ поведе кървавото хоро Кузо Д. Манякс-

ки. Той посветил съселяните си Г.Наумов, Доро Янакиев и Гиро Динков, изпълнявал куриерска длъжност и пропагандирал освоб[одителната] идея. 10/XII.1900 г. влякнал в своята къща четата под войводството на Петров. Последният с живота си и силно слово посветил всички мъже. Оттогава заработили всички от чифлика: мъже, жени и деца, кой как и колко можел. На 15/II.1901 година посещава селото районната чета под войводството на Горанов. На 6 май с[ъщата] година четата под войводството на Ат.Петров влиза в селото на квартира в къщата на Кузо. Но този път скъпите, но същевременно опасни гости не посетиха малкия чифлик с агитационна цел, за да се затвърди у населението освоб[одителната] идея - манячени нямаха нужда вече от по-нататъшни убеждавания в правотата и светостта на освоб[одителната] кауза. Те са се подготвили да посрещат и извършват по-велики дори съдбоносни акции за преуспяване на делото, в което са се посветили. За извършването именно на такава една акция четата се прибрала тази нощ в селото, разчитайки напълно, че то ще му окаже пълно съдействие за успешното осъществяване на замисленото от по-рано.

Наредено бе от горе да се убие този път на всяка цена най-големия мюлтезамски и най-страшния злосторник и изедник Нуредин ага от [с.] Св. Неделя, който на три пъти не попаднал в засада, устройвана за тази цел. На 7 май сутринта четата прехвърли Ч[ерната] планина и зае позиция край шосето Костур-Хрупища. Павел Христов, ръководител на револ[юционната] организация в околията и учител в Костур, с една бележка, писана с обикновената азбука, съобщава на войводата Петров, че Нуредин ага същия ден понеделник след пазаря ще замине навечер за Хрупища. Бележницата, която между другото гласеше още: „Кузо ще ви покаже устно де ще заминете след убийството“, Григор Вангелов от с. Шестеово минаващ за писар на четата, запазил в ръкава на своята гуна. На определеното по-горе време жертвата се задава. Не можела да бъде забелязана от часовая навреме, за да може да се заеме позиция край шосето, отстоящо от полите на голата негостоприемна Ч[ерна] планина около 150 кр[ачки]. Да се стори това по-рано не можеше. Четата по голото Хрупишко поле щеше да бъде открита и издадена от овчари, говедари и др. Четниците от самите поли на планината открито се затичали, като захвърлили гуните, дано застигнат жертвата си, която късничко ги забеляза и удари силния си и бърз кон на галоп през глава. Но куршумите на двамата Колювци власи, единия от Хрупища, другия от с. Нестрам, които най-яко доближили разпорили корема ѝ. Но тя влезла в Хрупища без да падне от коня си. Четата омърлушена от непълния си успех и открита трябваше да дири спасение и в бързината си, някои от четниците, между които Гр.Вангелов не прибрали захвърлените си гуни. Когато аскерът падна по дирите ѝ последните били намерени, намери се и бележката, за която стана реч по-горе. Четата като прехвърли обратно Ч[ерната] п[л]анина влякна се в „Манякски Орман“ и завинаги се изгуби от очите

на преследващата я многобройна потеря. Тежко раненият Нуредин ага се отбил у зета си Селим бей, както правел винаги когато отивал в Хрупища на пазар и предал, че го погубват враговете му - бегове, между които и двамата братя Джамил бей и Муста бей от Хрупища, стопани на част от чифлика Маняк, в околността на който стана покушението. Това обстоятелство идеше да подкрепи твърдението на убития и убийството щеше да мине като лично отмъщение, както минали извършените по-рано две убийства на Абидин бей от Костур и Касъм ага от Билища, ако не попадеше в ръцете на властта поменатата по-горе бележчица, която ясно разкриваше и посочваше кои са интелектуалните убийци и целта на убийството. При все това властта отдаде на последното частен характер, дори и след като Иванчо предателят разкри, че поменатите по-горе убийства на видни зулумджии са дело на тайната революц[ионна] организация.

Но участието в покушението на П.Христов и на други българи и власи, повече озадачи местната власт. Нейното подозрение в непокорство на раята по тоя повод взе да става факт. На току-що извършеното убийство тя погледна по-сериозно. Трябваше тайните¹⁵² на това злодеяние да се разбулят. С разкриването им бил натоварен Мухтар ага началник на джандармерията в Корчански окръг. Арестувани били всички известни Кузовци, докато се задържи истинския виновен Кузо Д.Манякски. Известен за попадането на бележка[та] в ръцете на властта решил той с оръжие да влезе в редовете на четата. Павел, чието съгласие бе поискано, не му позволил, кой знае по какви съображения. Задържан бе и Михо Ставрев, влах от Хрупища, овчарин в Маняк и посветен на делото и по убийството на Нуредин ага. Подложен на нечувани изтезания открил всичко каквото знаел по организацията. По показанията му и по подозрение и съмнение арестували Кузо п.Стефов, Дим.Ив.Марков ръководители в Хрупищко и учители, първият в Хрупища, последният в с. Желин; Павел Христов и Христо Семерджията влах от Хрупища, който немилостиво бил бит, но като не издал нищо и нямайки улики против него бил освободен наскоро. Арестували беговете Джамил бей и Муста бей и Васил Бабулев, съвсем невинни в случая.

Център на аферата стана К.Манякски. Още първия ден след запирането му през нощта, за да се всее ужас между арестуваните и за да се прикрие терористическия начин на изследванията, сам Мухтар ага окр[ъжен] джандарм[ерийски] н[ачалник] го повикал и го подканил да каже що знае по убийството на Нуредин ага. Кузо категорично отказа. Извикват Михо влаха, който пред обвиняемия казал следното: „Кузо на три-четири пъти прави с четата опити да убие Нуредин Ефенди, но той не попаднал в устройваните засади. Вечерта срещу деня на покушението, той прибра комитите в къщи, яли и пили и сутринта рано поставиха засада и извършиха убийството. Писмото, което притежавате, отнася се за него, а не за други Кузо. Обвиняемият от-

хвърли уликите на Михо и не се признава за виновен. Мухтарят, озлобен и победен от категоричния отказ на Манякски, заповядал да го подложат на неописуеми мъки. Няколко заптиета завличат го в дъното на [орния] етаж, на почти усамотения конак, връзват краката и ръцете му и почнали немилостиво да го удрят, в присъствието на своя началник докато битият изгубил съзнание, без обаче за признае виновността си. След свестяването си Кузо решава да тури край на живота си, за да спаси положението. Сутринта на 21/1.1901 г. отива по нужда и незабелязан от никого си пробол корема с неприбраното от полицията при обиска му от нея ножче и почнал да мъкне червата си викайки, че непознат турчин го ранил с нож. Властниците изгубили ума и дума от станалото [и] веднага повикали доктори да церят ранения. Последният мъкнал червата си, когато лекарят местил ги, казвайки: оставете ме да умра, за да се разчуе навсякъде, че в Турция се убиват затворниците в самия конак. Трябвало няколко заптиета здраво да го държат, за да може докторът да завърши втората част от операцията. Озверените по-рано власти сега смутени и изплашени от по-голямата отговорност, стараели се раненият на всяка цена да оздравее. Побойниците му полагали бащински грижи за пълното му изцеляване. След като болният се посъвзе изпратили го в къщи и там доктор го лекувал на държавни разноски. Най-много се изплашил джанд[армерийския] бимбашия Мухтар ага. Той зорко и най-заинтересовано следял хода на раната. Когато се научил, че Кузо се пробудил от спокойния и дълбок сън пръв се явил при него, и го запитал смиренно да каже кой го ранил: „Махни се куче!“ извикал му К.Манякски, „изпратил си хора да ме убиват и сега ме питаш кой ме пробол“. Неочакваният отговор на неустрашимия комита, още повече смути гордия преди малко Мухтар, и който без да му възрази отмина и недоумявайки за станалото, мислил как ще излезе от туй създадено предимно от него положение. Той както и местните власти смятали последното за опасно дори безизходно. До друго по-износно за тях заключение не можеха да дойдат. Защото самоубийството и опитът за самоубийството извършен и то от един рая, у когото турците не признават никакви доблестни качества като героизъм, патриотизъм, неустрашимост и самоотверженост не са били известни в страната. Тоя начин на покушение се сторил за недопустим и невъзможен. Па и самоубиецът, който съумял да скрие ножчето след самонараняването си безследно, де щял да намери хладно оръжие, за да извърши намисленото върху живота си покушение. Трябва някой фанатизиран турчин да [е] извършил злодеянието за отмъщение на убития Нуредин ага, като използвал калабалька от хора в салона, поради пазаря в града. В помещението на конака се помещават всички видове окол[ийски] власти, административни, съдебни, джандарм[ерийски] и полицията.

Както и да е оздравелият вече К.Манякски, заедно с него другарите му по съдба и всички българи трябваше да се радват и да се гордеят със станало-

то и да се успокоят напълно. Необикновената и чисто патриотична случка, произвела фурор и разчула се навред, даде своите благоприятни за делото резултати, повече може би отколкото се мислило. Арестите престанаха, спре се побоя не само временно, но завинаги. Известени в Битоля консулите, чрез тамошната власт наложили на Турция следствените власти да не си служат с тоя груб и безчовечен начин при изпълнение своите обязанности по отношение обвиняемите. Намесата пък за случая на Великите европ[ейски] сили чрез своите представители в Турция, насърчили бъл[арското] население. То с по-голяма готовност и ентузиазъм се залови за извоюване на своята полит[ическа] свобода.

Кузо Манякски след два месеца от самонараняването му оздравява напълно. Под конвой закарват го в Корча, дето трябвало да се разгледа делото по убийството на Нуредин ага. На 27 обяви се подготвената от по-рано по предателството на Иванчо афера, за която се говори и на друго място. Предателят, бивш четник на окол[ийската] чета под войводството на Ат. Петров, подчертал политическия характер на Нурединовото убийство и тоя на по-предишните. Но властите, натоварени с разследването и разглеждането на това убийство може би по висши държавни полит[ически] съображения или занемарили своята отговорност, не изменили дадената му по-рано частна подкладка. Освободили само братята Джамил бей и Муста бей, за чиято виновност не може да се държи сметка, след разкритията направени от Иванчо. Останалите осъдили по на три години като интелектуални убийци и като ятаци на физ[ическите] такива. За това тях не засегна общата февруарска амнистия през 1903 г. на всички полит[ически] „престъпници“ в Турция. Същите власти може би по същите съображения омаловажили много шумната в началото, както ще видим на друго място, Иванчовата афера.

К.Маняка, осъден още на 7 години по показанията на предателя Иванчо, опростено му вече по благоволенieto и милостта на Султана, не трогнало благопожеланието на всемогъщия монарх. Не се понравил като гражданин на великата му държава. Освободен, заедно с другарите си под парична 100 л[ири] т[урски] гаранция, в предвечерието на въстанието, ненарадван на стара майка и на многобройна челяд и не отпочинал още получава известие, че бунтът другия ден се провъзгласява. Решава да прибере домашните си в Корещата, за по-голяма сигурност на живота им, а той да придружи въстаниците. П.Сидов пристигна в Жупанища да разбунтува съселяните си. Кузо придружен от Георги Наумов и Ставро Янакиев отиват на среща. Те с въстаническата жупанска чета събарят телеграфните жици из околността. След тая първа бунтовна акция П. Сидов предлага им да се приберат в чифлика при своите, ако смятат че няма да пострадат, Кузо завръща се със съселяните си в къщи. Той не се доверява на турската власт, па и престъпно е за него да мирува през най-сублимния и възделен¹⁵³ момент, за който се е готвел, се мъчил и страдал

години наред и през който всички, способни да се бият с вековния тиранин за извоюване свободата си са въстали. Трябваше да осигури домашните си. Не решил още въпроса, сутринта рано 10 души войници и заптии, известени за снощната акция и провъзгласяването на въстанието потърсиха някои от мъжете. Потърсиха и Кузо но той не се предал. Въмъкнал се в близкия лес, който му служил до края на въстанието и като обиталище и като скривалище и като болница. Аскерите забрали Атанас Василев, Стерьо Дъндов, Доро Янакиев и Петро Типов закараха ги в Костур, но след 4-5 дена освободиха ги.

След потушаване на въстанието, през което не взе участие поради заболяване от малария и физическо изтощаване, от изтезания и мизерия в затвора, Кузо Манякски през Солун и Ниш се отзовал в България. През н[оем]ври 1904 г. придружен от Стефо Атанасов от с. Старичени с чужд пашапорт той се връща в родината си и още в с. Бобища, се зачисли в четата на Никола Андреев и Кузо Блатски, които току-що бяха пристигнали от България. След няколко дена замина с другаря си Стефо за Костенарията и постъпи в местната районна чета, при която служи една година. По собствено желание той се зачисли в четата на Колю Добролитски, в района на която влизаше и родното му село Маняк. На 10 ноември 1906 г. четите - нестрамколската и на Митре Влашето, срещнали се в с. Дъмбени, за да обмислят на кои четници да дадат почивка, като ги изпратят зад граница. Присъствувал е на срещата и П.Кляшев. Даде се отмора на няколко четници, между които личал и Кузо на първо място, като най-възрастен и баща на 6 дребни още деца, оставени с баба им и майка им едва ли не на произвола судьби. След един месец Кузо Манякски с другарите си Христо Шопов Четирски, Стасо Чанаков Добролитски и Насо Чукски и няколко четници от влашката чета замина зад граница. На 15 януари по канал пристигнали в България. От тук той замина за Америка.

Кузо Манякски роден на 2 април 1872 г. свършил първоначално образование в гр. Костур първо по гръцки, после по български в току-що откритото там бъл[арско] училище във времето на Търпо Поповски от с. Косинец и Златко Караатанасов от Бобища. Баща му дал го на занаят - общарство. След три години прибрал го при себе си в една от костурските воденици, която държеше под наем. Като мелничар той се запознал, както видохме по-горе с освободителното дело, на което служи честно и умело и показва чудеса от храброст и самоотверженост. Като нелегален през двегодишното му четническуване той зима живо участие в нападението на с. Либишово и Монастиря „Св.Атанас“ на 2/III.1905 год., в сражението с андартите в Одре пл[анина] при Бяла вода на 20/VII с.г., в сражението с турския аскер, на 20/VI.1906 г. при местността Остри връх в околността на чифл[ика] Стенско. Нападнат на 15 срещу 16/X.1906 г. и обсаден в селото си от многобройна турска войска Кузо чудесно се спаси с тримата се другари Вангел п. Христов, Ристо Четирски и Аргир Дренички, като пробии обсадния обръч и се въмъкнали в леса на съмване.

Сутринта аскерът, чието присъствие винаги бдителният комитета узнавал, намерили край селото една ръчна бомба и една гуна, изпуснати неусетно от обсадените при светкавичното им щурмуване да си пробият път. По повод на това, може би, войската, която тъй срамно пусна на воля безстрашните комити, завлече със себе си мирните селяни: Атанас Василев, Петър Типов и Дим.Аргиров, които след няколко дена освободиха.

Кузо Манякски служил за другарите си като пример във всяко отношение и се позлувал с тяхното и на войводата си уважение и обич. След геройската смърт на последния в родното му село Добролища, обсадено от многобройна турска ган, осиротялата чета единодушно предложила му да поеме войводството. Скромният Кузо, възнамерявайки да отиде на почивка и да се погрижи за подобриеното мизерното положение на домашните си, отклонил тази чест, за която напълно заслужавал и посочил за бъдещ войвода на четата другаря си Търпо Бузльо. Предложението му бе одобрено и прието - посоченият от него четник се провъзгласи с възторг за вожд на четата. Манякски се показвал крайно справедлив, неправди не търпял. След като се уверил, че няма да се поправи войводата му К.Добролитски, който напоследък бе тръгнал по аморални деяния, строго запрети и осъждани от института на организацията и на когото често му напомнувал насаме да се откаже от тези деяния, в едно четнишко заседание, той се обърна към него със следните забележителни думи: „Кольо, ние си оставихме жени, деца, нарамихме пушките да се бием с тиранина за чест, правда и свобода; убихме Нуредин ага и много други като него за тая правда и чест; а пък ти сега си станал втори Нуредин и като него караш манячени и жупанци да носят дърва, за да правиш къща на братовчедката си Тута [...]”¹⁵⁴. Това не приемаме и като ти прощаваме за направеното досега, замини в Б[ългария]. Войводата след като призна виновността си и се разкажя от дън душа, със сълзи на очи ги помоли да му позволят да остане с тях още три месеца. Молбата му не се уважи и се разделиха. Временно водеше четата Кузо. Нещастният войвода няколко дена след осъждането му загина, както видохме по-горе зад селото си заедно с двама четници от костенарската чета, с които случайно се прибра. Кузо с двама от другарите си по работа се намирал в с. Апоскеп. Тук той се научил за нещастieto на Кольо Добролитски, което намирал като следствие на отстраняването му от четата и много съжалявал и се измъчвал за взимането на работата такъв злостен обрат.

Провъзгласяването на Хуриета през м[есец] юли 1908 год. спомогна на К.Манякски да продължи странствването си в Америка. Там го завари обявяването на Балканската война. Далечната чужбина и нуждата да печели за поправяне разстроеното му домашно положение не го свъртя. Поставя се начело на една чета от 30 души и напуща Новия свят, тържествено изпратен и се отзовава през Гърция в Солун въоръжени на собствени средства. В Ню Йорк вестниците предали, че доброволците за Балк[анската] война да не минават

през Австрия, там ги обезоръжавали. Това накарало Кузо да мине в Гърция, дето предлагали да минат в Костурско като гр[ъцки] доброволци, иначе няма да ги допуснат. След 11 дена миткане в Атина заминали в Солун дето на Бъл[арското] коменданство предали оръжието и поединично заминали за родните си места. Само 3 револвера [в]зели - Кузовия и[на] двама други.

Кузо изпрати от Америка 60 дол[ара] за българския Ч[ервен] кръст. Но мълниеносните победи на съюзниците не оставиха поле за работа. Общият враг бе почти навсякъде и по всички линии бит и отбит. Доброволците от Солун заминават за роден край. Гр[ъцкото] коменданство в Соревич не ги допуска като българи. Предлага им се да се обявят за гърци. Четата смутена от тая безочлива и подла постъпка, връща се обратно в Солун, предава оръжието на тамошното бъл[арско] каменданство и по единично и отделно се връща в родните си села, полит[ически] господари на които станаха новите завоеватели. Те не могат да търпят българщината и почнаха още през медовия м[есец] на освобождението да преследват първите хора, които я създаваха, развиваха и поддържаха, с единичката цел да я унищожат.

В Костенарията на преследваните от гърците българи първенци пръв влизал и К.Манякски. На 18 май той отива в с. Нестрам на пазар. Предаден от предателя гъркоманин Дзундзи на местната власт, откаран бил под силен конвой в Костур. Фрурархът (комендантът) Мальос, бивш водач на гр[ъцка] банда го посрещна с една кратка пъла с гняв, цинизъм и други нелепости реч и го изпрати с афоризма: „Всички българи като вас ще погубим“. След няколко дена повторно бил канен в Костур и освободен след 23 дена. Не се минаха още 5 дена викат го в с. Четирок заобиколен от 10 войника и старшията им посред тях с пръст му посочва Сливенския манастир „Св.Никола“: „Ти ли изгоре тая гръцка светиня? Ти ли напои земята с гръцка невинна кръв?“. И като го удари по устата с юмрука строши му два предни зъба. Другият ден с него отбиват се в селото, забират Кузовица и децата им и ги закарват в Костур. Мальос нарежда да изкопаят пред тях дупка и почна да ги заплашва, че ще ги убие и зарови в приготвената вече яма, ако не му кажат какво е вършил Кузо през турско време. След дълго тормозене, и отказ, злодеят освобождава невинната жена и деца, а задържа баща им. С него бил задържан и Търпо Бузьльо бивш негов другар и войвода. След 11 дена освобождават и двамата, Кузо се връща в къщи, заварва майка, жена и деца изплашени и разтреперени. Разболява се той, разболява се съпругата му. „Няма вече спасение от тия проклетни гърци! Ще ни уморят!“ Така възразила тя на мъжа си, когато той я окуражаваше. Напразно се стараеше добрият и грижлив син, съпруг и баща да възвърне предишното душевно състояние на милите и най-скъпите: майка, съпруга и деца, като ги освободи от кошмара: „Няма спасение от[...]”¹⁵⁵“, които завладяват цялото им същество. Още същата година се помина майка му, през идната[година] жена му, през 1915 год. дъщеря му на 15-годишна възраст, а през 1916 г. се помина 17-год[ишния] му син Спас.

Защо бяха нужни тези маневрирания на гр[ъцките] военни власти, които имаха за последствие горните невинни жертви? Защо не казали на опасния за елинизма българин от начало, направо и открито: „Стани благороден елин, заедно със селото или земи си майка, жена и деца и замини зад граница. Ино-родци, особено българи не можем да търпим в своята си нова Елада.“ Усукванията на хитрите и подли елини по отношение мерките и средствата за погърчването на чуждите тях народи е елегантност към последните, а неподканването им да се елинизират или да напуснат страната-толерантност и търпимост спрямо тях. Но на, хондрокефалът Кузо не се сеща да използва това гръцко доброжелание и великодушие. Нали е българин, той не разбира и не може да разбере що е добро. Тогава грехът му [е] на тило (врата).

По домашни причини К.Манякски не можа да напусне родно място. Па и надеждата, че лъвът въпреки съюзените против него зверове, пак ще може да вземе своя пай, не го напусна. Щастието му се усмихна. Бъл[гарските] войски като изневиделица завземат почти цяло Костурско. Редом с другите села и Маняк на чело с Кузо посрещат тържествено мили и скъпи гости и избавители, поднасяйки им венци и китки от живи цветя. Шефът на чифлика, тържествуващ, качен на своя кон, придружи един разузнаващ разезд при обиколката му от Костур и селата Дупяк, Здрелца, Слимича, Хрупища и обратно в Маняк, дето бъл[гарски] войници стават предмет на нови тържества, на ядене и пиене, на кичене с венци и китки от полски цветя. Тая невинна постъпка на Кузо озлоби гърците и гр[ъцките] власти. Полицаи три пъти го потърсили. Знаейки какво го очаква не се предад, нарамил пушка хайдушка, за която неведнъж бил изтезаван, за да му я приберат и забягва при бъл[гарския] пост в местността Фурка на пътя между Костур и Хрупища, недалече от Маняк, докато бъл[гарските] войски станат пълни господари на положението.

Ненарадаван още на сладката свобода, за която тъй дълго се бори и се труди, която тъй очакваше, трябваше да напусне роден край, и мили осиротяли рожби, останали в още по-тежко и черно робство. Придружи отстъпващите бъл[гарски] войски с надежда, че с тях пак ще се завърне. Стигнаха в Битоля[на]15/IX.[19]16 г. Организира чета от 30 души напуснали като него родни места, и на два пъти се явява в българското коменданство за оръжие. Отговори му се, че германците не позволяват заминаването на чети в Гърция. Заминават в Ресен, от тук въоръжени тръгват за Звездел, стигат с.Ура-Малик до Корча-Албания и се зачисляват при 7-и конни полк. Пристига тук капитан Н.Лефтеров с партизански отряд от 300 души. Към него се причисляват и доброволците. Към края на 1917 год. по едно нареждане от Мин[истерството] на войната всички бежанци доброволци трябва да се уволнят. Запитани от Лефтеров Кузо и Христо от Въмбел искат[ли] да останат при неговия отряд, или ще го напуснат първият казал: цели 18 години страдахме по затвори и балкани, за да се освободим. В тоя момент не трябва да се каем, а наши братя и сестри да

страдат. Ще останем тук да умрем, дето ще умрат много наши братя. Лефтеров възхитен от тоя отговор потупа го по гърба и му каза: „Вие сте за България и тя е за вас“. И тъй Кузо остана на фронта срещу французи, англичани и сърби до край. Прибра се в София след отстъплението заедно с последните бъл[гарски] войскови части. Сега се намира като воденичар в Нови пазар, Шуменско, готов всеки момент да грабне оръжието и при удобен случай да се жертвува за поробеното си отечество.

Това е крупната придружена с черни теглила и страдания и неувенчана с успех революционна дейност на героя и гордостта на Хрупишко, който пръв съзна, че трябва да се мре за освоб[одителната] идея, за която се е клел и която едвам що бе проникнала в Костурско, когато тя каузата на М[акедони]я, е в опасност. Така той решава да тури край на живота си. Със смъртоносният удар, нанесен в корема си, със собствената си тежка и сигурна ръка, като арестантин, той както видоохме на друго място, спаси положението. Омърлушените и смутени турски власти от небивалата му постъпка изоставиха се от жестокия начин на разкриване на аферата, изникнала поради убийство на Нуредин ага, при извършването на което участвувал и той. Те с побоя щели да всеят ужас между населението и щели да се доберат през тая и Иванчовата афера до тайните на незакрепналото още револ[юционн]о освоб[одителн]о дело. Цяло Костурско много дължи на своя син герой, задето чрез опита да погуби себе си, отърва жителите му от побоища. Нека поколенията с почит и уважение някогаш си спомнат за своя доблестен и самоотвержен съотечественик и сънародник.

Чифлик Маняк, дало и други нелегални дейци - Гиро Динков и Динко Черпалов. И двамата взели участие в революционната борба с оръжие в ръка тъкмо преди въстанието и през цялото му продължение. Те са се отличили и като легални дейци. След потушаването на бунта амнистирани прибраха се при домашните си. Умрели от ест[ествена] смърт преждевременно и почти едновременно през 1922 г. Гиро Динков в селото си, а Д. Черпалов в Хрупища дето беше се преселил. Мир на праха им.

От легалните дейци отличиха се Доро и Ставро Янакиев, Георги Наумов и Лефтер Атанасов, особено първия. Той ръководеше революционното дело в селото си и представляваше последното в революционно отношение пред револ[юционните] окол[ийски] власти, на които посредничеше. Прояви плодотворна дейност. Благодарение неговата умела и предпазлива тактика, неговият благ и тих характер и добри обноски, Доро през цялото време, нито веднъж попадна в затвор, макар той почти непрекъснато да посреща и изпраща куриери, чети, отделни четници, фирари¹⁵⁶ и др. С това заместникът на К. Манякски стана известен в цялата околия. Всякой произнасяше името му с извествна почит. При все това той и семейството му мирно и тихо прекараха през целия бурен, препълнен с премеждия революционен период. Нищо лошо не

сполетя и домашните му. Щастливец. Що се отнасяше за узнаването за движението на полската районна чета, до посредничество между четите и до извършването на некая работа от общ характер него питаха.

От маняченките като работнички в освоб[одителното] движение се отличиха най-много Пенка К.Манякса, Малама Дорова Янакиева, Рина Георгиева и Сона Гирова Динкова. Те принесли ценни услуги на революционната организация. Посрещаха и изпращаха четите и отделните четници, изпълняваха куриерска и караулска длъжност. Бяха истински сътрудници и помощници на мъжете. Оказаха ценно съдействие и улеснение на четата в нейната акция по убийството на Нуредин ага и в прикритието на следите след покушението. В тая акция се отличи и г[оспожи]ца Димана Щерева, която заедно с Пенка Кузова, караулила и поддържала четата на сухата и гола планина с вода. Пенка вярна другарка на мъжа си, К.Манякси, с когото през съпружеския си живот наравно с него споделяла семейни и обществени радости и скърби не доживяла да се радва от мисълта на изпълнен до край дълг. След като погребва мили и почитани от нея свекър и свекърва, wśród мъки и неволи, изтезания и терзания, предаде както отбелязахме по-горе, Богу дух, ненавършила още 40-тата година от рождението си, като оставила мил и верен съпруг с несигурен и гарантиран живот с 6 още малолетни дечица, първите две от които през по-дирните след смъртта ѝ години я последваха. Мир на праха ти, героиньо!

Чифлик Маняк, благодарение и на географското му положение - на пътя от Хрупишко за Корещата и недалеко от леса, свърталище на четите, прояви широка плодovitа революционна дейност. В това малко селище освободителното дело мирно, тихо и идеално се развиваше и проявяваше. Шпионажът, раздорите, непокорството, непослушността и несъгласието не намериха тук почва. То служеше за пример на много села из околията във всяко отношение. Не ще съмнение, че мирният и идеалният вървеж на революционната работа в чифлика се дължи и на гениалния му ръководител - Доро Янакиев. Поради тези си качества през революционния период най-малко е пострадал чифлика от турци и гърци несъответствено с дейността, която той проявява. Трябва да се признае и ценната услуга в туй отношение на Дзулфукяр бей, Джамил бей и Муста бей стопани на чифлика. Те защитавайки интересите на своите имения, защитавали и своите хора, пряко или косвено. Застъпваха се пред местните власти, че не масово участвуват манячени в бунта против държавата. Дзулфукяр бей и Муста бей дори съчувствуваха на делото. Първият на два пъти изпрати на покойния Костандо подаръци чрез своя работник дървар-турчин в леса, а последният предупреждавал съгражданина си Г.Христов, когато узнавал, че го грози опасност. За това му съчувствие Муста бей бил запазен от партизанския балгарски отряд, от гръцките власти, които го търсили под дърво и камък, за да го погубят, когато българите имаха още правата на съюзници. През Албания беят замина за Ц[ар]иград, дето прибра и семейството

си, което било прибрано в с. Дъмбени и изпратено при брата му Джамил бей след като се постабилизирило военното положение в страната.

Чифликът Маняк не е останал докрай идеален. Гърците впоследствие сполучили да създадат един малък дефект. След многократните им опити, подканвания, заплашвания, подкупничество и пр. намерили са слабото му място. Щерю Чапата и син му свещеник Никола поддадоха се на техните съблазни. На 15 май 1906 г. гръцките архиги, оплоархиги и капитани на гръцки банди из околията имали са заседание в с. Дупяк, в което присъствували и представители на селата. Присъствувал е и Щерю Чапата и без знанието и съгласието на селяните си и на районната чета. Той не скрил постъпката си от последните. Даже предал им и предложението направено му от архигото Филологос, служащ в Костурската гръцка Митрополия, гласящо: „Да дадат на К.Манякски по 10 лири турски месечно и 30 андартиги, за да служи на гръцката кауза ако ли не приеме да се унищожи семейството му“. На това той възразил: „Кузо ще предпочете да погуби сам челедта си и себе си отколкото, да измени на идеята, за която се клел и служил“. Районната чета, респективно К.Манякски, уведомени за постъпката решава да проследи престъпника и да го накаже. Селяните не се съгласиха да го предадат. Очакван в Ормана няколко пъти по работа не се явил. Уплашен Щерю да не бъде убит заедно със сина си заселил се в Костур, дето гръцкият митрополит му дал енория, и след Хуриета изпратил го в с.Калевища, да свещенодействува там.

Дали Щерю Чапата и синът му се подвели от гърците за користолюбиви цели, или сторили това по съображения да спасят себе си и селото от нападения на многобройните гръцки банди, както се стараели да уверят селяните си останало в тайна. За да се дойде до истината по това скръбно явление из революционния живот на манячени трябва да се земат предвид следните обстоятелства: преди всичко след тяхната измяна не последва никаква акция против чифлика им, против някого от селяните си или прояви от дейност в полза на новите си господари. И двамата се отличават особено бащата със своя сприхав характер, със своето предизвикателство, дори клюкарството, за които недостатъци те се търпели, благодарение благоразумието на селяните си. Те винаги са били недоволни от последните оплаквали са се и се считали онеправдани от тях, у които виждали само недоверие, неискреност дори злорадство към себе си. Сношавали са се с най-върлия гъркомански род - Йовци от с. Цакони, на който свещеник Никола бил зет. Отличават се и като алчни за богатство. Са, особено бащата доста искрени, откровени, хитри, дори и смели. От всички тези обстоятелства и характерни черти може да се тегли заключението, че те се заловили и за клона на гърците, без да изпуснат и българския докато мине опасността и да земат страната, която ще преодолее. След провъзгласяването на Хуриета те искрено пожелали да се възвърнат в селото си като българи, но селяните не приели. Що се отнася до изселването им в

Костур, това направили под влиянието на страха да не бъдат убити.

Гърците като не сполучили да привлечат и попречат на чифлика по посочените по-горе начини, прибегнали до терор. На 20/VIII.1907 г. убили в Ормана работейки си Щерю Дъндов, стар съвсем невинен, недопускащ да се намери ръка, която да се дигне върху него и смъртоносно да го удари. Те и след Хуриета отъмщавали на българите, когато им се удавал сгоден случай. През м[есец] юни 1909 г. Ставро Янакев, брат на Доро тежко заболява. Стана нужда от лекарска помощ. Нямайки [...] ¹⁵⁷ доктор българин в околията, повикали гръцки от Костур. Византиецът изпълни си пълнения дълг - отровил болния, който неподозирал [...] ¹⁵⁸ Други случаи за мъст на дръзките манячени не им се удали.

Набеляза се на много места, че голям дял, около 3 км.² от полската част на Манякското землище е покрита с гъста буйна и разнообразна растителност. Тоя кът заемащ ъгъла образуващ се от реките Бистрица и притока ѝ Белица и представляващ природна прелестна китка придоби през революционния период на Костурско и историческо значение. Той служеше за сборен пункт на революционерите, за скривалище на военни материали, за приют, за свърталище и за отмора на четите след дълъг труд. При преминаването им от Хрупишко за Корещата и обратно играеше ролята на първа станция. Намиращите тук гостоприемство бунтовници не се боят от нападение на турската войска и джандармерия, макар градовете Костур и Хрупища да отстоят по на 3 и 4 км. Гъстият на много места непрогледен и мъчнопроходим лес, известен под прозвището „Манякски Орман“ ги покровителствувал. Защитниците на Отом[анската] държава никога не се решаваха да форсират леса и издирият нейните врагове, защото знаели, че ще дадат много жертви без да постигнат целта си - погубването на опасните комити, чиито чести пребива[ва]ния тук не могли да не бъдат известни на местните власти. Четата на Петров след убийството на Нуредин Ефенди в М[анякски] Орман се приб[р]а денски. Преследващата я потеря бе уверена в това, но не се реши да влезе в гъсталака. М[анякски] Орман спомогна да се издигне Маняк и да заработи повече в революционно отношение. Турската власт, схващайки значението му за комитите, за да разтрои тяхното движение и да изложи техния живот на опасност реши да го изсече. Но беговете стопани се противопоставиха и със своя авторитет и влияние запазиха го, за да го унищожат новите владетели на страната - гърците, почти по същите съображения.

СЕЛО ЖУПАНИЩА

Тъкмо от подножието на върха Вич води своето начало с ю[го]-[западна] посока планински клон, който разделя коритото на Вишенския поток и на Костурското езеро от една страна и това на р[ека] Бистрица от друга. До

с. Шестеово клонът едвам уловимо се снишава, от тук същото забелязано¹⁵⁹ се извишава и над селото Апоскеп образува два върха, между които се простира падина и които стръмно се спускат към селото. Подножието им значително намалява и се обръща на удобен проход, по който минава шосе водещо за Горна и Долна Кореща и оттам за долините на реките Девол и Черна. Оттук клонът не само се издига постепенно, но почва и да се разширява, като образува недалечно от прохода една огромна издънка, която извирайки се под остър ъгъл, се простира до бреговете на Костурското езеро, а върхът ѝ навлиза в чертата на града Костур. Клонът отклонявайки се от главната си посока малко по към югозап[ад] продължава да се издига и свършва с два върха: Св. Троица и Бигла, които се спускат стръмно към долината на р. Бистрица. Тук [на връх „Св. Троица“] е издигнат параклис на същото име, от което си получи името и върха. С[ело] Жупанища на деня „Св. Троица“, след Духовден празнува тук тържествено. Отиват и гости.

От втория¹⁶⁰ връх се образува втора издънка, която значително се снишава и се обръща на седловина, свързваща Черната пл[анина], а чрез нея хълма Диминик и Хрупищкото поле последните геологически образувания на Вич планина откъм този край. През седловината, известна под прозвището „Фурка“ минава поменатото по-горе шосе за Хрупища, пътищата за Нестрамско и гр[ад] Билища. В началото и в дъното на завоя, образуван от първата и втората издънка на клона блика от няколко места бистра сладка вода. Първите извори наричани от местното население - гърци, турци и евреи „Поплик“ Топлица, служили някога може би[в] римско време за бани. Това личи от развалините около тях на някогашна постройка. Водите на последните дават живот на Костурските мелници, използвани главно от манячени.

Най-ю[го]и[зточната] част на клона се нарича Жупанската планина. Тя е почти гола, стръмна и скалиста. Само около с.Жупанища и по с[еверо]з[ападните] ѝ склонове, които образуват с разклоненията на Костолата мъчнопроходимото дефиле на р[ека] Бистрица, е обрасла тук-там с дъбови дървета. Жуп[анската] пл[анина] преди да се слее с долината на р[ека] Бистрица, образува по продължението си тераса. На един кат тъкмо под самия връх „Св.Троица“ от тая тераса, прорязана с много напречни големи и малки долове, които със стръмните си и голи склонове правят я още по-непривлекателна и по-неприветлива, е разположено с. Жупанища. Стръмен и неудобен път, минаващ между върховете Св. Троица и Бигла и продължаващ по билото на клона свързва селото с шосето под в[ръх] „Ковачо“ над село Апоскеп и с последното. Кози пътеки минаващи по дефилето на р[ека] Бистрица, извеждат го и до същото шосе при местността „Берик“ и оттам за горните села на Корещата. От корещанските села най-близо до него са Апоскеп и Дъмбени. С тях особено с първото има зимане и даване. Въпреки това географско неудобство за сношение с вътрешността и останалата част от периферията на Корещата, с.Жупанища

остана вярно на тоя край из огромната Костурска околия, и по традиции и по нрави и по обичаи и по носии и по диалект. Близостта с полските села и голямата географска леснота за сношение с тях не повлияли с тенденция да променят тези му общокорешански черти. Това обстоятелство именно го запазило от сродяване със съседните нему селища, най-главно условие, което би могло да внесе върху бита на жупанци чувствителна промяна. С[ело] Жупаница и административно не преставало да се числи към Долна Кореща. Само в революционно отношение мина в Нестрамкол, защото поради геогр[афско-то] си положение то можело да се управлява, да се ръководи и да се контролира от местната районна чета по-удобно и по-добре. Тази геогр[афска] връзка спомагала му да проявява по-широка и по-плодовита организ[ационна] работа с Нестрамколския революционен район.

Ю[го]з[ападно] от с.Жупаница до полите на терасата е разположен чифл[икът] Орман броящ около 20 къщи. Жителите му по бит и традиция много повече се приближават към населението от полето, нежели към жупанци, макар селищата им да отстоят едно от друго на разстояние от около 200 крачки. Числи се и административно към Нестрамкол. Чифл[икът] Орман представлява по-скоро махала на с.Жупаница, отколкото отделно самостоятелно селище. Затова говореното до тук за Жупаница и това, което ще говорим за него по-нататък, засяга и Орман. За неговата битова специфичност, различаваща го от бита на жупанци току-що се набеляза. Друга особеност, за да се говори отделно за него, той не прояви в национално и революционно отношение.

Землището на с. Жупаница се простира по терасата, по склоновете и по билото на Жуп[анската] планина и по долината на р.Бистрица, до някъде и отгън нейното корито. Почти до границата на планинската и полската част от жуп[анското] землище се намират изворите, за чиито състав и значение на изобилните им води говорихме на друго място. Те като поливат голямо пространство от долината, правят я несравнено по-плодородна. Тя е покрита със зеленчукови градини, ниви и ливади и е обрасла на много места край реката с растителност, чиято област се слива с тая на Маняшки Орман. Тази част колкото и плодородна не можела да компенсира слабата доходност на другата половина, планинската, от землището на с.Жупаница. Земеделието и скотовъдството не задоволяват нуждите на последното, броещо 150 къщи без махалата Орман, дори и на най-имотните от жителите му. Работоспособното мъжко население странствува в Турция, Гърция и България. Занимава се със зидарство. Жупанци са добри дюлгери и соваджи[и]¹⁶¹. Впоследствие младежите почнаха да посещават и Америка като работници.

Планинската част от землището на с.Жупаница както видохме по-горе не възнаграждава труда на жупанци. Затова пък тя крие грижливо в своите хладни недра големи природни богатства. Едно от тези си богатства тя ни разкри. В местността „Големия дол“ отстоящ на ю[го]и[зток] от селото на разстоя-

ние от около 1500 крачки се показва впоследствие завличане на почвата от по-роите, пласт от доброкачествени каменни въглища. Но поради липса на условия за експлоатация на това огромно подземно богатство, използването му остана въпрос за разрешение в бъдещето. Само някои селяни съумяха да ги използват като горивен материал за отопление и готвене, като за целта приспособили печките си и комините си.

1. Възраждане

Пръснатите искри на национален дух в с.Жупанища от първите ратници на околията се подпалиха тук по един своеобразен и оригинален начин. Колю Суков като дете още заминава през 1885г. за Атина със свои съселяни дюлгери. Чрез Димитър от с.Апоскеп той се запознава там с един руснак, тютюнопродавач на дребно, който му подарява един бълг[арски] буквар - целта на запознаването. Малкият любопитен и любознателен жупанец в едно кратко време научи се да чете и пише. Връща се Колю в село с две печалби: знания на матерния си език и пари. Тържествующ и сияющ от радост той разпространява своите знания между съселянчетата-негови другарчета, които нямайки никаква представа за родна книга и родно писмо, чудили се. Тоя наглед прост и невинен факт, знаменателен обаче за времето, заинтересова и ангажира любопитството и любознателността не само на децата, но и на възрастните. Така той даде втория тласък към национално пробуждане. Идеята за родна книга и писмо почна да се оформява в главите на по-събудените, по-свободните от предразсъдъци и по-смелите селяни. Тя търси своето реализиране. Зли уста говорят против осъществяването ѝ. Но злословията, клетвите и заканванията на гр[ъцката] Костурска Митрополия за отлъчване от православната черква, не спрели националното движение. То подкрепвано и насърчавано от успеха и напредъка на родната идея в околните села, в много от които бяха открити бълг[арски] училища и умело ръководено от първите си хора Атанас Далов, Насо Чачов и Нако Гиров, стихийно растеше. През 1890 год. селото Жупанища единодушно и целокупно отвори бълг[арско] училище. За учител се назначи Дамян Сидов от с.Галища. Макар и млад, току-що свършил II клас в Кост[урското] бълг[арско] III кл[асно] училище. Той задоволяваше нуждите на селото в национално и просветно отношение. Черк[овно]-учил[ищното] дело крепнеше и се развиваше цели 22 год. за да се разбие и унищожи за момент през м.юни 1913 год. от новите завоеватели на страната- гърците. Паралелно с това се развиваше и закрепваше в съзнанието и националната свая, която се обърна не само в неразбиваема канара против домогванията на гърците, но и в неравна борба за извоюване и политическа свобода.

2. Революционно дело

Преди да започнем изложението за развитието на това дело в с.Жупанища, ще направим кратко описание на с.Сливени и слив[енския] манастир „Св.Никола“. Понятието за тези обиталища ще служи на читателя като обяснение на някои революц[ионни] факти, които ще посочим по-доле. С[ело] Сливени броещо 52 къщи е разположено в ъгъла на завоя, образуван от р[ека] Бистрица, която току-що напуска дефилето „Берик“ и навлиза в полето. Населението му е албанско, придошло през времето на Али паша, завладяло селото и прогонило жителите му. Името му се е запазило. Запазил се е и манастирът, и имотите му, отстоящ от него източно и на разстояние от около 200 крачки, а от Жупанища 2000 крачки. За да се отиде от последното село за Сливени трябва да се прекоси рътлината, най-високата точка на терасата и да се мине край манастира, останал до край на гръцки ръце и управляван от игумен грък. Сливенци стра[ши]лища и големи зулумджии някогаш за „раята“, впоследствие значително бяха се очовечили и предали на мирен труд. През революционния период, както и през въстанието те се държели спрямо съседите си жупанци и дъмбенци коректно и лоялно. Може би неутралното поведение и индиферентността им в един момент на проваляне едновременската им държава да е плод на добро съседство със селата Жупанища и Дъмбени и на лесната опасност от четите в каквато биха се изложили, поради геогр[афското] положение на селото, ако рекат да се противопоставят на техните действия. Може би албанската пропаганда за национално свестяване да ги облагородила. Такъв неутралитет спазваше спрямо съседните костенарски села и действията и движението на четите и албанското село Вичица.

Идеята за полит[ическо] освобождение проникнала в с.Жупанища по особен начин. Тя не се насади от местни хора на местна почва, а в Солун. Тук Кольо Суков, младеж вече в най-цветущата си възраст, който като дете още донесе от Атина националния бацил и зараза, както видохме по-горе, нац[ионален] дух на съселяните си, пръв се посвети на освободителното дело през м[е]сец август 1895год. през която година Апостолът на свободата Д[аме] Груев пръскаше обилни свободолюбиви лъчи в столицата на Македония. Младия жупански дюлгерин със своята буйност, събуденост и интерес към националн[ите] въпроси обърнаха внимание на великия патриот, уведомен за тези му качества от Иван Чупо от с.Лабаница, Костурско. Кольо Суков препоръча намиращите се тогава в Солун негови съселяни и връстници Кольо Зисов и Тольо Теохаров, които също са се посветили на революц[ионното] осв[ободително] дело.

Тримата млади жупанци пренасят в селото си „Великата тайна“ и тайно почнали да я предават между по-верните и по-благонадежните свои съселяни. Така те подготвиха почва, върху която пръскаха революционно семе, за да

изникне буйно и плодосно при благоприятни времена. Освободителната идея подета и в околните села се развиваше и крепнеше. Това насърчаваше и възбуждаше съревнование у революционизираните жупанци. През пролетта на 1900 г. терористи извършиха две важни и знаменателни за освободителното дело убийства [на] Касъм ага от Капешница, най-големия изедник в околията, и Абидин бей от Костур, най-върлия блудник. Тази акция на революционно-освободителната организация, забулена за местното турско население и местната турска власт с непрогледна тайна, не можеше да не се шушука между „посветените“ в организацията жупанци, че тя е дело на славни комити. Тя даде нов тласък на освободителната идея към осъществяване и изтръгна из по-слабите духом революционери и последните съмнения в мощността и силата на революционното движение и във възможността и способността на раята да постигне своята политическа свобода. Жупанци тържествуващи от първите успехи на освободителното дело, чакат с нетърпение да видят „големи работи“.

При такова революционно настроение те посрещат в селото си първата революционна околийска чета, под войводството на Ат.Петров от с.Шестево¹⁶², Костурско, на 8 срещу 9 декември 1900 г. Другият ден вечерта устрои се общо селско събрание. Младият войвода със своята жива и пламенна реч още повече разпали революционния огън в сърцата на жупанци обнадежди и окуражи и страхливите. Всички единодушно са дали пред кръста от нож и пушка и пред Евангелието тържествено обещание, че ще служат вярно и честно и съвестно на революционната организация, до постигането на нейния идеал - политическата свобода на Македония. И наистина, жупанци поемат борбата срещу врага-турците и тяхните помощници-гърците, с ентузиазъм и я изнасят докрай, както ще видим по-доле, с неизказана издръжливост, с високо себеотрицание и с пълно съзнание на своя дълг, понасяйки всички нейни гибелни последствия със стоицизъм.

Сплотено и обхванато от революционна треска и добре организирано с.Жупанища разви широка и плодотворна дейност. То взе едно от първите места в околията в революционно отношение. А по посредническата роля, която изпълняваше, благодарение географското му положение на пътя между Корещата и планинското Пополе и от там за Преспанско и Леринско от една страна и Хрупишко и от тук за Гърция от друга. Жупанища остана през целия революционен период ненадминато. Едва ли не то бе единственият изходен пункт за сношение на тези два края и изходна точка на канала за доставяне от Гърция пушки и патрони и за препращане за там преследваните от властта революционери, и то не само от и за Костурско, но и за съседните му околии-Леринската и Ресенската¹⁶³. Така жупанци не служиха само на костурчани, но и на леринчани и на преспанци. Ролята на посредник и на връзка между Хрупишко и останалата част от Костурско се засилила особено след въстанието.

Никое село в Костурско нямаше¹⁶⁴ толкова много революционери и доставчици на оръжие от Гърция, колкото Жупанища. Проходящите агенти на революц[ионната] организация намираха тук винаги радушен прием, съдействие и прикритие. След въстанието то служеше за главно свърталище на нестрамколската чета, към чийто район се числеше, благодарение на геогр[афските] удобства, които представляваше месторазположението му, за сношаване с този район. През туй време, особено през зимния сезон жупанци не оставали без скъпи, но опасни гости.

Да прояви с.Жупанища такава не по силите му външна организационна дейност, спомогнаха геогр[афското] му положение, планинския характер на голяма част от землището му, близостта на организираниите революционно селца: Маняк, Тиквени и Изглибе и величествено разстилащ се между тях и него лес - „Манякски Орман“. Тези геогр[афски] удобства улесняваха, прикриваха и обезопасяваха движението на четите. Доброто съседство със сливенци¹⁶⁵ маскираше отчасти плодовитата му дейност.

С[ело] Жупанища прояви и отлична нелегална борба. Дало в услуга на освоб[одителното] дело 7 четника: Пандо Сидов, селски войвода през въстанието, отпосле районен и околийски; Никола Пантел, Насо Лисичов, Георги Гогов, Христо Гямов, Христо Кляшев и Търпо Шолопутов. Последните трима служиха извън границите на Костурско. Дало е около 80 въстаници, добре въоръжени на собствени средства. Изпратени в бойното поле с ура и песни от жените и момите, истински помощници в трудната и опасна борба и окичени от тях с градински цветя, те зели живо участие във всички по-важни акции, предприети от въстаналото Костурско против врага, като при опитите да се нападнат и опожарят градовете Костур и Билища, при превземането от въстаниците на паланките Клисурса и Невецка, при прочутото сражение до в[ръх] „Ковачо“ над с.Апоксеп и в похода срещу алб[анските] села по склоновете на Гълъмбица, Грамос и Горуша пл[анина]. Жупанската боева дружина подпомогната от няколко манячени под войводството на П.Сидов и помощниците му Зисо Нолев, Дим.Кляшев и Аргир Николов успешно извършили възложената ѝ първа въстаническа акция - прекъсване телеграфните съобщения Костур-Билища-Корча и Костур-Хрупища. След тази си акция, и след една престрелка край селото без резултат с едно войсково отделение, което дошло да узнае за положението, тя се впусна с ентузиазъм във вихъра на неравната борба и отлично се държа като боева сила през цялото време на въстанието.

С[ело] Жупанища през революц[ионния] период не прояви дефекти, които биха опорочили широката му и плодовита дейност. Никакво убийство, никакво разкритие, никакво доказано предателство не е регистрирало през револ[юционния] си живот. Създаденото тук шпионско гнездо в лицето на св[ещеник] Аргир Постолов и внука му Лазар от Кост[урската] гр[ъцка] Митрополия, върла съюзница на м[естната] т[урска] власт против общия враг - немир-

ния българин, не можа да пусне корени. През март 1902 г. оръдията на гр[ъцкия] владика Германос Каравангелис бяха екстернирани в Атина по съмнение в предателство. И двамата заслужаваха по-друга съдба, участва на изменника, но далновидният и предвидлив В. Чакаларов им прости - близкото им сродство с него и надеждата, че ще се поправят сломиха неговата неумолимост при подобни случаи. Запазили живота си те се явяват след въстанието на сцената като истински съдружници и съучастници на гр[ъцката] банда. Никой друг жупанец не се поддаде на гръцка съблазън, нито да е изпаднал в уния и малодушие от постоянно грозящата съществуването му двойна вражеска опасност - турска и гръцка. В борбата му срещу тази опасност не го сплашвала, лошото за отбрана стратегическо положение на селото му и близостта на последното с градовете Костур и Хрупища и мохам[еданските] села Сливени, Четирок, Св. Неделя и Желин, откъдето при всеки даден случай на разкритие едновременно биха го нападнали, без да може той да получи помощ от своите братя из околните бълг[арски] села. Жупанци съумяха да избегнат една подобна напаст.

Но вечните врагове на бълг[арския] род не оставиха до край с. Жупанища без морален удар, придружен с огромна загуба в човешки жертви. През една студена февруарска нощ тук загина многозаслужилият и безупречният легендарен войвода Митре Влаха с другарите си Вангел п. Христов бъдещият костенарски войвода, Андон Брещенски и Ильо Въмбелски. След няколко дена районната чета погуби Кольо Гечов, Ставро Шишов, Димитър Апостолов, Христо Попов, и Султа Далова. Първите три[ма] обвинени в шпионство по убийството на Митре и другарите му, четвъртият по посочване на аскера някои скривалища, приготвени от него след като турците бяха го подложили на неописуеми мъки, непосредствено след злодеянието, последната за неморални деяния.

Тези две скръбни и пагубни покушения, извършени в един момент на голяма нужда от защитници на мак[едонската] кауза от домогванията на всеки ден засилващите се съюзените нейни врагове-турци и гърци, силно засенчва идеалното револ[юционнo] минало на с. Жупанища. Падението на първите негови хора-членове на комисията, каквито бяха убитите К. Гечов, Ставро Шишов и Дим. Апостолов, особено първият който водеше, едва ли не през всичкия револ[юционен] период, осво[бодителното] дело в селото си умело с нужната сериозност и авторитетност, чувствително накърнява револ[юционния] престиж на жупанци постигнат с такъв труд, с такъв пламенен патриотизъм, с толкова морални, материални и човешки жертви. Дали, тъй печално загиналите трима жупанци сами подготвили своята участ-смъртно наказание, е един въпрос, който преди да се земе за свършен факт, трябва да се разясни, за да се види самата истина, за да се запази авторитетът на орган[изацията], честта на селото и тая на покойните дългогодишни безупречни дейци в полето

на освободителната идея. Един бегъл поглед върху развилите се напоследък в страната събития от една страна и върху условията и обстоятелствата от друга, при които се извърши страшното покушение на Митре и другарите му, ще хвърли достатъчно светлина върху достоверността на печалния факт, за да се узнае виновността или невинността:

1. Враговете на българщината- турци и гърци да я провалят и унищожат, взаимно помагайки си, що се отнасяло до постигането на тая цел, създали в околията голяма шпионска мрежа, която следеше движението на четите и донасяше на своите господари. Съществуването на нови предатели мъчно можеше да се открие. Изменниците сполучливо и безнаказано са играели мръсната си роля. Турски офицери, между които и присъстващи при погубването на Митре и другарите му, дошли у П. Сидов в с. Жупанища след Хуриета казваха, че предателството на това престъпно дело, станало в с.Апоскеп от бр[атя] х.Минчови, минаващи за честни и верни работници. Това предаде покойният Кольо Суков. Достоверността му обаче нуждае се от доказателства.

2. Турските власти, особено военните, напоследък се заели усърдно с преследването и унищожаването на четите, от които зависело главно, ако не и изключително, по-нататъшното поддържане и съществуване на революционната организация. За тази цел те усвоили и практикували нов начин и нова тактика на действие за откриване местообитаването и движението на „страшните“ за тях комити, и за тяхното нападение. Войскови части нощно време, незабелязани от никого обсаждали селата и изходните пунктове и то едновременно по няколко села и пунктове. Напущали последните преди зори също неподушени от никого. Същата вечер едновременно с Ж[упани]ща били обсадени с. Смърдеш и др. Ако ставало нужда да навлязат в някое обсадено селище това правели призори или по-късно, като си давали вид, че сега пристигат. С тая тактика и подпомогнати от своите оръдия - гърци и българи - ренегати, местните турски власти постигнали вътре в няколко месеца крупни резултати, каквито нито един бяха постигнали преди и първите години след въстанието. Така те сполучили да избият през м[есец] с[ептем]ври 1906 г. в с.Езерец трима четници; през м.о[ктомври] с.г. в с.Добролица- войводата Кольо Добролитски¹⁶⁶ и двама четници; м.ф[евруа]ри 1907 г. в с.Дреничево също 3-ма четници; в с.Ж[упани]ща с[ъщия] м[есец] и година Митре и другарите му. Малко след това в с.Косинец - още трима: Нашо Марковски, Гуше Зубов и Щерьо Зисов.

3. Разприте между хрупишките районни чети, своеволията, нарушенията на дисциплината, непредпазливостта, като следствие от това на някои четници, останали впоследствие без сериозни титулярни войводи, немалко допринесли за постигането на горните нещастия. Тази аномалност между редовете на борците из Хрупишко, това падение на някои от тях до деморализира-

не, предизвика посред зима движението на кроткия, благия, тихия, скромния Митре, но велик по своята неустрашимост и своя борчески дух, незнаещ и непризнаващ никакви пречки при изпълнението на своя дълг, дори застрашаващи живота му.

4. Няколко дена преди случилото се нещастие с тоя герой и другарите му ставало сватба в с.Жупанища. Тук са Търпо Бузьльо, заместник на покойния К.Добролитски, и четниците Доно Брещенски и Гиро Дранитски. Искат да играят, селската комисия строго им запрещава. Въпреки това те посещават сватбата и удовлетворяват желанието си. Изникналият конфликт между тях и членовете на комисията и едните и другите представили на Митре. Първите напуснаха селото им, но искали да [се] срещнат с Митре. Срещата стана в с.Апоскеп. Заминават в Жупанища. От тук със своя четник, придружен и от Вангел п.Христов и Доно Брещенски, Митре заминава за с.Старичени. Оставя разглеждането на спора и присъдата по него на връщане. В Старичени покойният заедно с Георги Христов нареди останалите живи момчета от някогашната славна Кост[енарска] чета - Гуше Зубов, влах от с[ъщото] село и Щерю Зисов, Костандов брат да заминат за България на почивка, като нетърпими поради тяхната разюзданост; Вангел п.Христов назначи за войвода на Костенарията, който до рекрутирането на свои четници да си служи при нужда с такива от Нестрамколската районна чета, а другарят му и съселянина му за такъв на последната.Митре, на отиване за Старичени и на връщане от там за Жупанища обходи и селата Маняк, Изглибе и Тиквени. От последното село заминаха за лобното си място.

Спрял е с момчетата си у Колю Гечов, който ги завежда на квартира у Кольо Зисов. Уведомен от хазияна си за някакво сражение станало в Смърдеш, поискал да узнае за характера и резултатите му. Пригответо писмо за тая цел Кольо Зисов предава на К.Гечов да нареди той като председател на селската комисия за препращането му в с.Дъмбени. В тоя момент се открива присъствието на аскер навлизащ от долния край на селото. Хазиянът предава това на Митре, който нарежда да напуснат последното. Въпреки увещанията дори и молбите на домакина другарите му да останат в сигурното, ново и никому неизвестно още скривалище, дългогодишният борец, спасяван много пъти при подобни случаи и мислейки, че аскерът сега пристига и докато сполучи да обсади селото те ще земат балкана, останал непреклонен. Той не желаел да става причина да пострадат селяните и да загине марцина в случая, че бъде открит от врага. Тръгват с него и момчетата му, навлизат в един дол, водещ към върха „Св.Троица“, за да не бъдат забелязани. При изхода на дола-местността към манастира „Св.Никола“ наречена „Росо“, били открити и нападна-ти. Мястото никак не им позволяваше да проявят своята неустрашимост и да развият своята боева сила. Скоро загинаха безславно без да причинят на неприятеля никакви човешки загуби.

За завръщането на Митре в селото никой не знаел, освен Кольо Гечов и К.Зисов, не бе уведомен Търпо Бузльо, който с двама още четника квартирува тук. Първите злокобни пушечни гърмежи изненадали всички. Четниците недоумяват и докато земат решение как да постъпят в случая сражението се прекрати. Мнозина биха го отдали на шашарма други на турска игра с цел да открият присъствието на комити в селото. Не съмнало още тържествуващите турци влизат в селото, нареждат да се съберат всички мъже в черквата. Чаушин някой си на два пъти потърси Кольо Суков под името Кольо Чока. Суков възползван от погрешното предаване на прякора му мълчал. Посочил го Христо Шелуовара, ренегат, който придружавал потерите да лови своите братя. Офицеринът ядосан, че потърсеният умишлено не се обадил, бил го до несъзнание. Нещастникът бил бит няколко пъти. Немилостиво били бити още Кольо Зисов, Георги Гогов, Чудов от Охрид, учител в селото и Христо Попов. Последният не можа да издържи: посочил на мъчителите си някои скривалища приготвени от него. Издателството извършил насаме. При лична ставка с Кольо Суков, той отказал, затова Кольо изпитал юмруците на разярените побойници. Каймакаминът от Костур, уведомен за големия успех на аскера, за погубването на най-върлия враг на довлета; на хвъркатия герой, който цели години наред се дирил под камък и дърво и който тъй доблестно се спасявал от устройваните му капани нанасяйки им големи загуби, пристигнал на местозлодеянието. Престават побоите, може би по заповед на шефа на околията. Тури се край на издевателството, което по всяка вероятност би разкрило и скривалището дето са били скрити четниците. Аскерът с трупове на своите жертви натоварени на мулета, заминали тържествено за Костур. Оставени на показ пред входа на хукюмата почти по бели гащи, безжизнените останки на героите били фотографирани. Другия ден погребани в комитските гробища под с.Апоскеп, газени и сквернени от нечестив гръцки крак и вместо паметник да краси това свето място, останало опустено и покрито с буреняк.

От изложеното по горе, относно събирането на мъжете в черквата и нанесените побои, става ясно, че аскерът действувал по предварително определена директива и дадени инструкции, с цел да открият присъствието на лоши хора в селото, може би и на Митре Влаха или поне посоката на тяхното движение. Кольо Суков бил посочен от по-рано като най-близък и най-верен човек на комитите. Дали останалите бити жупанци се смятали за такива, по доносничество или случайно ги подложили на изтезания остана неизвестно. Може би побоите щели да продължават, в по-висок темп и в по-широк размер за разкриване всичко що се знае в Жупанища по организацията, ако случайно Митре и другарите му се изплъзнеха из ръцете на обсадителите, които с погубването им морално напълно се удовлетворили. Тоя начин на действие иде да покаже, че местните т[урски] власти узнали за движението на Митре, отбиването му и пребиваването на други четници в с.Жупанища. Но кой извърши

предателството, как и къде стана то, остана тайна.

След великото покушение заговори се, че движението на жертвите било открито още в с.Апоскеп отдето тръгнали за Жупанища, че те били предадени от тиквенци Ристо Царо и Зисо Каптиено, че били забелязани от самия аскер на пътя от Тиквени за Жупанища. Но всички тези слухове останали си само догатки и предположения. Истинският извор на злото си остана неоткрит. Но с положителност може да се твърди, че всички демонски сили против българщината и нейния стремеж за извоюване на полит[ическа] свобода бяха встанили против нейния най-велик представител в околията, следов[ателно] най-опасния враг за сигурността на държавата и елинизма. Това изключва намесата пряка или косвена във великото злодеяние на К. Гечов, Ставро Шишов, Дим. Апостолов. Ръководното началство на освоб[одителното] дело обвини тях в шпионство, зарад което смъртно били наказани. В полза на тяхната невинност говорят и следните обстоятелства:

1. Преди да се земе туй съдебно решение, комисията получи изрична заповед, носеща подписа на П. Чулков, сега покойник, гласеща: в продължение на няколко дена да открият и посочат предателите по убийството на Митре и другарите му, в противен случай те ще отговарят с живота си.

2. Обтегнатите отношения между някои четници от районната чета и комисията изникнали поради запрещенията на последната, особено председателя й, да не се своеволничат първите, поради което влагайки се лична амбиция при издирването корените на злото за морално удовлетворение, допринесло се за увеличение на подозрението и съмнението, паднали върху тримата комисари.

3. Повдигането на всички флагове¹⁶⁷ на българщината и нейната освоб[одителна] кауза с цел да ги повалят и унищожат с всички средства, револ[юционното] окол[ийско] началство задушавано и излагано в опасност за осъществяването на освоб[одителното] дело дори и на българщината трябваше бързо да реагира и действа, за да излезе от туй безисходно положение; трябваше да се убият оръдията на турци и гърци, за да се всее страх между населението, за да не се създават измежду него нови такива, виждайки съдбата на шпионите. Изстребването на последните служеше и за морално удовлетворение на опечалените, за отмъщение на злодеите, за намаление на многобройните врагове и за манифестиране силата и мощта на революц[ионната] организация. Бяха решили да убият едновременно всички подозрени в шпионство, за да всеят страх между населението.

4. Мерките, взети против враговете на последната¹⁶⁸, за да се запази тя от тяхните домогвания трябваше да се прилагат при едно възбудено състояние на духовете, причинено вследствие създаденото от неприятелите лошо положение за съществуването на освоб[одителното] дело и многобройните жертви, особено тая в лицето на Митре. При такава психологична атмосфера при

каквато разсъдъка затымва, не може да се действа разумно, не могат да се схванат нещата каквито са всъщност, не може да се действа безпристрастно, обективно и безгрешно. Тези обстоятелства взаимно засилващи се наложиха смъртната присъда да се изпълни върху живота на тримата дългогодишни революц[ионни] работници. Останалите два[ма] убити едновременно с тях, а именно Христо Попов и Султа Далова наказали се - първия за издаването на посещаваните от него скривалища, последната за неморални деяния нетърпящи и осъждани от институтите на ВМ[О]РО. Подозрението в шпионаж у Дим. Апостолов, се засили и се оправдава донякъде от обстоятелството, че той е брат на известния ренегат свещ[еник] Аргир и член на Апостоловската фамилия. Но защо съселяните му и районната чета и началството го търпели и го издигали често пъти до положението на член в комисията, считайки го не само благонадежден, но и достоен за поста що му се поверявал? Не говори ли това, че поведението на брата му изменник, не ангажира неговото добро име като революционен деец? Когато може да се дойде до такова заключение за Дим.-Апостолов, който чрез брата си, оръдие на гр[ъцката] Митрополия можел да попада под гр[ъцко] зловредно влияние и от него да се създаде опасен за организацията орган на нейните врагове, що остава да се каже за другарите му, по идея длъжност и съдба, К.Гечов и Ст.Шишов, които са били до момента на преписаното тям злодеяние, далеч от туй влияние, едничкия извор за създаване пряко или косвено шпионство? Наистина видни хора на организацията, заемащи високи длъжности по нея, като напр[имер] Лигушев в Битоля, но един Кольо Гечов не бе способен да измени на туй, което години наред, честно и идеално служеше, един Кольо скромнен, обичан и уважаван от всички, който не парадираше със своето дългогод[ишно] председателство и членство в комисията за да си създаде известност и шум около себе си, не бе способен да падне до положението на предателя. Покойният колко[то] известен стана на организацията, толкоз безопасен се смяташе от неприятелите за тяхните каузи. Затова почти никак не бе преследван от тях. Шпионажът в чиито лапи попаднали главно гъркомани или българи, запазили духа на гъркоманството или туркофилството, не се зараждал изведнъж при даден момент, появяването му предполага известна еволюция, известен етап на развитие, през който не можел да не си покаже роговете, които не могли да бъдат незабелязани от широкия контрол на М[акедонската] В[ътрешна] Р[еволюционна] орг[анизация]¹⁶⁹ преди те още да почнат да бодат смъртоносно. От изследванията, които направи пишуният тия редове, лично и добре познат на К. Гечов подобни признаци не са се открили както нему, така и на другарите му - Ст. Шишов и Дим. Апостолов¹⁷⁰. Същият подчертава тяхната невинност в името на истината и за запазването честта и авторитета на организацията, честта на селото и тяхния дух от сквернение с прозвището: предатели.

С[ело] Жупанища заработи най-много в полето на освобод[ителното]

движение, но затова пък то пострада едва ли не най-вече от всички села, които взели участие в бунта. Изложено всеки момент на опасност, поради геогр[аф-ското] си положение, напуснато от жителите му, които се прибрали във вътрешността на Корещата, поради тази опасност, то било първо разграбено и опожарено от башибозука и аскера. Когато много села, някои от които напълно оцелели, могли да запазят по нещо за черни дни, жупанци след като се завърнали в родното си място намерили всичко задигнато и опожарено. Ниви, градини и лозя запустели. Башибозукът свободно задигнал всичко. Може да разкрие и прибере дори и грижливо закопаното по-ценно и по-необходимо. Жупанища дава като четници, встаници и мирни граждани 17 скъпи човешки жертви и честта на няколко моми и млади невести. Настъпилата реакция обаче след огромния материален и морален погром не сломи напълно националния и свободолюбив дух на жупанци, не заличи затвърдилата се в съзнанието им надежда, за постигане национален идеал и за удовлетворение народни копнежи и възжелание.

Потушава се бунта. Султанът [о]прощава разбунтувалата се рая и нарежда възвръщането ѝ в селата, предаване на оръжието. Жупанци - встаници и избягали из горите възползвани от тая обща царска милост и се завръщат в селото обърнато на куп развалини. Предстоят много работи: предаване на оръжие, подслон, храна, пазене от гръцки домогвания. Поставя се начело Кольо Суков. Той с първенците решава да предаде няколко пушки, най-негодните на м[естната] т[урска] власт, останалите неприбрани от м[естния] револ[юционен] комитет грижливо прикрива. На развалините се издигат колиби. Много семейства се настанили временно из полските села по приятели и роднини. Кольо Суков заседава в чифлика Маняк без обаче да престава да бъде утеха и радост на съселяните си. Поддържа им духа до висока степен и надеждата за свобода чрез нова борба. Запознава се с английската спомоществателна [на] филантропите англичани мисия, от която издействува за селото си най-много помощи в дрехи, храна, цярове и лекуване на болните. Умело използва и благоволенieto на т[урската] правителство да помогне на усмирените раи¹⁷¹. Не допуска обаче раздаването чрез гр[ъцката] Митрополия в Костур помощ, знаейки че зад нея се крие подло гр[ъцко] домогване. Не допуска да влезе в селото гръцкия Владика Германос Каравангелис, който отивайки за с.Дъмбени, най-силната по-рано крепост против намеренията на елинизма, със злоба и яд изразена в проклетие гледал Жупанища. Посещава се болницата на филантр[опите] англичани. Предпочита се тя не защото била по-уредена, давала по-добър прием, гледане и прислуга, а защото не се давало доверие на държ[авната] ръководена от гр[ъцки] м[естни] лекари. В последната умрял бълг[арският] свещ[еник] Никола от Лабаница, че бил отровен, отбягвали я и от амбиция.

Жупанци материално и морално се посъвземат, национ[алният] дух [е] заздравен. Почват и революционно да се настройват. Те чрез К[ольо] Суков

свързват се с окръжния революционен комитет в Битоля в туй отношение, а рано през пролетта радушно приемат в селото си, под войводството на храбрия и хвърковат Нумо Желински, Костенарската чета, която след като се поднови организацията замина за Корещата, дете с Митре Влаха възобнови революционното дело. От сега нататък с. Жупанища отново се хвърли в бурите на освободителните борби, тоя път не само против владетелите, но и срещу въоръжените вече домогвания на гръцките банди. Минало, както набелязахме на друго място, революционно към Нестрамкол, то станало важен център на района си. Тук почти непрекъснато пребивавали 3-4 четници с предназначение да го пазят от чуждо посегателство и да дирижират положението на района, дори и това на цялата околия. Поради появяването на гръцки банди и намерението да тормозят страната, значението на Жупанища като преходен и изходен пункт значително се увеличило.

Редом с националното и революционно заздравяване на жупанци, заздравявали и икономически, необходимо условие за успешното и пълно изнасяне на борбата срещу съюзените врагове - турци и гърци. След въстание то всички почти младежи заминали за Америка. В едно непродължително време те издигнали върху развалините нови по-хубави и по-хигиенични здания. Набавили си всичко изгубено. Материалното благосъстояние на селото надминало предишното.

Гърците начело със своето духовенство не преставали да правят опити за възвръщането в лоното на елинизма, откъснати веднъж от него български села. За тая цел създавали си бази на действие в тях от съществуващите гръкомани, а там дете нямало такива от слабите духом и от хората с нахърнени по една или друга причина честолубия. Гръцкият Митрополит в Костур, Германос Каравангелис създаде такава база и в Жупанища от свещеник Аргир Постолов и внука му Лазар. Нищо обаче не постигна: оръдията му зарад връзките им с него екстернирани били в Атина. Дядо Владика много се надявал да прибере в лоното на Патриаршията Жупанища, както сполучил да подведе много села, използвайки голямото бедствие след въстанието, явявайки се като ходатай, едва ли не като единствен спасител за отърване на заблудилата се от немилостта на господарите, против които тя тъй безразсъдно се разбунтувала. Жупанци както видохме по-горе не го допуснали да посети селото им, отказали всякаква гръцка помощ, дори болните не приемали да се лекуват в държавната болница, задето тя се ръководела от местни гръцки лекари. Каравангелис не се отчайва. На Преображение Господне 1904 г. се вмъкна едва ли не тайно в селото придружен от царски хора и своето оръдие свещеник Аргир Постолов, който след въстанието се завърна мислейки, че сега вече ще постигне целта си - погърчване на селото. Разгласило се, че дядо Владика ще служи. Отзоваха се само чичовците и зетювете на ренегата. Явили се и други за любопитство. След проповедта си, отправена разбира се срещу българската про-

паганда, под която тъй сяло се подведе елинското правосл[авно] население и стана жертва на нейните пъклени цели, с пълна кесия пари кани слушателите си да тръгнат по пътя от който се отбили, измамени от оръдията на България. Никой от присъстващите не се поддава на тая подда гр[ъцка] съблазън. Един от тях Зисо Нолев се провиква: „Не щеме ти парите срещу подпис за обвързване.“ Всички напушат. Тържествуваният и самоувереният в сполука византиец се видял усамотен и с неизпълнен блян. Заминал си със закана, че ще даде на непокорните жупанци да разберат.

Но Жупанища трябва да падне на гр[ъцки] ръце на всяка цена. Оттам ще може да се нанесе на бъл[гарските] чети съдбоносен удар, и ще могат да се превземат главните им свърталища Хрупишко и Корещата. Прицелната точка обаче остава непробиваема. Заплашванията от появилите се вече гр[ъцки] банди, начело на една от които бе застанал и Лазо, внук на свещ[еник] Аргир, че ще нападат селото ще убият жителите му и ще го опожарят, не помогнали. Жупанци с насмешка ги канили да опитат силите си. Злодеите не са се решили на подобен поход, защото знаели, че една такава лудост би им коствувала много. Оставаше да използват за база на своите злодеяния намиращия се под гр[ъцко] духовенство с право на владение Сливенски манастир „Св.Никола“. От тук чрез своите андартски набези за убиване българи без разлика на пол и възраст да уязвят¹⁷² Жупанища и да си пробият път из вътрешността на околната. Но рано зает той пункт от гр[ъцките] бандити, скоро бил направен безвреден. Районната чета след трикратното поканване на игумена грък да не допусне да стане Св[етата] Обител гнездо на злодейци, една приятна априлска нощ манастирът бил нападен от същата чета опожарен, а игуменът убит- 1905г. Тази законна постъпка на четата, оправдаваща се от гледна точка на защита от гр[ъцки] домогвания, нац[ионалната] и освоб[одителна] кауза, още повече озвери местния елинизъм, който би опожарил с.Жупанища, би избил жителите му, стига да му се даде възможност и случай, за извършване на такова безпозабно престъпление. Гр[ъцките] бандити благодарение на това, че действували при постигането на пъкленото си намерение завладяването на страната и погърчването на бъл[гарското] население, безогледно и без да си избират средствата за борба и подпомагани от т[урските] власти сполучили да нанесат на с.Жупанища един удар: отнели му 13 човешки жертви - 6 мъже и шест жени. Единият от първите като по чудо останал жив.

През първите дни на май 1905 г. работници из няколко села, между които и 8 жупанци, всичко 43 души, заминават за Гърция по случай предстоящата жетва. Пренощуват първия ден от пътуването си в планинското гр[ъцко] с.Кунско. През нощта андартски залавят, връзват ги и вън от селото ги измушкват. Двама жупанци Зисо Нолев, оня който възрази на гр[ъцкия] владика от Костур, че не щат помощите му срещу подпис за погърчване и Зисо Потов сполучили да избягат. Първият заблуден от нощната тъмнина и не[за]познат с

околността попада отново в същото село, залавят го наново, и го убиват; другият сутринта среща турци и с тях се връща в селото си. Остават живи под труповите на другарите си още двама: Томо Ч.Чачов от Жупанища нанесени му 40 рани, и Станко от с.Габреш. След като се свестяват и се разбират кой какъв е още по тъмно отдалечават се значително от местозлодеянието. Сутринта случайно пътуват турци по посока към Костурско. Ранените, на които спътниците им инородци-иноверци много им услужили, придружили ги. С тях стигнали в Костур дете властите на държ[авни] средства ги излекували в държ[авната] болница. Тази касапница от 43 души от които само 3 отървали са се, достояние само на гр[ъцката] подла донкихотщина, не възмути турските власти и не накърни тяхното честолюбие като пазители на държ[авния] престиж и интереси. Оставили кунсконци¹⁷³ ятаци, съмишлени[ци] и съучастници в безподобното злодеяние, ненаказани. В желанието и захласа си да видят своя по-голям враг- българщината и нейната освоб[одителна] кауза унищожени и погубени, те не се тревожили от нищо, което би компроментирало достоинството [им] като държавници, което би застрашавало империята, което би предизвикало чужда анкета.

През м[ай]...¹⁷⁴ 1906г. гръцки бандити от бандата на Лазо залавят на [...] ¹⁷⁵ 5 жени и една мома 16 год. и на пътя под селото ги убили чрез мушкане.

През м[ай]...¹⁷⁶ 1907г. също гр[ъцки] бандити измушкали на нивата както орял Насо Лисичов, бивш четник в око[лийската] чета.

През май 1907год. Нако Гиров, като селски кмет, отишъл по работа в Костур и там посред чаршията бил повален с няколко смъртоносни удара, нанесени му от гр[ъцки] терористи.

Тези героични подвизи на такава жестокост над мирни българи се предпочемали, за да всеят ужас между населението, на което искали да кажат: „Последвай ни, в противен случай, очаква те същата участ.“ Обхванати от донкихотщина злодеите мислели, че се борят за прослава срещу комити, които надвиват и погубват, без да мислят, че никакви резултати не се постигат. Жупанища продължава хладнокръвно да съществува като бълг[арска] и да служи вярно и почтено на освоб[одителното] дело. То си остана такова и след Хуриета макар да нямало опасност от комити, които според гърците държали елинизма на страната под зловредното влияние и подкупничеството на българщината.

С[ело] Жупанища дало е всичко 36 скъпи човешки жертви през целия революцион[ен] период, през който изпита толкова нещастия и бедствия и се бори тъй храбро срещу многобройния си враг, за да види един ден, поругани своите идеали, пазени тъй грижливо от чуждо посегателство, за да се види, вм[есто] свободно, за което мечтаеше, в още по-ужасно робство.

Приложеният тук списък ще покаже кой какъв е бил от убитите кога, как, къде и от кого са убити.

№ по ред	Име и презиме на убития	Какъв е бил	Кога е убит	Где	От кого	Забележка
1.	Христо Гямов	четник	1897	Пирин	аскера	със Сарафов родом от с. Четирок I д[ен] на в[ъстание]то
2.	Свещ. Костантин	ефимерий	20.VII. 1903	Костур	башибоз.	
3.	Тръпко К. Жезов	работник	“-	“-	“-	
4.	Кирик Ат. Далов	ученик	“-	“-	“-	
5.	Дине Гочов	старци мирни граждани	1903г.	в селото при опожаряването му	“-	
6.	Кольо Нольовски					
7.	Васил Шишов					
8.	Нико Постолов	“-	1903г.	Монастир „Св. Никола“	“-	
9.	Георги Томовски	работници избягали през в[ъс- тание]то в К[оре]щата	1903г.	из разни места	“-	
10.	Насо Дельов					
11.	Сидер п. Чернев					
12.	Йото Шуйтов					
13.	Наум Чачов	“-	“-	в с.Апоскеп	“-	Прибрани тук след опож[аря- ването] на с[елото]
14.	Кръстю Мекаловски					
15.	Христо Нольовски					
16.	Мельо Коловски					
17.	Аргир Кольов	въстаник	“-	над с[ъщо- то] село	“-	В сражение
18.	Кръстю Лисичев	работници	май 1905г.	гр. с. Кунско	от ан- дартите	Отивайки за Гърция по жетва
19.	Дим. Т. Чачов					
20.	Стасо Чачов					
21.	Зисо К. Панов					
22.	Стоян Грънчаров					
23.	Зисо Кольов					
24.	Гямовица Далова	работници	1906г.	под селото	“-	
25.	Търповица Шуткова					
26.	Дашовица Мангова					
27.	Дъщеря и 16 год.					
28.	Сона Д. Мангова					
29.	Стасовица Чачова					
30.	Нако Гиров	кмет	май 1907г.	Костур	гр[ъцки] терористи	

31.	Насо Лисичов	бивш четник	с. г.	[на]нива-та	андарти	
32.	Кольо Гечов	членове в с[елската] комисия	март		от м[ест-ния] р[ево-люцио-нен] комитет	подозре-ние в шпи-онство
33.	Ставро Шишов		1907г.	селото		
34.	Димитър Апостолов					
35.	Христо Попов	работници	-"	-"		издал скри-валището
36.	Султа Ат.Далова					за блудство

Първи дейци по нац[ионално] възраждане

1. Като такива се отличили Атанас Далов, Насо Чачов и Нако Гиров. И тримата се поставили начело на нац[ионалното] движение в селото си и със своето умело ръководене извели го до пълен успех-припознаване единодушно ведомството на Св.Екзархия. Те с живото си участие в общ[ествените] селски работи и със своя авторитет тикаха и насърчаваха съселяните си на напред не само в национално, но и в революционно отношение и като членове в черк[овно]-учил[ищното] настоятелство и с[елската] комисия и като кметове, а Ат. Далов и като екзарх[ийски] съветник при Бъл[гарската] Митрополия в Костур защитавали интересите на селото по легален начин от чуждо посегателство. Насо Чачов и Ат. Далов дали добри работници в полето на револ[юционното] движение, първият син, Стасо и снаха, станали жертва на гръцка жестокост, единия в гр[ъцкото] с[ело] Кунско, другата под селото, на последния синове - Гямо и Пандо и две жертви, син Киряк, ученик, убит в Костур от башибозуци и снаха Гямовица от гърците под селото. Те доживяли да видят идеалите си разпнати на кръст от новите владетели на селото им. Нако Гиров изпитал през най-приятния месец на пролетта 1907 г. безмилостните смъртоносни удари с хладно оръжие, нанесени му от гр[ъцки] терористи в Костур, дето като кмет бил е по служебна работа.

Първи дейци по освоб[одителното] движение

2. От легалните работници по това дело безспорно първо място заема Кольо Суков, роден в 1872 год. Още от дете той прояви наклонност към просвета и общественост и любов към родна книга и писмо. Любознателен, Кольо допълни и разшири своята природна интелигентност чрез самообразование. Скоро той не само усвоил модерното дюлгерство, за което се заловил

още от малък, но се издигнал и до положението да ръководи тоя занаят. Надарен с възприемчивост и предприемчивост и умение да нагажда личните си интереси с тия на своите доверители и свято да ги пази Суков сполучи да спечели симпатиите на много видни хора в градовете, дето е странствувал. Съчетанието на тия му добродетели с неговия жив темперамент, с неговата словоохотливост и съобщителност, създаде му в обществото, между което се движеше, едно завидно положение. Доставя материали и работници на предприемачи и архитекти, по-после става сам предприемач на здания, търговец на добитък, наемател на мандри и др. п[о]добни на т[я]х предприятия. Неговата жадност за знания, за култура и напредък прави го първи пионер на националното и освободителното дело в родното му село. Първите си познания на майчин език Кольо Суков доби в Атина, дето като дете още отишъл да чиракува при свои съселяни дюлгери, а се посветил на освоб[одителната] идея в Солун, дето като младеж упражнявал своя добре усвоен занаят - дюлгерството. Как можа той да се добере до тези два национ[ални] извора и каква дейност прояви след въоръжаването му с национ[алния] и свободолюбив дух посочи се по-горе. Остава да проследим по-нататък неговата общ[ествена] дейност.

Със своята събуденост, със свободното си държане и с отношенията си с по-видни местни работници в полето на национ[алното] и революционното движение, Кольо Суков обърнал върху себе си вниманието на местните турски власти, които бяха взели да подушват, че в околията се готви нещо страшно за довета. През 1901 год. той е в селото си. Събота, срещу Томина неделя, получава писмо от архитекта немец от Лаинс, който го кани от Русе на работа с 20 души работници-дюлгери. М[естната] власт отваря писмото и дава на съдържанието му политич[ески] характер. Кольо арестуват и дават под следствие. Образува се дело, което изпращат в Корча. Окр[ъжният] съд оправда обвиняемия в началото на м. септември, но преди да го освободят, предават го на очна ставка за установяване участието му в револ[юционното] движение в околията, издадена на турците от Иванчо, бивш четник. Предателят посочил го за баш комита, какъвто всъщност бил, и Кольо бил върнат в Корча и заел в затвора още неизстиналото си място. Осъдиха го на 7 год., но присъдата не се изпълни. След 1 1/2 год. строг тъмничен затвор към края на м. февруари 1903 г. всички пол[итически] затворници се амнистират. Тази височайша милост насърчава и окуражава буйния жупанец. Връща се в селото си още по-настроен революционно. Повежда със съселяните усилена дейност, особено по въоръжаването не само на селото си, но и на Корещата, дори и на съседните околии. Дочаква въстанието, в което зима живо участие. Той е пръв и примерен в селската чета. Огромното му пълно тяло не му пречи да изпълнява пърга-во и акуратно всички нареждания на своя войвода и да му бъде същевременно и най-добрия съветник.

През м. май 1905 г. Кольо Суков с Тольо от с. Изглибе заминават за Бълга-

рия да доставят оттам коне за околията. В Солун полицията го задържа без да знае другаря му. В стая на един от полиц[ейските] участъци пази го стражар. Два дена минават, никой го не пита, затворникът прибягва към хитрост - полудява. Скоро доктор го преглежда и констатира полудяването. Вика го началникът на полицията в кабинета, освобождава го с нареждане да замине веднага за Б[ългари]я. Стражар го завежда на гарата и там му предава паспорта. Бил предаден навярно от съселянина си свец[еник] Аргир Постолов, че отива в Б[ългари]я за оръжие.

В свръзка с убийството на Митре Влаха и другарите му, обвинен като негов човек, т[урската] власт арестува Кольо. Освободи се същата 1907 г. през м. юли. Заминава за Б[ългари]я и се връща оттам след Хуриета. През м. февруари 1909 г. каймакминът в Костур устройва едно събрание от най-видните местни турци и българи. Канени са и Кольо и Тольо. Предложи се на разрешение въпроса за основаване контра-комитет против гърците, които са се организирали за преследване едновременно турци и българи. Каймакминът прочел пред присъстващите черен списък на по-видните турци и българи, които трябваше да паднат като първа жертва на елинизма. Тая плитка игра на младотурците се отхвърли. Тольо, който схвана замисъла на новите господари - подклаждане умишлено огъня между българи и гърци, за да се самоизтребват, като използват и те случая - не одобрил предишната мярка против мнимите гр[ъцки] банди и казал на властта, че и без тая мярка е в състояние да се разправи успешно с тях (злодеите!).

Балк[анската] война завари Кольо значително надебелял, неестествено и страдал от бронхит спечелен още от въстанието и негоден за физ[ическа] работа. Помагал на делото морално и материално докато най-после смъртта през м[аи] [...] ¹⁷⁷ 1927 г. грабна го преждевременно в Пловдив, дето бе се настанил добре и обзавел на по-постоянно местожителство. Нещастникът с разбити идеали не дочакал да прочете историята на своя край, чийто издаване чакал с нетърпение.

3. Кольо Зисов и Тольо Теохаров връстници и другари на Кольо Суков и двамата чрез него са се посветили на освоб[одителното] дело в Солун, дето упражнявали занаята си, дюлгерство, през пролетта[на] 1895 г. пропагандирали освоб[одителната] идея в селото си, грижили се за организирането и въоръжаването му, за посрещането и изпращането на четите и други революционни дейци. Взели живо участие във въстанието и следили неговите перипетии с голям ентузиазъм и интерес, проявявайки рядък нац[ионален] и борчески дух, неустрашимост и себеотрицание.

4. Зисо Нолев, Гиро Колев и Димитър Кляшев винаги са се отличавали като добри и примерни работници. Между другото, те изпълнявали и куриерска длъжност, редили са се като селски войводи, а през въстанието са били истински помощници на боевата част, към която бяха командирани. Взели

участие във всички по-главни сражения и показали чудеса от храброст и самоотверженост. Първите два[ма] загинаха, Гиро Колев в прочутото сражение при „Ковачо“ над с.Апоскеп през въстанието 1903 г., Зисо Нолев¹⁷⁸ в гръцкото с[ело] Кунско през м. май 1905 г., отивайки с 43 души работници в Гърция за жетва. Нещастникът заловен с другарите си от многобройна гр[ъцка] банда сполучил с Ильо от Въмбел да избяга, но заблуден от нощната тъмнина влиза пак в същото село, дето бива убит. Той е същият Зисо, който се промъкна в черквата на гр[ъцкия] владика [и му казал]: „Не щеме ти помощта, за обвързва-не“, когато византиецът правил опит с пари да въведе селото отново в блатото на елинизма.

5. Кольо Гечов бе един от първите работници не само в селото си, но и в околната. Почти през всичкото революционно време той влизаше в състава на селската комисия, на която едва ли не постоянно председателствуваше. Това обстоятелство достатъчно го характеризира като истински и силно предан на делото деец. Голяма част от огромната дейност, що прояви селото му, се пада нему. Скромнен, тих, но сериозен, разсъдлив и справедлив, К.Гечов остана неизвестен за неприятелите като виден революционер. Той не парадираше с високата си длъжност да си създава шум около себе си. Липсваше у него и способността да предизвиква в частния и обществения си живот личната омраза на околните, обстоятелство, което често пъти става причина за появяване големи раздори с лоши последствия за общото предприятие. Като домашар (постоянен в селото) той почти непрекъснато ръководел освоб[одителното] дело в родното си място. Далновиден, предвидлив и тактичен Кольо Гечов не изложи в опасност себе си и каузата, за която тъй безупречно, горещо и плодотворно ратуваше. Нито един случай от предателство, нито едно лично преследване от властите по негова грешка. Само великото нещастие с Митре Влаха и другарите му, затъмни миналото му. То го въведе в гроба като предател. По заповед от местния околийски революционен комитет бил убит от районната чета. Дали той заслужавал подобна участ, показано е по-горе. Но аз още веднъж твърдя, че Кольо стана жертва на едно недоразумение, на една прибързаност, на клюка... Нека познатите му съвременници и поколението не сквернят чистия дух на тоя почти без никакво образование идеален и много-заслужил борец. Вечна му памет.

6. Друг от легалните работници се е отличил Васил Станков. Идеалист до самозабрава често пъти си позволявал и волности. Особена дейност той прояви след въстанието през време на реакцията, когато много пострадалите жупанци имали нужда от морална и материална подкрепа. Васил достатъчно спомогнал да удовлетвори тази нужда с грижите си да доставя храни за селото и цярове за болните си съселяни от англ[ийската] мисия в Костур. Гръцка и турска помощ не допускаше да се раздава на пострадалите. По цели дни стоял на пътя и идещите болни закарвал в болниците на англ[ийската] мисия. Че-

сто пъти влизал в явен конфликт с агентите на м[естното] правителство, което по политически съображения, искало да постъпят болните в откритата от него болница, и в края на краищата излиза от тая саморазправия победител. На това му помагали и самите болни, които предпочитали да се лекуват в чуждестранната болница, по съображенията на Васила и по това, че тя оказвала като по-уредена несравнено по-благоотворно влияние върху болните във всяко отношение. За дръзките му постъпки при защитата интересите на пострадалото население от властта, последната не държала сметка. Тя отдавала неговата крайна закъдливост неизвестна на турците, особено когато се проявява такава от олмаджак¹⁷⁹ рая, какъвто представлявал авторът ѝ Васил, със своя нисък ръст (наричан поради това жапон) на неуравновесеност, дори на пълна душевна анормалност и го отминавала. Арестуван по подозрение, но по липса на доказателства, след няколко месеца затвор освободен.

Васил влиза в сношения с четите. Често пъти отива в Битоля с донос на положението и нуждите в страната и с искане инструкции от тамошния окр[ъжен] комитет. Това прави повечето по собствено желание без да е толкова необходимо нужно. Давайки си голямо значение той се предал на освоб[одителното] дело до самозабрава. За да отърве от глад домашните си, които много пъти падали в немотия, Васил събирал помощи в името на освоб[одителното] дело. Тези му постъпки, своеволията му, особените му разбирания по освоб[одителното] дело и сприхавия му темперамент отчуждавали го от бъл[гарското] население и не можал да остави посред него добри спомени. Крайният идеалист разочарован от неуспеха на бъл[гарската] кауза умря през м[...] ¹⁸⁰ 1920 г. в с[...] ¹⁸¹, Пловдивско. Мир на праха му.

7. С[ело] Жупанища дало и добри нелегални работници. Първи от тях са Христо Гямов, Христо Кляшев и Търпо Шолопутов. Заминали в Б[ългари]я по печалба, зарязали свои домашни, свои частни интереси, тръгнали още непълнолетни да служат на родината си за нейното освобождение. В сраженията с турски многоброен аскер, които ставали по разклоненията на Величествени Пирин, Осогово, Огражден и Беласица, показвали нечувана храброст и самоотверженост. Христо Гямов придружавал Сарафов при набезите му в Македония. В едно сражение при Пирин той храбро загина от неприятелски куршум. Христо Кляшев и Търпо Шолопутов придружавали покойния генерал Протогеров, тогава капитан в подвизите му из вътрешността на родината си. Последният зачислил се в редовете на партизанския отряд, който минал границата, прекосил Македония от Витоша до Грамос, за да помогне на родното си място, но лъжесъюзниците му гърци завладели го и го дали в по-ужасно робство. Търпо помирил се с положението и останал в селото си, при своите домашни на които дотогава бил причинил толкова опасения, мъки и неволи с няколкогодишното си отсъствие и излагане мил за тях живот в опасност.

8. Никола Пантел, Насо Лисичов и Георги Гогов са се отличили като чет-

ници в м[естната] околийска чета. През въстанието те се издигнали до положението на войводи помощници. И тримата след бунта продължили също с пълен успех четничеството. През целия период на своята доброволна боева служба те се показали примерни във всяко отношение и проявили нечувано себеотрицание, неустрашимост и геройство през многобройните стълкновения с многобройните врагове. От тях само Насо Лисичов стана жертва на гръцки бяс. През м.[...]¹⁸² 1907 г. няколко вражески куршума смъртоносно пробиват тялото му на нивата както си орял. Така подло отнели живота шовинистите гърци на един истински борец за свободата на своята родина.

9. П.Сидов с непълно средно образование държи първо място от нелегалните си съселани. С дейността си, която той прояви принадлежи не само на селото си, но и на околията си. Нещо повече, той бе човек на организацията. Начало на своята нелегална револ[юционна] дейност буйният младеж, тури с едно крупно деяние, което го характеризира като неустрашим и предан всецяло на освоб[одителното] дело. Като учител в селото си, Пандо искал да постъпи в окол[ийската] чета. Местният комитет решил да удовлетвори молбата с условие - да убие был[арския] екз[архийски] заместник в Костур свещ[еник] Щкутов. Младият учител един понеделничен ден през м. IX. 1902 г. през който става пазар в града влиза в кабинета на заместника и спокойно застреля два пъти осъдения на смърт, задето категорично отказал да се съобразява с нарежданията на окол[ийския] комитет при изпълнението на пряката си служба. Но леко ранил и то само с единия куршум противника си. Нападателят, който мислил, че изпълнил ролята си успешно незабелязано напусна града, който не можеше да му окаже гостоприемство и през който се влиза и излиза само от една страна.

Пандо е в редовете на четата. През време на въстанието той е войвода на самостоятелна чета, която ръководи умело. Заминава в Гърция, в Атина арестуват го. Освобождава се по застъпничеството на был[арското] правителство. С Колю се връща в Костенарията. След бунта пръв е между нелегалните. Придружава ту Костенарската чета под войводството на Нумо Желински, ту Нестрамколската под това на Кольо Добролитски в качеството на писар. След грозната смърт на Митре, по-после по-грозната на Ат. Кършаков, П.Сидов остана да ръководи делата на револ[юционната] организация, в Костурско. На тоя пост го завари Хуриета и като такъв обходи почти всички села из околията с четата си през медовия м[есец] посрещан и изпращан тържествено от населението. След една година заминава в Америка, дето поради обявяването на Балканската война организира доброволческа дружина и през Гърция явява се в Костурско и зима участие в последните сражения на гръцките войски с останките от турския аскер и башибозук (само в сражението при с. Капешница окол[ийският] войвода слиза от балкана в Костур посрещнат тържествено-банкет, Хрупища-патр[иотична] реч и пр. Напуска поради влошаване отно-

шенията с младотурците). Лошото държане на гр[ъцките] власти, особено към първите българи, принуждават го да замине през Солун за България. През Междусъюзническата война влиза в редовете на партизанския отряд срещу гърците, който стигнал до Леринско. Тук гръцките войски разбили ги, доброволците разпръснати. Някои между които и П.Сидов стигнали разклоненията на Вич планина след едно кръвопролитно сражение, останалите между тях и Пандо сполучват да минат в сръбска територия, предават се на ср[ъбските] власти в Битоля. След приключването на войната, освободен заминава за България, дето се издигна до положението на финансов началник, после акцизен, засега е народен представител.

В освободителното дело бяха посветени и власи:

Което Влашето, Христо Семерджията, Ташко Франгорафто, Кузма Цици и др. - всички преселени в Хрупища, първият от с.Фрашари Албания, вторият от с.Самарина, последните два от с.Псодери, Македония. Което и Христо провъзгласени за власи, служили честно и идеално на делото. Ташко и Кузо, гърчеещи се повечето за интерес. Те впоследствие са се посветили и в гр[ъцки] комитет. Дали изпълнявали ролята на шпиони като андарты не можа да се установи. Което Влашето, служащ отначало като куриер, после стана четник в четата на Петров. Участвувал в убийството на Нуредин-ага. Благодарение на него и Кольо Влаха от Нестрам не можа да се отърве жертвата, която мина преди четата да заеме най-сигурната и най-близката до пътя позиция. Поради аферата, изникнала от разкритието на това убийство и поради тъй наречената Иванчова афера, за която ще говорим другаде, четата се разформира временно. Което Влашето замина за Гърция. Когато разклатеното положение се възстанови и стабилизира, то реши да се върне заедно с други фарари заминали за Елада, за да не попаднат в затвора предадени от Иванчо. Минавайки през придошлата р.Саломбрия с каик, последният откъснал се от въжето, когато Което с двама други минавали реката и се преобърнал. Падналите във водата не могли да се спасят. Така трагично загина тоя инородец, но верен на освоб[одителното] дело, служител. Това стана през пролетта на 1902 год. За Христо и за още един влах Михо Ставрев, също от Хрупища ще споменем когато, опишем как стана разкритието на Нуредин-аговото убийство и какви бяха последствията от него.

Посветен бил в делото и доктор Типади, българин от с.Песяк, атински възпитаник, в с.Нестрам от четата на Петров през м. януари 1901 г. Но той с неоформен характер и върл гъркоманин не оправда надеждите, каквито му възлагал покойният Кузма Стефов по чието желание бил се посветил. Оплаквал се че нямал с кого да работи. През есента на 1904 г. в с.Осничени същият доктор има среща, но както тая среща, тъй и първата в Нестрам станаха с измама. Канили го с доверени нему лица да прегледа болни, без той да подозира даже клопката.

ПРИЛОЖЕНИЯ

СЕЛО НЕСТРАМ

След Хуриета за учебната 1908/909 година бях назначен в с.Нестрам-Долната махала, със събудено и природ[н]о-интелигентно население. Разположено на източните разклонения на Воле планина, западно и далеч от централните Костур и Хрупища, на национ[алните] предели между бъл[гарските] и албанските поселища. Важно по броя на населението, второ в околията и по месторазположението си то останало много назад в национално и революционно отношение. Грамадно болшинство от населението му тънело в закоравено гъркоманство, поддържано чрез първенците начело със Сребрен Коста в Д[олната] махала и Дзундзи в Горната и чрез учителите от гр[ъцката] Митрополия в Костур с всички сили. Причините за непроявяване на българщината и революц[ионното] дело в с.Нестрам в по-широки размери изложих на друго място. Същите причини още и сега оказват гибелно влияние по отношение национ[алното] осъзнаване на жителите му останали гъркомани, от които проявилите се след Хуриета като екзархисти заедно с проявилите се от по-рано, представлявали незначително меньшество, което както ще видим по-доле прояви силни национални разбирания и чувства за удовлетворението на което правили с готовност и въодушевление материални жертви.

Училищни помещения и черкви, една от причините спъващи развоя и напредък[а] на българщина[та] в с.Нестрам, нямаха. Нямаха и свещеник. Училището се помещаваше в някоя късна стая неудобна никак за целта, а екзархистите продължавали да се черкуват в гр[ъцки] черкви. И аз отворих училището в едно отделение от къщата на Георги, в която останах да живея семейно. То не отговаряше никак на целта. Трябваше да се търси друго. За щастие издирих празна самостоятелна къща. Стопанинът ѝ Мелецов се настани в Ксанти със семейството си с когото влязох в преписка с молба да открия в нея училището. Дадох си съгласието и то без наем. Приспособихме я за училище с две отделения за класни стаи и едно за канцелария. Посред учебната година назначиха ми и помощник учител Г.Каролиев от с.Старичени. В Ксанти имаше доста странстващи, някои от тях заможни. Към тях се обърнах за помощ, каквато с готовност и национ[ално] разчувстване ми отпуснаха. С нея чийто размер не помня, доставихме най-необходимите пособия. Често пъти свиквах българите на събрание и след откриването с подходящо слово и разискване по издръжката на училището, предлагах отпускането [на] волни помощи, понеже други странични, училището нямаше за доставяне учил[ищни] потреби. Слушателите не отказваха лептата си - отпуща я с готовност всякой според силите си. Използувах коледуването и лазаруването и събраните помощи влизаха в училищната каса. Така се поддържаше развоя на просветното дело в

селото и се подтикваше нанаяпред българщината особено в с.Нестрам, дето българите изразили национализма на дело. През 1911 г. не помня кой месец, дошъл в селото [Горна]та махала гр[ъцкият] Митрополит Лилиени да служат на свой език в една от двете селски черкви и да учат децата си в едно от двете черковни здания. Присъствието на Митрополита, главният виновник за тяхното онеправдание, раздразни националната гордост и възбуди гнева им. Във време на службата влизат в черквата, нападат героя, раздрусват го, свалят короната му и го изтикват от олтаря. Черкуващите се гъркомани изненадани не се опитали да го защитят. Властта задържа около 20 души, изпращат ги чрез Костур в Битоля. След няколко дни всички се завърнали с песни и закачки иронизирайки гъркоманите.

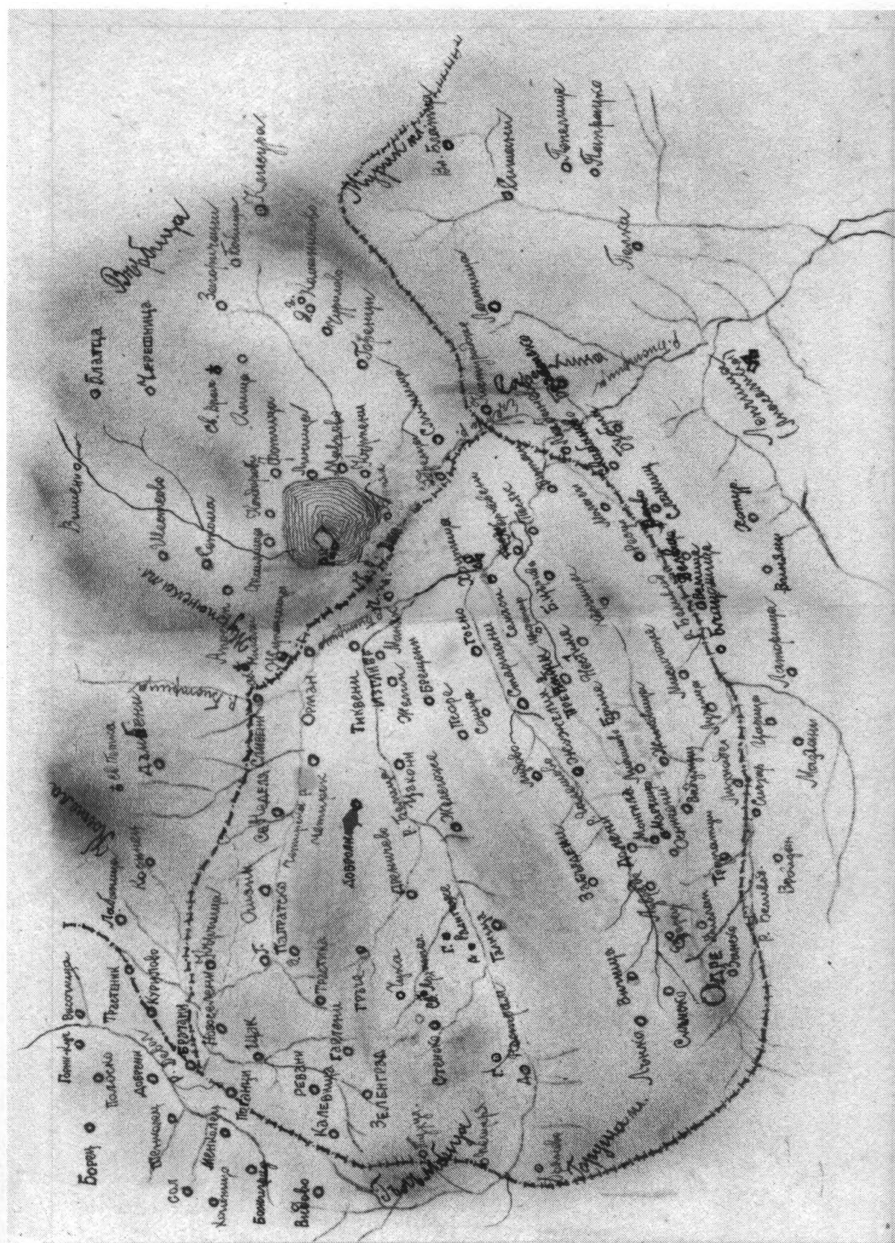
Положението на българщината в с.Нестрам се стабилизира след като се разреши въпроса за черквите и училищата. На българите в Д[олни] Нестрам се даде по-хубава черква и властта им построи здание за училище. Екзархистите в [Горната] махала получили старата малка черква и по-хубавото черк[овно] здание. Един от свещениците мина с енорията си под ведомството на Екзархията. Д[олно] Нестрам определи кандидат за свещеник, един авантюрист, страдал от клептомания, заминал в Бачковския манастир на курсово просвещение, но не можа да се опопи, поради извършените кражби (калимавки, раса и др.) от каквито не можа да се откаже, въпреки обещанията. Изпрати се по доброволно желание друг - Яни, той свърши свещ[енически] курс и се завърна готов свещеник, мелодично пеел, особено четенето на евангелието. Така в с.Нестрам българщината се постави на здрави основи. Всички се грижиха и се трудиха за нейното разширение и напредък. Особени прояви на изблик от национ[ални] изрази и чувства обусловени с отпускане щедри помощи и положен труд проявили българите в [Горно] Нестрам, когато се изливаше камбаната. До приготвянето ѝ почти всички мъже, жени и деца се навъртаха около огъня дето се приготвяше калъпа и се топеше върху него материала за камбаната, доставен от самите тях от желязо и сребърни украшения. Едновременно с леенето на камбаната построи се и камбанарията - закрепени здраво отвесно 4 доста високи греди. Всичко готово - с нетърпение очакваше се окачването на камбаната и чуването на гласа ѝ, който задоволи и най-изтънчените слухове на присъстващите. Радостното биене и слушане продължи доста време и слушателите се чувствували национално горди.

Учителствувах в с.Нестрам три години. Последната в [Горната] махала. Посред учебната 1910/11 г. преместихме училището в дадено черк[овно] здание от властта на българите - здание, опразнено от мюдюрлъка, който го заемаше дотогава. То, издигнато всред махалата до широкия мегдан, дето ставаше в събота пазар, задоволяваше нуждите на учебно заведение със своя изглед, строеж, големина и вътрешно разпределение - три стаи и салон в горния етаж, долният етаж зает от три дюкяна, давани срещу наем. Осветено от дос-

татъчно по брой и големина[прозорци], украсено с всички географски карти, картини за устройството на човешкото тяло, на животни и растения, с всички пособия за едно успешно водене на учебните занятия и стенен, хубав часовник подарен от Григор Тутунев, то правеше силно впечатление на истинско учебно учреждение. Такова впечатление направи то на гръцкия адютант, настанен тук. Когато го посетили гъркомани първенци и отговорили на запитването му: „Колко българи има в селото? - Трима“. Той ядосано ги обвини в лъжа казвайки: „Трима българи не могат да имат и поддържат такова уредено училище“. Тая сцена се разиграла в присъствието на Ат.Ставрев от с.Галища, повикан от същия адютант с цел да узнае какво мнение има за в бъдеще. Дали ще се българее и напред. Предупреди го да не се страхува, свободно да се държи. Атанас хитро и простишко го похвали, че при умен и заслужил човек никак не се страхува. Поласканият адютант (комендант) сочейки с ръка към еполетите си казал: „Ако не бях умен нямаше да ми поставят тези еполети“. „Много заслужено“ - добавил Атанас. „Държавата доволна от хора като вас, цени ги и ще ги задоволи.“ Самохвалкото доволен от похвалата на Атанас, поръчал му кафе. Гъркоманите, останали без комендантско внимание, изпаднали в неловко положение. В долния етаж слушаха се удари по черга и охкания. С тази маневра комендантът искаше да плаши виканите българи в комендантството да предадат оръжието си и да се осъзнаят, че са тръгнали по грешен път, от който трябва доброволно да се отбият и минат в лоното на елинизма. Това ставаше през времето когато настъпваше влошаването на отношенията между съюзените балк[ански] държави.

Наложил се да бъде назначен в родния¹⁸³ си градец. Не ми се напущаше Нестрам и нямаше да го напусна, ако Гр.Костов, не ми обещавахе, че ще ме замести. На него, енергичен, високоинтелигентен разчитах, че започнатото национално и просветно дело ще продължи да се развива и напредва със същия темп.

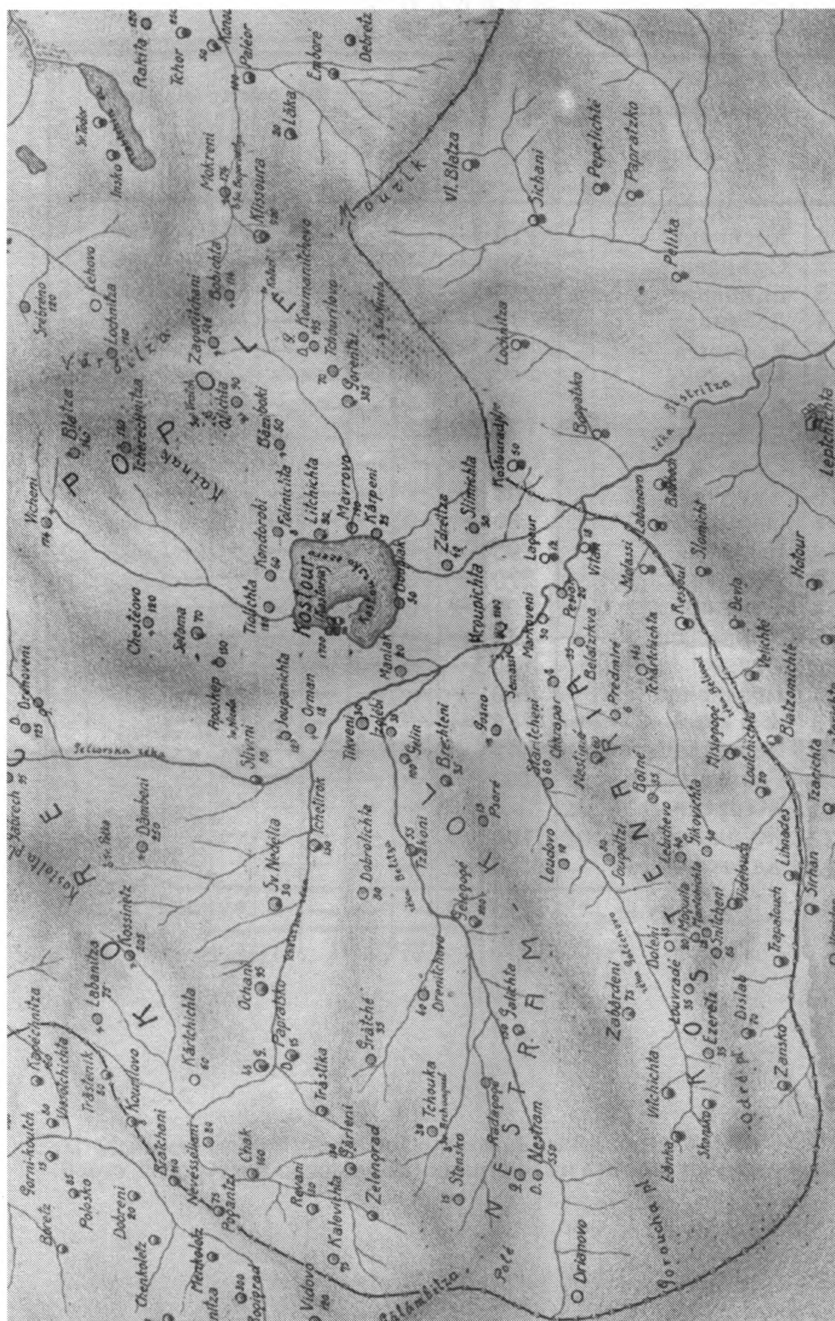
Карта на Хрупишко изработена саморъчно от Г. Марков

Дорожников В. Ю.

[illegible][illegible]

194

Карта на Костурско (увеличение)

І. К о р е щ а .

№ по редъ	Наименование на селото	български къщи	Помашки	Турски	Гръцки	Куцовлашки	Еврейски	Алабомоха-медански	Циганомоха-медански	Забължка
1	Косинецъ . . .	210	—	—	—	—	—	—	—	
2	Смърдешъ . . .	350	—	—	—	—	—	—	—	
3	Дъмбени . . .	250	—	—	—	—	—	—	—	
4	Лобаница . . .	70	—	—	—	—	—	—	—	
5	Кърчища . . .	60	—	—	—	—	—	—	—	
6	Върбникъ . . .	95	—	—	—	—	—	—	—	
7	Въмбелъ . . .	120	—	—	—	—	—	—	—	
8	Брѣзница . . .	180	—	—	—	—	—	—	—	
9	Руля . . .	75	—	—	—	—	—	—	—	
10	Търново . . .	100	—	—	—	—	—	—	—	
11	Ощина . . .	80	—	—	—	—	—	—	—	
12	Бесвица . . .	90	—	—	—	—	—	—	—	
13	Желево . . .	270	—	—	—	—	—	—	—	
14	Статица . . .	100	—	—	—	—	—	—	—	
15	Кономлади . . .	230	—	—	—	—	—	—	—	
16	Турье . . .	120	—	—	—	—	—	—	—	
17	Поздивица . . .	160	—	—	—	—	—	—	—	
18	Горно и Долно Дрѣновени	185	—	—	—	—	—	—	—	
19	Черновица . . .	45	—	—	—	—	—	—	—	
20	Габрешъ . . .	100	—	—	—	—	—	—	—	
21	Жервени . . .	—	70	—	—	—	—	—	—	
22	Жупанища . . .	100	—	—	—	—	—	—	—	
23	Апоскепъ . . .	150	—	—	—	—	—	—	—	
	Всичко . .	3140	70	—	—	—	—	—	—	

Факсимиле от книгата на Бистрицки „Българско Костурско“, стр. 6

II. По поле.

№ по редъ	Наименование на селото	български кяши	помашки	турски	гръцки	куцовлашки	еврейски	албаномохам.	циганомохам.	Забѣлка
1.	Загоричани.	600	—	—	—	—	—	—	—	
2	Олища	90	—	—	—	—	—	—	—	
3	Бъмбоки	60	—	—	—	—	—	—	—	
4	Бобища.	125	—	—	—	—	—	—	—	
5	Мокрени	250	—	—	—	—	—	—	—	
6	Гор. Куманичево.	70	—	—	—	—	—	—	—	
7	Дол. Куманичево	80	—	40	—	—	—	—	—	
8	Чурилово.	70	—	—	—	—	—	—	—	
9	Горенци.	350	—	150	—	—	—	—	—	
10	Ячища.	50	—	50	—	—	—	—	—	
11	Шестеово.	120	—	—	—	—	—	—	—	
12	Вишени.	170	—	—	—	—	—	—	—	
13	Бабчоръ.	160	—	—	—	—	—	—	—	
14	Блаца.	140	—	—	—	—	—	—	—	Българ.
15	Тихолища.	120	—	—	—	—	—	—	—	Блаца
16	Сетома.	50	—	20	—	—	—	—	—	
17	Черешница	120	—	—	—	—	—	—	—	
18	Чифл. Фотинища	2	—	—	—	—	—	—	—	
19	Кондороби	60	—	—	—	—	—	—	—	
20	Маврово	—	—	50	150	—	—	—	—	полуотър-
21	Кръпени	—	—	—	20	—	—	—	—	чени бъл-
22	Дупякъ.	—	—	—	50	—	—	—	—	гари и ци-
23	Здрѣлца.	90	—	—	—	—	—	—	—	гани
24	Слимнища	—	—	—	35	—	—	—	—	
	Всичко	2777	—	310	255	—	—	—	—	

Факсимиле от книгата на Бистрицки „Българско Костурско“, стр. 7

III. Нестрамъ-коль.

№ по редъ	Наименование на селото	Български ккши	помаши	турски	гръцки	хуцовашки	сарейски	абдонохам.	цитаномохам.	Мисленич. Забълъжка
1	Гор. и Дол. Нестрамъ	480	—	—	—	2	—	—	—	
2	Чифл. Стенско	7	—	—	—	—	—	—	—	
3	Скъмско	—	—	—	25	4	—	—	—	
4	Лънга (Лѣжа)	—	—	—	40	4	—	—	—	
5	Тухулъ	—	—	—	30	4	—	—	—	
6	Чукалѣ	30	—	—	4	4	—	—	—	
7	Гръче	30	—	—	—	4	—	—	—	
8	Дръничево	40	—	—	—	—	—	—	—	
9	Чифл. Радигоже	15	—	—	—	—	—	—	—	
10	Чифл. Чърчища	—	—	—	—	—	—	2	—	
11	Добролища	50	—	30	—	4	—	—	—	
12	Цакони	40	—	20	—	4	—	—	—	
13	Желинъ	65	—	35	—	4	—	—	—	
14	Желегоже	20	—	200	—	—	—	—	—	
15	Чифл. Орманъ	20	—	—	—	—	—	—	—	
16	» Тиквени	35	—	—	—	—	—	—	—	
17	» Манякъ	20	—	—	—	4	—	—	—	
18	Четиروقъ	70	—	80	—	4	—	—	—	
19	Изглибе	40	—	—	—	—	—	—	—	
20	Бръшени	30	—	20	—	—	—	—	—	
21	Галища	100	50	—	—	—	—	—	—	
22	Соища	2	—	—	—	—	—	—	—	
23	Псеоре	13	—	—	—	—	—	—	—	
24	Лудово	8	—	—	—	4	—	—	—	
25	Св. Недѣля	15	30	—	—	—	—	—	—	
26	Забърдени	—	200	—	—	—	—	—	—	
27	Сливени	—	—	—	—	—	—	52	—	
28	Търстика	—	25	—	—	—	—	—	—	
29	Горно Папратско	—	45	—	—	—	—	—	—	
30	Долно Папратско	15	—	—	—	—	—	—	—	
31	Гърлени	—	150	—	—	—	—	—	—	
32	Дръново	—	—	—	45	—	—	—	—	
33	Омотско	10	—	—	—	—	—	—	—	
34	Яновени	120	—	—	—	—	—	—	—	
35	Пилкади	40	—	—	—	—	—	—	—	
36	Калѣвища	75	—	—	—	—	—	—	—	
37	Слимница	40	—	—	—	—	—	—	—	
38	Новоселени	13	—	—	—	—	—	—	—	
39	Ошени	20	80	—	—	4	—	—	—	
Всичко		1478	580	385	145	—	—	54	—	

10 Пешеръ
11/3 Сливница

1463

148

147

Факсимиле от книгата на Бистрицки „Българско Костурско“, стр. 8,
с бележките на Г.Марков

IV. Костенария.

№ по редъ	Наименование на селото	Български кѣщи	помашки	турски	грѣцки	куцовлашки	еврейски	албаномохам.	циганомохам.	Забѣлѣжка
1	Чифл. Пѣсякъ . . .	20	—	—	—	—	—	—	—	
2	" Семаси . . .	6	—	—	—	—	—	—	—	
3	" Шкрапаръ . . .	8	—	—	—	4	—	—	—	
4	Бѣла-Църква . . .	40	—	—	—	4	—	—	—	
5	Чифл. Госно . . .	30	—	—	—	—	—	—	—	
6	" Лагоръ . . .	—	—	—	12	—	—	—	—	
7	Старичени . . .	60	—	—	—	4	—	—	—	
8	Жужелци . . .	80	—	—	—	4	—	—	—	
9	Долени . . .	40	—	—	—	—	—	—	—	
10	Могила . . .	20	—	—	—	—	—	—	—	
11	Марчища . . .	15	—	—	—	—	—	—	—	
12	Осничани . . .	60	—	—	—	4	—	—	—	
13	Нестиме . . .	30	20	—	—	—	—	—	—	
14	Жиковища . . .	40	—	—	—	—	—	—	—	
15	Лучища . . .	—	—	—	20	—	—	—	—	
16	Лебишово . . .	40	—	—	—	4	—	—	—	
17	Лувраде . . .	30	—	—	—	—	—	—	—	
18	Езерецъ . . .	30	—	—	—	—	—	—	—	
19	Бойне . . .	30	—	—	—	4	—	—	—	
20	Прѣдмиръ . . .	6	—	—	—	—	—	—	—	
21	Марковени . . .	20	10	—	—	—	—	—	—	
	Всичко . . .	605	30	—	32	—	—	—	—	

V. Градовѣтъ *).

№ по редъ	Наименование на града	Български кѣщи	помашки	турски	грѣцки	куцовлашки	еврейски	албаномохам.	циганомохам.	Забѣлѣжка
1	Костуръ	—	—	300	780	—	350	—	70	
2	Хрупица	300	—	200	20	100	—	—	—	
3	Влахо-Клисура . . .	—	—	—	—	900	—	—	—	
	Всичко . . .	300	—	500	800	1000	350	—	70	

*) Въ гр. Костуръ отъ около 250—300 кѣщи съ слабоелинизирано българско население до възстанието имаше по ече отъ 50 кѣщи екзархийски, които впоследствие бидоха умъртвени отъ терора на грѣцко-турското болшинство.

Факсимиле от книгата на Бистрицки „Българско Костурско“, стр. 9, с бележките на Г.Марков

Мимоходомъ да споменемъ двѣ думи за разположението на градоветѣ въ Костурско. Градътъ Костуръ, околийскиятъ градъ, е разположенъ амфитеатрално на единъ скалистъ полуостровъ на едноименното си езеро въ южната частъ на околията. Погърчената и полупогърчената ивица на югъ и югоизтокъ отъ него се дължи изключително на неговото влияние.

Градецътъ Хрупица спада къмъ Нестрамъ-коль и Костенарията и образува Хрупишката нахия. Разположенъ е на лѣвия брѣгъ на р. Бистрица, малко югозападно и на 10 километра разстояние отъ гр. Костуръ.

Градецътъ Влахо-Клисура се намира въ Пополе и лежи въ крайния югоизтокъ на Българско Костурско, близо до неудобния проходъ Дауло и на гребена на южното разклонение на Вичъ-планина — на пътя гара Суровичево и гр. Костуръ.

Сега, като приберемъ всичкитѣ таблици, ще получимъ общата таблица на населението въ Българско Костурско — по части за селата, а сжщо тѣй и вкупомъ за градоветѣ му.

№ по редъ	Наименование на частитѣ	Български кѣщи	помашки	турски	грѣци	куцовлашки	еврейски	албаномохам.	циганомохам	Забѣлѣжка
1	Кореща	3140	70	—	—	—	—	—	—	
2	Пополе	2777	—	310	255	—	—	—	—	
3	Нестрамъ-коль . . .	1478	580	385	95	—	—	54	—	
4	Костенария	605	30	—	32	—	—	—	—	
5	Градоветѣ	300	—	500	800	1000	350	—	70	
	Всичко	8300	680	1195	1182	1000	350	54	70	

А всичко кѣщи въ Българско Костурско 12831. Като прѣсметнемъ срѣдно по 6 души жители на кѣща, ще имаме всичко 76986 жители, или: българи 49800 (64·69%), помаци 4080 (5·30%), всичко българи 53880 (69·99%), турци 7170 (9·31%), грѣци 7092 (9·21%), куцовласи 6000 (7·79%), евреи 2100 (2·73%), албанци мохамедани 324 (0·42%) и цигани мохамедани 420 (0·55%).

Ако изключимъ отъ тѣзи граници на Българско Костурско погърчената и полуногърчената зона — гр. Костуръ и селата: Маврово, Кръпени, Дупякъ и Слимнища, ще имаме тогава въ него при едно население отъ 66156 души — българи 53880 или 81·44%, турци 845 (1195 — 350) кѣщи съ 5070 души жители или 7·66%, грѣци 147 (1182 — 1035) кѣщи съ 882 души или 1·33%, отъ цѣлото население.

А ако прѣмахнемъ, най-сетнѣ, и останалитѣ погърчени и полупогърчени селца, които се намиратъ въ най-крайнитѣ източни и южни точки на Костенарията (Лагоръ и Лучища) и западни на Нестрамъ-коль (Скъмско, Лънга и Тухулъ), при едно население отъ 65394 души жители въ Българ. Костурско

ще имаме: българи 53880 или 82.39%, а гърци всичко 20 кжши (погърченитѣ български и куцовлашки въ гр. Хрупища) съ население 120 души, или 0.18% отъ цѣлото население.

Въ този случай ще имаме съвършеното чисто Българско Костурско и безъ погърченото и полупогърчено население, което е край югозападнитѣ му граници и въ съсъдство съ гърцитѣ и албанцитѣ отъ дѣйствителната гръцка Македония и албанската Корчанска околия.

И тъй, неуспоримъ фактъ е, че Костурско въ тѣзи опрѣдѣлени граници е чисто българска страна съ малко примѣсъ отъ турско население — 507 души жители въ южната му часть (Не-
страмъ-колъ и Пополѣ), отъ които 1200 души сж на градеца Хрупища и 3870 на селата.

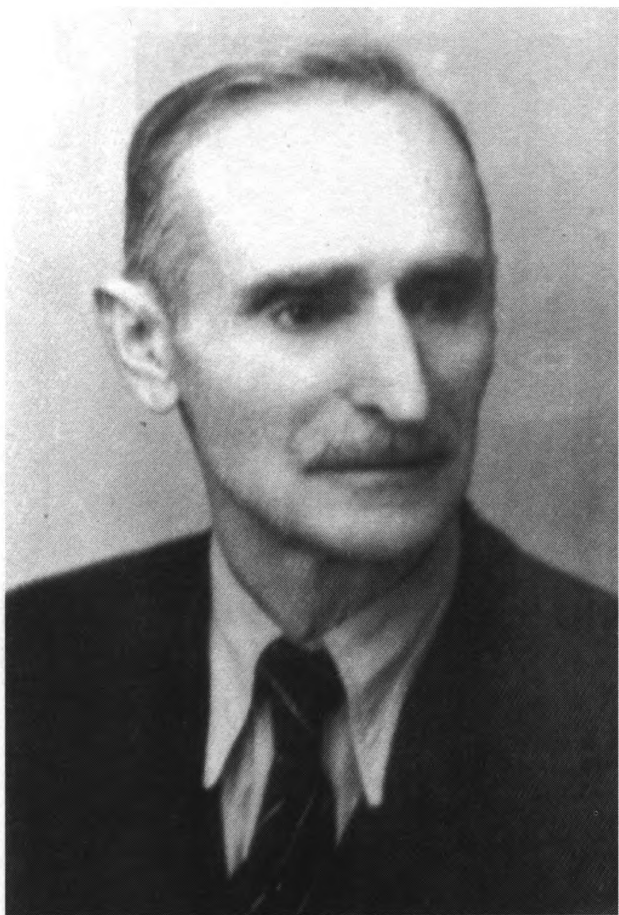
Изобщо може да се каже, че само тоя малък турски примѣсъ е инородното население въ Българско Костурско, защото, както видѣхме, и гърци, и турци, и куцовласи, и евреи, населяватъ градовѣтъ и тамъ нарастватъ цифритѣ имъ, или пъкъ, напр. гърцитѣ, населяватъ и нѣкой малки южни, гранични, села — погърчени и полупогърчени, които въ краенъ случай, както и погърчената зона на града, могатъ да се изоставятъ при уреждане споровѣтъ ни съ Гърция. Съ една рѣчь, най-чистото Българско Костурско ще бжде това безъ погърчената зона и граничнитѣ погърчени български селца, но съ българо-турско-куцовлашкия градецъ Хрупища, който се счита българ. градъ въ околията, съ куцовлашкия градецъ Клисура, както и съ цѣлото чисто българско население въ Костурско.

2. Възраждане,

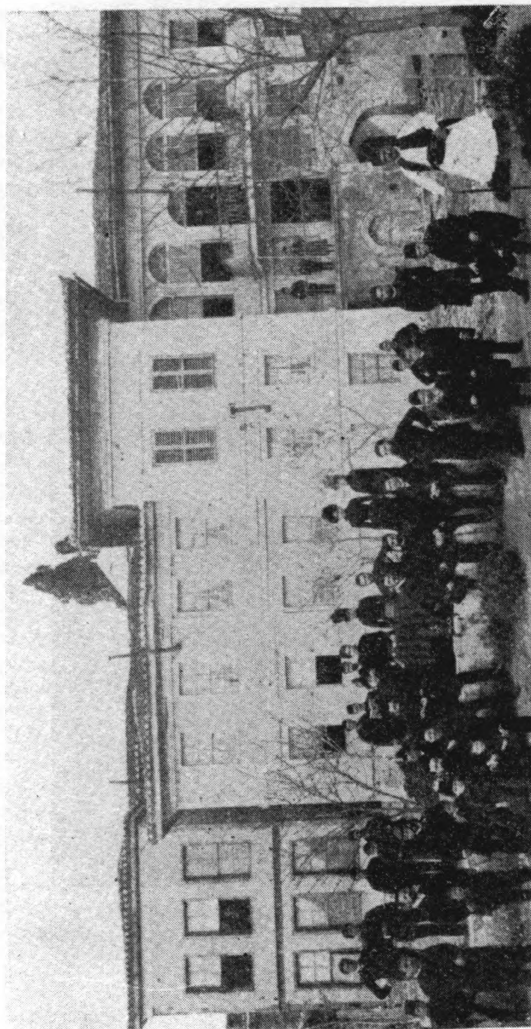
Както цѣлата Българ. Македония, така и Костурско е търпѣло цѣли вѣкове политическо и духовно робство. Какво е било това робство, общеизвестно е, нѣма нужда и не е тукъ мѣстото да се обрисова. Ще трѣбва да се отбѣлжи само обстоятелството, че Костурско, като съсъдно на гърци и албанци и най-отдалечено отъ българския центъръ и отъ важнитѣ съобщения на Македония и полуострова, е прѣтърпѣло най-голѣмитѣ насилия, каквито свѣтътъ познава. Всичко това отъ една страна много попрѣчи за по-скорошното възраждане на страната, но пъкъ отъ друга много спомогна на революционното, освободително дѣло, на дълбокозаспалия тамъ робъ.

Търпо Поповски отъ с. Косинецъ, съ срѣдно гръцко образование (Цариградъ), е единъ отъ първитѣ български учители въ Костурско. Той отвори въ 1869 година първото българско училище въ родното си село. Сжщата година учителътъ Георги Динковъ (родомъ отъ с. Държилово, Воденско, а заселенъ въ Солаунъ) съ висше руско образование, отвори първото българско училище въ с. Загоричани. Слѣдъ него е учителствувалъ въ с. Загоричани Петъръ Орловъ (отъ с. Бобица), свършилъ педагогическо училище въ Гърция. Въ с. Търсие, което духовно спада въ Костурската епархия, а административно въ Леринската околия, сжщата година е отворилъ училище монахъ Герасимъ (отъ сжщото село), който е билъ посиненикъ на единъ

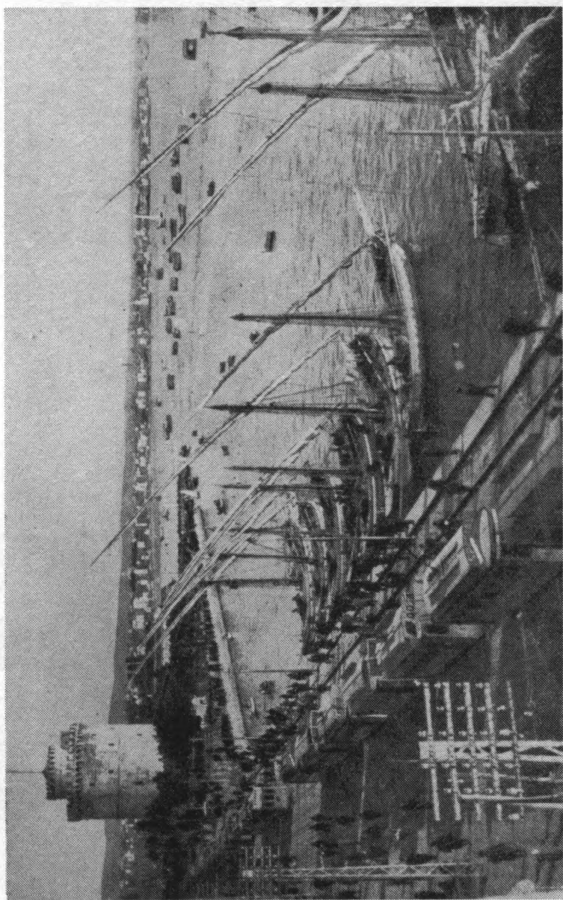
Факсимиле от книгата на Бистрицки „Българско Костурско“, стр. 11

Георги Христов Марков

Солунската гимназия,
Албум „Македония“, София, 1931 г.

Солун, Без куле,
Албум „Македония“, София, 1931 г.

Щаба на въстаниците при В. Чакаларов,
Албум „Македония“, София, 1931 г.

Костур,
Албум „Македония“, София, 1931 г.

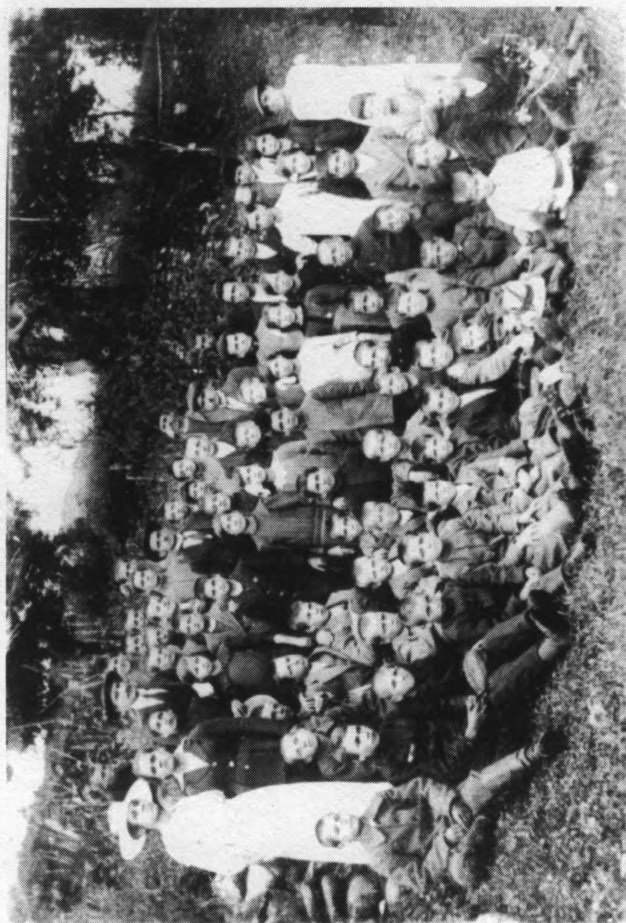
Четата на Митре Влаха,
Албум „Македония“, София, 1931 г.

Семейство на Г. Марков в Ксанти (1917-1918 г.?)

Г. Марков с учениците си в България

1921 г. - с. Райково, Смолянско

Пловдив, с Киряк (Кирязо) Шкуртов

1942 г., гр. Ксанти

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Бистрицки, Българско Костурско, Ксанти, 1919, 59 с.
- ² Автобиографични бележки вж. тук от с. 136 до 146. Подробна автобиография се съхранява в ДА-Хасково, ф. 1214, оп. 1, а.е.2, 210 листа. Когато авторът говори за себе си, използва само собственото и бащиното си име - Георги Христов (без фамилното), затова и съставителят използва тази форма на името.
- ³ ДА-Хасково, ф.1214, оп 1, а.е.19, 165 л.
- ⁴ Пак там, ф. 1214, оп 1, а.е. 21; ф. 1644, оп. 1, а.е. 12-18
- ⁵ Вж. тук с. 98
- ⁶ Също с. 10
- ⁷ Също с 10 и 98.
- ⁸ Вж. тук с. 99
- ⁹ ДА-Хасково, ф. 1214, оп.1, а.е.2, л.200-201
- ¹⁰ Пак там ф. 1644, оп. 1, а.е. 42
- ¹¹ Пак там, ф. 1214, оп. 1, а.е. 26
- ¹² В оригинала - к.
- ¹³ Така е в текста.
- ¹⁴ Така е в текста.
- ¹⁵ В оригинала Бурбуцката.
- ¹⁶ Може би Ошенско.
- ¹⁷ Вероятно варовикови.
- ¹⁸ От Валявица - тепавица
- ¹⁹ Орман - (тур.) - гора
- ²⁰ Стан
- ²¹ Така е в текста, мисълта не е завършена. Вероятно авторът е искал да добави, че ще разкаже за това на друго място
- ²² От сланутък.
- ²³ Фий.
- ²⁴ В оригинала либарчето.
- ²⁵ Така е в текста.
- ²⁶ От девлет (тур.) - държава.
- ²⁷ От асилик (тур.) - непокорност, бунт.
- ²⁸ Сравняваше.
- ²⁹ Юшур - (от ар. - тур.) - данък в натура - десятък от земеделското производство; юшурджия - лице, което събира десятъка.
- ³⁰ Мюртет (тур.) - (веро) отстъпник, ренегат. Тук - неясно.
- ³¹ Милосърдно, от мерхаметли (тур.) - милосърден, състрадателен.
- ³² Угодници (тур.)
- ³³ Чужбина
- ³⁴ Неразчетена дума
- ³⁵ Неразчетена дума
- ³⁶ Неразчетена дума
- ³⁷ От с. Псодери
- ³⁸ т.е. вярвания

- 39 Вероятно от пексимет (тур.) Питки от препечен хляб
- 40 Богослужерна книга, която се чете преди и след Великден (гр.), в случая е употребено в смисъл - три пъти
- 41 Място, дупка, през която може да се вижда
- 42 В оригинала импотентност, инпотентни
- 43 В смисъл кърмила.
- 44 В оригинала киновете
- 45 керос=восък
- 46 чумата (гр.).
- 47 Неразчетена дума
- 48 Така е в оригинала, липсва текст
- 49-50 Тези текстове липсват.
- 51 Слушана от Тодорица Чукова с. Осничени; записана от Г. Христов
- 52 Може би в смисъл - записал.
- 53 Неразчетена дума
- 54 Така е в текста
- 55 Така е в текста. Номер 23 се повтаря.
- 56 От аорист (гр.) - минало свършено време.
- 57 Така е в текста, незавършено.
- 58 Ударение
- 59 Вълнена тъкан, сукно.
- 60 Шарен копринен или памучен плат
- 61 Неразчетена дума
- 62 В оригинала исоглифи.
- 63 В оригинала Δ - к.
- 64 От пармалък - ограда от летви.
- 65 В оригинала Δ - ци.
- 66 Вероятно архитектурен
- 67 Изполичари.
- 68 Изполичарско.
- 69 Кестени
- 70 Неразчетена дума
- 71 В оригинала економични
- 72 В оригинала разпадаше
- 73 Ефимерий [гр.] - Свещеник, дежурен за ежедневно богослужение.
- 74 Вероятно равелин, и [фр.итал.] - външна крепостна постройка, издигната пред основната крепостна стена. Възможно е, развалини.
- 75 Етнографи
- 76 Училище
- 77 Настоятелство (гр).
- 78 Кондика
- 79 Изпуснат от автора текст.
- 80 В смисъл учителствуване.
- 81 Уважаван, почтен (тур.).
- 82 Изпуснат от автора текст.

- 83 Чукало, бухалка
- 84 Така е в текста, липсва дата.
- 85 Пангар - място в черквата, дето се продават свещи. Тук в смисъл че не се ползуват от събраните средства.
- 86 Вселенският Патриарх.
- 87 Великата църква.
- 88 Подчинението (остаряло).
- 89 Съдебно заседание, съд (тур.).
- 90 Неразчетена дума.
- 91 В оригинала, авторът е оставил място за допълване името на кораба, но не го е вписал.
- 92 Така е в оригинала. Името не е вписано.
- 93 Правителствена сграда.
- 94 Потеря.
- 95 Приведен зет, който живее в къщата на жена си.
- 96 Изпуснат от автора текст.
- 97 Султански указ (тур.).
- 98 В смисъл - научил се да чете, ограмотил се.
- 99 Изпуснат от автора текст.
- 100 От рухсат (тур.). разрешително.
- 101 Оборот (ит.).
- 102 Член на кметството (тур.).
- 103 Наклон за водата във воденичен улей.
- 104 От бурат-мелничарска машина за пречистване на зърното чрез пресяване и за сортиране на брашното.
- 105 В смисъл на Хрупицко.
- 106 Неразчетена дума
- 107 Изпуснат от автора текст.
- 108 Изпуснат от автора текст.
- 109 Изпуснат от автора текст.
- 110 Изпуснат от автора текст.
- 111 Вероятно от Костадин.
- 112 - 114 Изпуснат от автора текст.
- 115 Членове на комитета „Итихад ве Тереки“.
- 116 От Янаки.
- 117 - 118 Изпуснат от автора текст.
- 119 - 123 Изпуснат от автора текст.
- 124 В оригинала Евстатиев.
- 125 В смисъл прояви.
- 126 В смисъл разпитват.
- 127 Изпуснат от автора текст.
- 128 Така е в оригинала, изречението е незавършено.
- 129 От буризанин (тур.). - тръбач
- 130 Изпуснат от автора текст.
- 131 В смисъл публичния дом.

- ¹³² Паспорт.
¹³³ Неразчетено име.
¹³⁴ Изпуснат от автора текст.
¹³⁵ Изпуснат от автора текст.
¹³⁶ Капитан
¹³⁷ Даскали, учители (тур.).
¹³⁸ От каяфет (тур.) - външен вид. Тук вероятно в смисъл облекло.
¹³⁹ Херния.
¹⁴⁰ В оригинала погрешно 1925 г.
¹⁴¹ Шкуртов.
¹⁴² Управление, hükümet (тур.)
¹⁴³ Управител (тур.).
¹⁴⁴ В смисъл унищожаване.
¹⁴⁵ От мюстантик (тур.). - следовател.
¹⁴⁶ Дн. Асеновград.
¹⁴⁷ Дн. Симеоновград.
¹⁴⁸ Неразчетено име.
¹⁴⁹ Неразчетена дума.
¹⁵⁰ В смисъл претърпели поражение.
¹⁵¹ Да живее.
¹⁵² В оригинала приемните.
¹⁵³ Важен, съществен
¹⁵⁴ Изпуснат от автора текст
¹⁵⁵ Изпуснат от автора текст
¹⁵⁶ Фирар (тур.) - беглец, дезертьор.
¹⁵⁷ Неразчетена дума.
¹⁵⁸ Неразчетена дума.
¹⁵⁹ В смисъл забележимо.
¹⁶⁰ В оригинала последния.
¹⁶¹ От соват (тур.) - Добитък, който се отглежда за клане; соваджии - занимаващи се с отглеждането му.
¹⁶² В оригинала неточно Щецеово.
¹⁶³ На това място в текста е зачертано „Преспанска“ и над нея е написано „Ресенска“. В следващото изречение авторът не е нанесъл поправка и е останала думата „преспанци“, която битрябвало да се чете като „ресенци“.
¹⁶⁴ В оригинала „не беше“.
¹⁶⁵ В оригинала „свивенци“.
¹⁶⁶ В оригинала Добролишки.
¹⁶⁷ В оригинала влагове.
¹⁶⁸ Революционната организация.
¹⁶⁹ ВМОРО.
¹⁷⁰ В оригинала Постолов.
¹⁷¹ В оригинала раяти.
¹⁷² Така е в текста.
¹⁷³ От с. Кунско.

174-177 Изпуснат от автора текст.

178 В оригинала Нольов.

179 Олмаджак (тур.) - незначителен.

180-182 Изпуснат от автора текст.

183 Има предвид Хрупища.

УКАЗАТЕЛ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

Абидин бей, 152, 167
Ади бей, 105
Алексо Жарле(Дзоле), 134
Али паша, 166
Андонов, Кузо, 148
Андреев, Ламбро(Ламбо), 143
Андреев, Никола(Мокренски, Алай бей), 119, 155
Апостолов, Аргир, свещеник, 168, 174, 176
Апостолов, Димитър, 169, 173, 174, 180
Апостоловска фамилия, 174
Аргиров, Васил, 147
Аргиров, Зисо, 119
Аргиров, Кирязо, 129
Аргиров, Щерю Кирязов, 129
Атанасов, Лефтер, 159
Атанасов, Наум, 146
Атанасов, Сидо, 132
Атанасов, Стефо, 155
Атанасов, Щерю, 138
Атанасов, Яни, 147
Бабулев, Васил, 107, 118, 119, 126, 127, 145, 152
Бабулев, Георги, 24, 107, 108, 111, 114, 119, 124-126
Бабулева, Василица, 111
Бабулева, Катерина Георгиева, 125
Бабулеви, братя Георги и Васил, 108, 110, 112, 124, 128
Бабулеви, Паскал, Димитър, Георги Василеви, 127
Байов, П., 115
Балючев, Михаил, 66
Балючев, Никола, 132
Балючева, Шап., 112
Баждаров, Георги (1881, с. Горно Броди, Сярско - 1929, Варна) деец на македоно-одринското революционно движение, журналист, 4, 136
Бацелов, Борис Хр. 117-118, 129, 135, 136
Биолчев, Илия, 116, 129
Блатски, Кузо, 138-140, 143, 144, 155
Брацелов, Щерю, 132
Брещенски, Андон(Доно), 142, 169, 171
Вангелов, Григор, 114, 151
Василев, Аргир Костадинов, 128
Василев, Атанас, 155

Василев, Костадин(Динето)(Кираджията), 107, 119, 128
 Вълков капитан, казак, руски доброволец, 147
 Въмбелски, Ильо, 169, 183
 Гарванов, Иван Георгиев (1869, Стара Загора - 1907, София), учител, председател на Революционното братство в Солун, Председател на ЦК на ВМОРО), 136
 Георги от с.Нестрам, 187
 Георги от с.Цакони, мелничар, зет на войводата Колю Добролитски, 139, 140
 Георги от с.Цакони, четник, 147
 Георгиева, Рина, 160
 Георвица от с.Жужелци, 141
 Гечов, Кольо, 169, 171-174, 180, 183
 Гиров, Нако, 165, 178, 179
 Гогов, Георги, 168, 172, 184
 Горанов, (Тале), костурски войвода, 151
 Гочов, Дине, 179
 Григорий, български митрополит в Битоля, 133, 134
 Грошова, К., 142
 Груев, Дамян(Даме) (1871, с.Смилево, Битолско -1906, с.Русиново, Малашевско), учител, създател и виден деец на ВМОРО, член на ЦК, ръководител на Илинденско-Преображенското въстание в Битолско, 134
 Грънчаров, Стоян, 179
 Гюлеков, 139
 Гямов, Христо, 168, 179, 184
 Далов, Киряк, Ат., 179
 Далова, Гямовица, 179-180
 Далова, Султа, 169, 174, 180
 Далови, Гямо, Пандо и Киряк, 180
 Дачов, Йота, 122
 Двамата Кольовци, четници, единия от Хрупища, другия от с.Нестрам, 151
 Деяков, К., 61-65
 Дельов, Насо, 179
 Джалил бей, 106
 Джамил бей, 24, 114, 125, 152, 154, 160, 161
 Дзундзи, 157, 187
 Дзулфюяр бей, 150, 160
 Димитров, Григорий, свещеник в Костур 141
 Димитров, Костадин, (Сикавичовски), 120
 Димитров, Христо, свещеник в Хрупища, 107, 110, 132-133
 Димитрови, братя Янаки и Никола (Сикавичовци), 107, 119, 120
 Димитър от с.Апоскеп, 165

Димитър от с.Шестеово, 140
 Димитър и Щерю, племенници на Васил Бабулев от Хрупища, 127
 Димов, Андон, 125
 Димов, Аргир П., 132
 Димов, Фоти Андонов, 125
 Динков, Гиро, 151, 159
 Динкова, Сона Гирова, 160
 Добролитски, Кольо, костурски войвода, 116, 139-141, 155, 156, 171, 185
 Добролитски, Стасо Чанаков, 155
 Донева, Кираца, 112
 Доро от Хрупища, 105
 Дранитски, Гиро, 171
 Драшков, Георги, 146-148
 Драшков, Кузо, 118
 Драшков, Яни(Драшко), 105, 107, 119, 122-124, 127
 Драшкова, Яновица, 111, 119
 Дренички, Аргир, 155
 Дъндов, Щерю(Стерьо), 155, 162
 Дякон Евстатий (1873-?) - църковен деец, участник в националноосвободителното движение, участник в Илинденско-Преображенското въстание. След въстанието работи за възстановяването на ВМОРО, главно в Битолско. През Балканската и Първата световна война е войвода на чета действаща във Воденско, Мъгленско и др., 134
 Емер ефенди, 109
 Жежов, Тръпко К., 179
 Желински, Нумо, костурски войвода, 141, 176, 185
 Зисо Каптиено, 173
 Зисо от с.Цакони, 147
 Зисов, Кольо, 166, 171, 172, 182
 Зисов, Щерьо, 170, 171
 Зубов, Гуше, 170, 171
 Иван Чупо, 166
 Иванова, Василка, 114
 Иванчо предателя, виновник за „Иванчовата афера“, 114, 115, 152, 154, 181, 186
 Ильо от Въмбел, вж. Въмбелски Ильо
 Йовци, гъркомански род от с.Цакони, 161
 Казепов, Андрей, Кресненски войвода, 136
 Калоянов, Апостол, 109, 110
 Калчов, К., 43
 Камбер ефенди, 141
 Караатанасов, Златко, 155

Карабелъов, Ризо, 115
 Каравангелис, Германос, гръцки владика, 169, 175, 176
 Карагеоргиеви братя, 113, 122
 Каролиев, Г., 187
 Касъм ага, 152, 167
 Келендуков, Коста, гъркоманин, свещеник, 141
 Кляшев, Димитър, 168, 182
 Кляшев, Пандо (1882, с.Смърдеш, Костурско-1907г., с.Дреновени, Костурско)
 учител, костурски районен ръководител и войвода, 114, 116, 119, 142, 143, 155
 Кляшев, Христо, 168, 184
 Колев, Гиро, 182, 183
 Колето Влашето, 186
 Коловски, Мело, 179
 Кольо, четник, 141
 Кольов, Аргир, 179
 Кольов, Зисо, 179
 Кольов, Янаки, 146
 Кондов, учител от Прилеп, 109
 Константин от с.Четирик, свещеник, 179
 Копано, 139
 Коста буразана, 138
 Костандинов, Г. от с.Желин, учител, 120
 Костандинов, Г., 141
 Костандинов, Станчо, 146
 Костандинов, братя Атанас и Димитър, 148
 Костандо, костурски войвода, 141, 146, 160
 Костов, Гр., 189
 Кръстев, Янко, 107, 118, 121
 Кузма(Кузо) Цици, 113, 186
 Куличев, Щерьо, 146
 Кулушев, 136
 Кършаков, Ат., 185
 Лазаров, Григорий от с.Неготино, Тиквешко, свещеник, архиерейски намест-
 ник в Хрупница, 133, 145
 Лазо, предводител на гръцка банда, 178
 Лефтеров, Н. капитан, 158, 159
 Лигушев, 174
 Лилиени-гръцки митрополит, 188
 Лисичов, Кръстю, 179
 Лисичов, Насо, 168, 178, 180, 184, 185
 Мальос, 157

Мангова, Дашовица, 179
 Мангова, Сона Д., 179
 Манякскa, Пенка(Кузова, Кузовица), жена на Кузо Манякски, 157, 160
 Манякски(Маняка), Кузо Д. от чифлик Маняк, деец на ВМОРО, 150-161
 Марков, Георги Христов, вж. Христов Георги
 Марков, Дим., 141
 Марков, Димитър Ив. учител, районен ръководител в Хрупища, 113, 152
 Марков, Търпен, от с.Вишени, Костурско, учител член на революционното братство в Солун, деец на ВМОРО, 136
 Марковски, Нашо, 170
 Мекальовски, Кръстю, 179
 Мелецов, 187
 Милиовчев, Лазар, 146
 Мильовска, Тимьовица, 111, 112
 Миновски, Щерьо, 105
 Мито, 141
 Митре Влаха(Влаше) (Димитър Пандуров) (?-1907, с.Жупанища, Костурско), Костурски войвода, 137, 155, 169-173, 182, 185
 Михайлов, Панайот, 132
 Михо влаха, 152, 153
 Муста бей, 106, 114, 152, 154, 160
 Мухтар ага, 152, 153
 Накето Доленарчето вж. Паскалеви, братя Янаки и Никола,
 Наумов, Георги, 147, 151, 154, 159
 Никола от с.Лабаница, бълг. свещеник, 175
 Никола от чифлик Маняк, свещеник, гъркоман, 161
 Николов, Аргир, 168
 Николова, Раца, 143
 Нолев, Зисо, 168, 177, 182
 Нольовски, Кольо, 179
 Нольовски, Христо, 179
 Нуредин ага, Нуредин ефенди, 114, 115, 118, 127, 137, 151-154, 156, 159, 160, 162, 186
 Павлов, П., 115
 Павлов, Паскал, 137
 Паисий, йеромонах, 133
 Панов, Зисо К., 179
 Пантел, Никола, 168, 184
 Паскалеви, братя Янаки и Никола, 131, 132
 Пасков, Христо, 134
 Пачура, 104, 105

Петров, Атанас от с.Шестеово, Костурско, войвода на организационната чета в Костурско, 114, 151, 154, 162, 167, 186
 поп Качо, гръцки свещеник в Хрупища, 110
 поп Янаки, влах-гъркоман, свещеник в Хрупища, 110
 Попдимова, Тана, 112
 Попов, Иван, деец на ВМОРО, костурски войвода, 116, 146
 Попов, Христо, 169, 172, 174, 180
 Поповски, Търпо, 155
 Попстефов, Кузо, вж. Стефов Кузма(Кузо),
 Попстоянов, Григор, 110, 142-144
 Попхристов, Вангел, четник по-късно костурски войвода, 142, 155, 169, 171
 Попхристов, Хараламби, 148
 Попчернев, Сидер, 179
 Постолов, Аргир (свещеник гъркоман), 168, 176, 177, 182
 Постолов, Лазар, 168, 176-178
 Постолов, Нико, 179
 Потов, Зисо, 177
 Протогеров, ген.Александър Николов (1867, Охрид-1928, София) генерал-лейтенант от българската армия, виден деец на ВМОРО и член на ЦК, 184
 Радиложка, Спасовица, 112
 Ризов, П., 115
 Ристо Царо, 173
 Розов, Манол (1876, с.Бобища, Костурско-1903), учител, костурски районен ръководител, загива в сражение през Илинденско-Преображенското въстание, 136
 Сапунджиев, Гиро, 139
 Селим бей, 109, 114, 126, 152
 Сидов, Дамян, 165
 Сидов, Пандо от с.Жупанища, костурски войвода, 154, 168, 170, 185, 186
 Сикавичовски, Димитър Арг., 107, 109, 120
 Сикавичовски, Кирязо Арг., 107, 110, 119, 120
 Сикавичовски, Шомо, 133
 Спас, син на Кузо Манякски, 157
 Сребрен, Коста, 187
 Ставрев, Атанас, 189
 Ставрев, Михо, 113, 152, 186
 Ставрето, Сиромахово, 136
 Стаматов, 145
 Станко от с. Габреш, 178
 Станков, Васил, 183, 184
 Стасов, Георги, 146
 Стасов, Димитър, 146

Стефов, Кузма(Кузо) (1875, с.Загоричане, Костурско-1902г., с.Шестеово, Костурско) учител, костурски войвода, 113, 114, 129, 137, 152, 186
 Суков, Колю, 165, 166, 170, 172, 175, 180-182
 Сюлуман бей, 143
 Тане, четник, 141, 143
 Тане Грозни, 134
 Ташко Терзията (франгорафто), 113, 186
 Теохаров, Тольо, 166, 182
 Типади, д-р Михал, 113, 121, 132, 186
 Типов, Дино, 107, 119
 Типов, Петър(Петро), 155, 156
 Тодоров, Г., 136
 Тольо от с.Изглибе, Костурско, 181
 Томбов, Владимир, 122
 Томов, Владислав, 146
 Томовски, Георги, 179
 Турунджов, Алексо, 134
 Тутунев, Григор, 189
 Търпо Бузльо, 156, 157, 171, 172
 Фердинанд, НВ, български княз (1887-1908), български цар (1908-1918), 148
 Филипов, Александър, 131
 Филипов, Петре, 92
 Фърчовски, Макария Негриев, 92
 Хаджи Васил, 133
 Хаджиминчеви (х.Минчеви) братя, 170
 Хаджипаскалев, Димитър (Калюгеро), 119, 129, 131
 Хаджипаскалев, Яни, 116-118, 129-130, 135
 Хаджипаскалеви, братя Димитър и Яни (Калюгерчината), 107, 128
 Хилми паша, 150
 Христо от с.Въмбел, 158
 Христо от с.Желин, свещеник, 106
 Христо Семерджията, 113, 152, 186
 Христов, Георги от с.Желин, 147
 Христов, Георги (1876, Шкрапар, Анаселичко-1964, Хасково), учител, активен член на ВМОРО, районен ръководител в Хрупищко, автор на настоящата книга, 106, 114-117, 122, 129, 135-146, 160, 171
 Христов, Павел, 114, 151, 152
 Христова, Добра, Т., 111
 Цветков, Хр. деец на ВМОРО, костурски войвода, 146
 Чакаларов, Васил (1874, с.Смърдеш, Костурско-1913г. с.Бел камен, Леринско) костурски районен ръководител и войвода, 115, 119, 130, 137, 138, 146, 169

Чалакан, Хариз и Христо, 115
 Чачов, Дим.Т., 179
 Чачов, Насо, 165, 180
 Чачов, Наум, 179
 Чачов, Стасо, 179
 Чачов, Томо Т., 178
 Чачова, Стасовица, 179
 Черпалов, Динко, 159
 Четирски, Христо Шопов, 155
 Чудов, 172
 Чукова, Тодорица, 63
 Чукски, Насо, 155
 Чулков, П., 144, 173
 Шальов, Щерьо Ат., 138
 Шелуовара, Христо, 172
 Шишков, Атанас Д., свещеник, 134, 135
 Шишов, Васил, 179
 Шишов, Ставро, 169, 173, 174, 180
 Шкоев, Никола, 107, 119, 122
 Шкоева, Вита Николова, 122
 Шкуртов, Кирязо(Киряк) (1879, с.Старичене, Костурско-?, Пловдив), учител,
 костурски войвода, 106, 135, 138, 142, 143
 Шкутов, свещеник в Костур, екзархийски заместник, 185
 Шолопутов, Търпо, 168, 184
 Шуйтов, Йото, 179
 Шуткова, Търповица, 179
 Щерева, Димана, 160
 Щеръов, Аргир, 117
 Щеръов, Гиро, 105
 Щеръов, С., 136
 Щерю и Димитър - племеници на Васил Бабулев, 127
 Щерю Чапата, 161
 Янакева, Малама Дорова, 160
 Янакиев, Доро, 151, 155, 159, 160
 Янакиев, Сребрен, 148
 Янакиев, Ставро 154, 159
 Янакиев, Тома, 142
 Янакиев, бр. Типо и Христо(Ицо), 107, 121
 Янакиев, Живко, Янаки и Константин Типови, 121, 122
 Яни, свещеник в с.Нестрам, 188
 Янков, Кръстьо, 148
 Янулов, Коста, 106

УКАЗАТЕЛ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

- Австрия, 157
Айтос, с., 134
Албания, 9, 10, 12, 28, 82, 158, 160, 186
Америка (Новия свят), 36, 104, 147, 148, 155-157, 164, 176, 185
Анаселица, 98
Анаселицка (Анаселищка) каза, 10
Анаселищка околия, 9
Апоскеп, с., Костурско, 119, 156, 163, 165, 168, 170-173, 179, 183
Арминор, долина, местност, 100, 105, 106
Атина, гр., 140, 157, 163, 166, 169, 176, 181, 185
Баба, гара, 143
Беласица, пл., 184
Бела Църква, с. в Костурско, 9, 22
Белград, гр., 147
Беливо, р., 10, 13-15, 20, 22, 23
Белица, р., 10, 16-18, 20, 21, 23-27, 97, 98, 162
Белица, гр., 95
Белички басейн, 12
Бер, гр., 135
Берик, местност, 163
Берик, пролом, дефиле, 166
Бигла, вр., 18, 163
Билища, гр., 101, 152, 163, 168
Билишко, 97, 101
Бистри Куки (Битрикук), с. в Албания, 29, 113
Битоля, гр., 114, 123, 124, 127, 129, 133-136, 141, 143, 145, 154, 158, 174, 176, 186, 188
Битолски вилает, 123
Бистрица, р., 9-12, 14-23, 25, 26, 99-101, 106, 125, 136, 148, 162-164, 166
Битрикук; вж. Бистри куки
Бобища, с. в Костурско, 155
Бобошица, с., 10
Богатско, с. в Костурско, 9, 29, 40, 98, 113
Божиград, с. в Костурско, 10
Божи гроб, 126
Бойни, с. в Костурско, 9, 10, 22, 139
Борбошка нахия, 9, 16
Борбошко, 9
Борец, с., 10
Борещница, с. в Леринско, 134

Брещени, с. в Костурско, 94, 132
 Брещенско поле, 11
 Булгар кьой, с. в Одринска Тракия, 147
 Булчица, 10
 България, 36, 92, 94, 98, 129, 132, 135, 138, 142, 143, 146, 149, 155, 156, 164, 171, 177, 181, 182, 186
 Бяла вода, местност в Одре планина, 155
 Вароша, махала в Хрупища, 100
 Виделуще, 10
 Видово, с. в Костурско, 10
 Византия, 14
 Висанско, с. в Костурско, 16
 Витлото, вр. в Одре планина, 15
 Витоша, пл., 184
 Вич, вр., 162
 Вич, пл., 11, 18, 163, 186
 Вичица, с., 166
 Вичища, с. в Костурско, 28
 Вишенски поток, 162
 Воден, гр., 134
 Воденско, 134
 Воле, вр., 17
 Воле, пл., 21, 25, 187
 Воло, гр., 98, 141
 Воюса, 10
 Въмбел, с. в Костурско, 158, 183
 Габреш, с. в Костурско, 178
 Газилер, местност, 105
 Галешево, р., 10, 12-16, 20-24, 27, 98, 99
 Галища, с. в Костурско, 29, 92, 101, 137, 165, 189
 Галичник, с. в Реканска каза, 92
 Гари, с. в Реканска каза, 92
 Германия, 147
 Глава вода, извор на р.Галешово, 13
 Гладно поле, 24
 Големия дол, местност, 164
 Голешото орле, вр. в Одре планина, 15
 Гора, 10
 Горна Кореща, вж. Кореща
 Горно Папратско, с. в Костурско, 17, 21
 Горно Радигоже, чифлик в Костурско, 94

Горуша, пл., 9-12, 15-18, 20, 21, 96, 168
Горушки клон, 21
Госно, с. в Костурско, 21, 95
Градец, с. в Тиквешко, 10
Градище (Кютеза), (с.?), 10
Грамица, с., 25, 28
Грамос, с. в Костурско, 97, 103, 136
Грамос, вр., 9, 17, 21, 25, 28
Грамос, пл., 12, 168, 184
Гребенски възвишения, 20, 22
Гриженик, вр. в Одре планина, 13
Гръче, с. в Костурско, 25
Гръче, чифлик в Костурско, 94
Гълъмбица, пл., 9-12, 17, 18, 20, 21, 96, 168
Гърлени, с. в Костурско, 29
Гърция, 94, 97, 103, 129, 130, 132, 136, 138-140, 146, 147, 149, 156, 158, 164, 168, 177, 179, 183, 185
Гюмюрджина, гр., 98
Гюмюрджинско, 97, 126
Дарда, вж. Круша
Дауло, клисура, 101
Девол, р., 17, 163
Дедеагач, гр., 146
Денска планина, 9, 16, 17, 21
Денско, с. в Костурско, 28, 103, 129
Дере-мале, махала в Хрупища, 100, 101
Диминик, хълм, 18, 25, 163
Добрени, 10
Добролища (Добролище) с. в Костурско, 18, 29, 101, 156, 170
Долени, с. в Костурско, 92, 101, 124, 131
Долна Кореща, вж. Кореща
Долни Баир, махала, 134
Долни Нестрам, вж. Нестрам
Долно Котори, с. в Леринско, 134
Долно Папратско, с. в Костурско, 17
Долно Радигоже, чифлик, в Костурско, 94
Драма, гр., 132
Драмско, 97
Дреничево, с. в Костурско, 137, 170
Дряново, с. в Костурско, 10, 16, 17, 21
Дулите, местност, 119

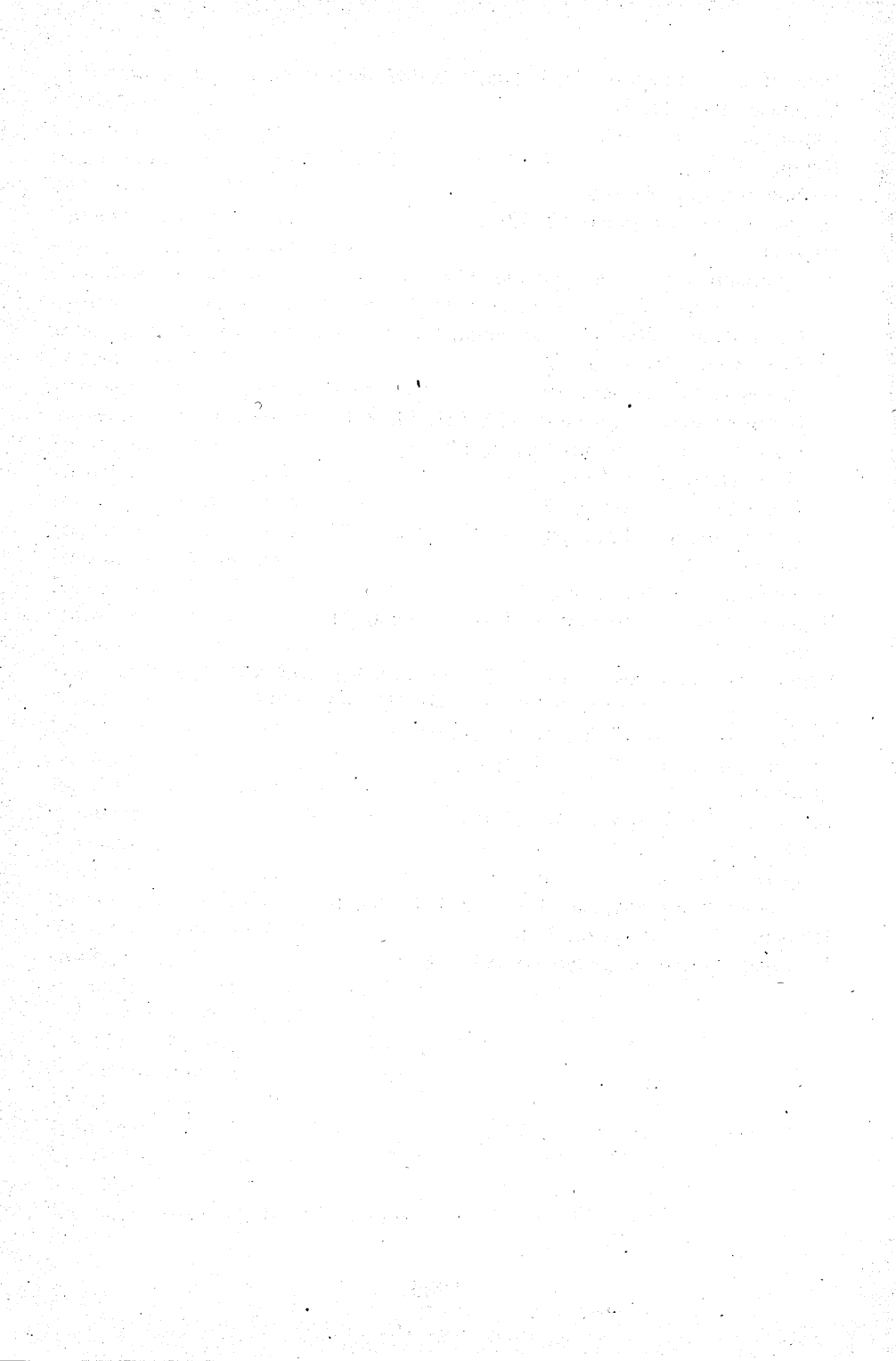
Дупяк, с. в Костурско, 25, 28, 98, 158, 161
Дъмбени, с. в Костурско, 138, 155, 163, 166, 171, 175
Еди Куле, затвор, 135
Езерна река, 9, 10, 18, 20, 22, 23, 26
Езерец, с. в Костурско, 170
Ежово поле, 10
Елбасан, гр., 98
Енидже, с. в Ксантийско, 127
Еовани, с. в Албания, 10
Епир, обл., 9, 10, 12, 82
Желегоже, с. в Костурско, 29, 40, 94, 137
Желин, с. в Костурско, 23, 24, 40, 95, 120, 132, 141, 147, 152, 169
Желинско поле, 11, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 30, 94, 100
Жервен, с. в Костурско, 136
Жиковища, с. в Костурско, 9, 10, 22
Жиковишка река, 98
Жужелци, с. в Костурско, 14, 120, 128, 137, 138, 141
Жупанища, с. в Костурско, 98, 162-171, 174-178
Жупанска планина, 18, 20, 23, 24, 26, 148, 163, 164
Забърдени, с., 29
Загоричане, с. в Костурско, 109, 113, 144
Звезда, (с. в Костурско, проход в Деволско поле, Албания), 10
Звездел, 158
Здрелца, с. в Костурско, 25, 95, 98, 158
Зеленград, с. в Костурско, 10
Изглибе, с. в Костурско, 23-25, 116, 121, 168, 171, 181
Изглиболско поле, 21
Италия, 36
Кавала, гр., 97, 132
Кадруш, махала в Хрупница, 100
Кайлярско, 101
Калевища, с. в Костурско, 17, 161
Калето, местност, 105, 106
Каменица, 10
Капешница, с. в Костурско, 166, 185
Кардица, 138
Клисудере, 113
Клисура, паланка, 168
Ковачо, вр. в Жупанската планина, 163, 168, 183
Ковачо, местност, 119
Кожани, гр., 135

Нестрамски район, 98
 Нестрамско (Нестрамкол), 9, 17, 30, 38, 86, 88, 98, 163, 164, 176
 Ниш, гр., 155
 Нови пазар, гр. в Шуменско, 159
 Новоселско, 147
 Нью Йорк, 156
 Огражден, пл., 184
 Одре планина, 9, 11-14, 18, 20-22, 25, 99, 101, 155
 Одрин, гр., 97
 Одринско, 116
 Окчилат, гара в Ксантийско, 129
 Орле, вр., 25
 Орман, махала, 164
 Орман, чифлик в Костурско, 94, 161, 164
 Оршенско поле (вероятно Ошенско поле), 18
 Осничени, с. в Костурско, 10, 14, 63, 142, 186
 Осогово, пл., 184
 Охайо, щат в САЩ, 146, 148
 Охрид, гр., 172
 Ошени, с. в Костурско, 17, 29
 Ошенска теснина, 18
 Ошенско дефиле, 21
 Ошенско поле, 11
 Пазарджик, гр., 92
 Папратско, с. в Костурско, 29
 Паравела, местност, 106
 Пачура, махала в Хрупища, 100, 101, 142
 Песяк, с. в Костурско, 9, 10, 22, 26, 27, 95, 113, 121, 128, 186
 Песяк, чифлик в Костурско, 94
 Пещера, с. в Костурско, 16
 Пикри, дол, 24
 Пинд, пл., (Пиндска планина), 9-12, 28, 101
 Пирин, пл., 179, 184
 Писодери, вж. Псодери
 Питарова река, 10, 13, 14, 20, 22, 27, 98
 Пловдив, гр., 146
 Пополе, обл. в Костурско каза, 9, 10, 89
 Предмери, с. в Костурско, 10, 22
 Прилеп, гр., 109
 Псодери (Писодери), с. в Костурско, 28, 97, 103, 186
 Пчелско, с. в Костурско, 10, 16

Пътела, с. в Леринско, 134
 Райково, с. в Пашмаклийско, 146
 Ресен, гр., 158
 Ресенска околия, 167
 Росо, местност, 171
 Рупите, местност, 13, 25, 101
 Рупища, вж. Хрупища
 Русе, гр., 181
 Русия, 36
 Ръмбеч, с. в Албания, 10
 Саломбрия, р., 186
 Самарина, с., 28, 97, 103, 186
 Саракина, пл., 9, 10, 20, 22
 Саракиново поле, 24
 Сачища, 98
 Св.Атанас, вр. в Одре планина, 15
 Св.Неделя, с. в Костурско, 29, 114, 169
 Св.Неделско поле, 18
 Св.Троица, вр., 163, 171
 Северна Америка, 146, 148
 Селца, с., 10
 Семаш, чифлик в Костурско, 94
 Семени, 10
 Серфидже, гр., 136
 Сечища, 10
 Синица, с. в Албания, 10
 Скалки, дол, 19
 Скалки, местност, 100-102
 Скопие, гр., 92
 Скъмско, с. в Костурско, 9
 Сливени, с. в Костурско, 20, 28, 29, 166, 169
 Слимища, с. в Костурско, 25, 28, 95, 98, 158
 Смолика, пл., 12, 13
 Смърдеш, с. в Костурско, 170, 171
 Снежник, (пл.? вр.?), 10, 20
 Сойща, с. в Костурско, 29, 101
 Солун, гр., 98, 113, 116, 122, 127, 135, 136, 141, 146, 155-157, 166, 182, 186
 Сопо, местност, 106
 Сопот, местност, 24, 125
 Соревич, вж.Сурович
 София, гр., 147, 159

Сребрени дупки, пещери в Хрупишко, 18, 101
Сребрено, с., 134
Станимака (Асеновград), гр., 146
Старичени, с. в Костурско, 10, 21, 27, 116, 122, 124, 126, 135, 137-139, 142, 143, 155, 171, 187
Стенско, чифлик в Костурско, 155
Стояково, с. в Солунско, 110
Сулюсчашбе малеси, махала в Хрупища, 100
Сурович (Соревич), гара, с., 98, 101, 157
Тепе-мале, махала в Хрупища, 100, 101
Тесалия, обл., 10, 82
Тиквени, с. в Костурско, 23, 168, 171, 173
Тиквени, чифлик в Костурско, 94
Тиквенско поле, 21
Тиквешко, 133
Топлица (Поплик), извори, 163
Трапатуш, с. в Костурско, 10
Трикала, с. в Солунска каза, 138-140
Трикалско, 10, 138
Трикалско поле, 139
Тръстика, с. в Костурско, 29
Тузли-мале, махала в Хрупища, 101
Турция, 96, 130, 135, 138-140, 147, 153, 154, 164
Тухул, с. в Костурско, 16
Търново, гр., 139
Търново Сеймен (Симеоновград), 146
Ура-Малик, с. в Корчанско, 158
Фралиари, с., 28
Фрашари, с., 103, 186
Фурка, местност, 158
Фурка, седловина, 163
Хамбург, гр., 147
Хрупища (Рупища), гр., 18-21, 23-25, 28, 38-40, 60, 88, 89, 91, 99-103, 105, 107-110, 114, 116-118, 120-125, 127-129, 132, 134-138, 141, 143, 145, 146, 148-152, 159, 162, 163, 168, 169, 186, 187
Хрупишка нахия, 98
Хрупишка равнина, 18, 20
Хрупишко, 9-12, 16, 17, 19-31, 34, 40, 41, 45, 47, 60, 61, 63, 64, 66-69, 82, 83, 90, 93, 96-98, 100, 108, 112, 113, 116, 117, 126, 143, 144, 148, 160, 162, 167, 170, 177
Хрупишко поле, 11, 16, 18, 20, 23-25, 30, 94, 98, 100, 151, 163

Цакони, с. в Костурско, 21, 29, 95, 139, 147, 161
 Цаконско поле, 11, 21
 Цариград, гр., 134, 160
 Царица, 10
 Цинцинати, гр., 146-148
 Цотили, с. в Анаселишко, 95, 129
 Църкви
 Аръмьнит, влашка, в Хрупища, 112
 Света Богородица, в Пазарджик, 92
 Свети Врач - параклис в Хрупища, 126
 Галитска (в с. Галища), 92
 Долёнска (в с. Долени), 92
 Свети Никола, в Хрупища, 110, 121, 133, 141
 Света Петка, до чифлик Маняк, 149
 Света Петка, в Хрупища, 105
 Свети Спас, в Скопие, 92
 Свети Стефан, в Цариград, 134
 Чаушово, с., 135
 Черешница, с. в Костурско, 143
 Червена стена (разклонение на Воле планина), 21
 Черна, р., 163
 Черната планина, (хълм), 18, 21, 24, 25, 109, 125, 148, 151, 163
 Четирок, с. в Костурско, 29, 40, 95, 140, 157, 169, 179
 Четирска река, 10, 17, 20, 21, 23, 24, 98
 Четирско поле, 11, 18, 21, 24, 94
 Чехия, 147
 Чърчища, с. в Костурско, 10, 22 101
 Чърчишка река, 14, 22
 Шаркьой, гр., 147
 Шестеово, с. в Костурско, 114, 140, 151, 163, 167
 Шкрапар, с. в Костурско, 9, 22
 Шкрапар, чифлик в Костурско, 94, 136

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	3
ХРУПИЩКО	9
ПОЛОЖЕНИЕ	9
ГРАНИЦИ	10
ПРОСТРАНСТВО И ПОВЪРХНИНА	11
ОДРЕ ПЛЪНИНА]	12
КЛИМАТ	19
НАПОЯВАНЕ	20
ПРОИЗВОДСТВО И ПРИРОДНИ БОГАТСТВА	25
НАСЕЛЕНИЕ	27
БИТОВИ ЧЕРТИ	31
НРАВИ	34
ДЕМОНИЗЪМ	41
[БАЯНЕ, ВРАЧУВАНЕ, ЛЕКУВАНЕ]	49
[ОБИЧАИ]	51
ПОСЛОВИЦИ	56
ГАТАНКИ	58
ОСОБ[Е]НИ ДУМИ И ИЗРАЗИ	58
[ЗАЛЪГАЛКИ]	58
МОМЧЕШКИ И МОМИНСКИ ИГРИ	59
[НАРОДНИ ПЕСНИ]	61
НАРОДНА МУЗИКА	67
НАРОДНИ ПРИКАЗКИ И БАСНИ	68
[ГОВОР] (НАРЕЧИЕ)	68
НОСИИ	83
I. мъжка	83
II. женска	85
НАКИТИ	87
ЖИЛИЩНИ ПОМЕЩЕНИЯ И НАПРАВАТА ИМ	89
ПОМИНЪК	93
СЕЛИЩА	98
Селища по течението на р[ека] Бистрица	99
ГРАД ХРУПИЩА	99
Национално и черк[овно] уч[ебно] дело	
Първите подбудители радатели	107
Революционно дело	113
ЧИФЛИК МАНЯК	148
СЕЛО ЖУПАНИЩА	162
Възраждане	165
Революционно дело	166
Първи дейци по нац[ионално] възраждане	180
Първи дейци по освоб[одителното] движение	180
ПРИЛОЖЕНИЯ	187
село НЕСТРАМ	189
карта на Хрупищко	193
карта на Костурско	194
таблици за населението на Костурско	196
фотографии	203
БЕЛЕЖКИ	213
УКАЗАТЕЛ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА	218
УКАЗАТЕЛ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА	226

Георги Христов Марков

ХРУПИЩКО

Българска, I издание

Съставител Нели Дончева

Предпечатна подготовка ИНТЕРФЕЙС - Марина Марковска, София

Експонация „К реклама“ ООД

Печат ПК „Д.Благоев“ АД - София